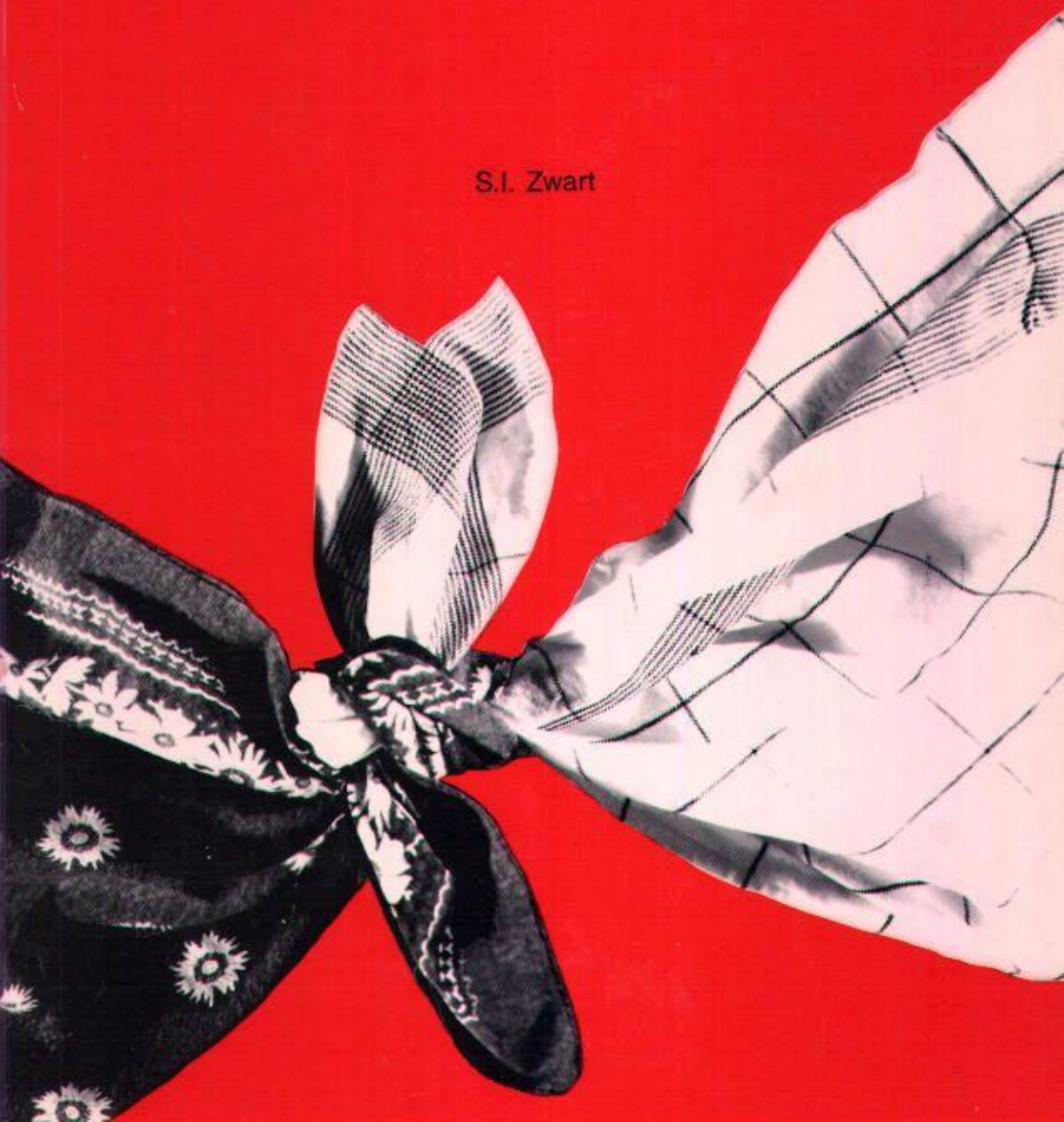

139/1111 8201
1370 C

AGRARISCHE HUISHOUDENS

Een onderzoek naar de veranderende relatie
tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland

S.I. Zwart

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Zwart, Saskia I.

Agrarische huishoudens : een onderzoek naar de
veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in
Oost-Gelderland / Saskia I. Zwart. - Wageningen :
Landbouwuniversiteit, Vakgroep Huishoudstudies. - Tab.
Proefschrift Wageningen. - Met lit. opg.
ISBN 90-6754-175-3
SISO 631 UDC [314.6:631.1](492.82-11)(043.3)
Trefw.: agrarische huishoudens ; Gelderland ; sociologie.

Omslag: Ernst van Cleef, Wageningen
Landbouwuniversiteit Wageningen, 1990
Copyright 1990 vakgroep Huishoudstudies

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door
fotocopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

STELLINGEN

1. In tegenstelling tot wat door Hagenaars en Wunderink-van Veen wordt gesuggereerd, is het begrip huishouden evenmin neutraal als de begrippen familie en gezin dat zijn.
(A.J.M. Hagenaars en S.R. Wunderink-van Veen 1990; Soo gewonne soo verteert; economie van de huishoudelijke sector. Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen).
2. De traditionele gezinsideologie blijkt ook onder de beoefenaars van de gezinswetenschappen in Nederland nog steeds zo dominant te zijn dat de betekenis van economische aspecten door hen nauwelijks wordt onderkend.
(zie bijv. J.R.M. Gerris 1989; Gezinsonderzoek: een multidisciplinair werkterrein op weg naar een interdisciplinaire benadering? Gezin 1 (1), pp.5-31).
3. Het begrip huishoudensstrategie is in de Nederlandse sociologie onvoldoende uitgewerkt. Uitgaande van dit concept kunnen zowel vraagstukken betreffende huishoudensvorming en -samenstelling als ook het intern functioneren van huishoudens worden bestudeerd.
4. De in de gezinsindividualiseringstheorie gangbare visie dat het samen wonen en werken van opeenvolgende generaties op hetzelfde agrarisch bedrijf symptomatisch is voor de daar heersende traditionele familie- en gezinsverhoudingen, dient als te eenzijdig van de hand te worden gewezen. Veeleer dient gesproken te worden van dynamische, eigentijdse, specifiek op het agrarisch bedrijf toegesneden familie- en gezinsverhoudingen.
(dit proefschrift)
5. Het toenemend gebruik van de term agrarisch bedrijfsleven in beleid en voorlichting wanneer men doelt op gezinsbedrijven, is illustratief voor het eenzijdig benadrukken van het agrarisch ondernemerschap en het systematisch negeren van de familiale context waarbinnen het grootste deel van de primaire agrarische produktie in Nederland nog steeds plaats vindt.

6. Datgene wat nog over is van de veelgeroemde flexibiliteit van het Nederlandse agrarisch gezinsbedrijf wordt vooral opgebracht door de boerinnen.
(dit proefschrift)
7. De aandacht die vanuit Nederland wordt geschonken aan de plaats van vrouwen in de landbouw in ontwikkelingslanden door beleid, voorlichting en onderzoek, is omgekeerd evenredig aan de aandacht die de vrouwen in de Nederlandse landbouw krijgen.
8. Er bestaat onvoldoende inzicht in de dynamiek van agrarische huishoudens en de gevolgen daarvan voor de bedrijfsvoering. Landbouworganisaties en overheid dienen te bevorderen dat hiernaar een landelijk onderzoek wordt ingesteld waarbij het accent wordt gelegd op partnerkeuze en echtscheiding.
9. Het ontbreekt in Nederland aan een samenhangend beleid gericht op de ondersteuning van een eigentijds ouderschap. Een dergelijk beleid dient gericht te zijn op het vergroten van de keuzemogelijkheden met betrekking tot het combineren van de opvoeding en verzorging van kinderen en het verrichten van betaalde arbeid. Hieraan dient voorrang gegeven te worden boven maatregelen gericht op de vermindering van de kosten verbonden aan het hebben van kinderen.
10. Een overheid die ernst maakt met het emancipatiebeleid dient te erkennen dat de informele dagelijkse verzorging essentieel is voor een goed functionerende samenleving en tegelijkertijd zowel voor mannen als voor vrouwen ontplooiingsmogelijkheden biedt. Het opnemen van een vak Verzorging in de basisvorming, met als doel het bevorderen van de zorgzelfstandigheid van individuen, is hiertoe een eerste en noodzakelijke stap.
11. De zogenoemde economische zelfstandigheid van vrouwen leidt niet automatisch tot haar emancipatie.
12. Vanuit het oogpunt van communicatie tussen huisgenoten dient de aanschaf van een afwasmachine te worden ontraden.

13. Bij het geven van een fles wijn als kerstcadeautje aan medewerkers in een krimp situatie, hebben de bestuurders van de LUW zich kennelijk niet gerealiseerd hoe gefleest deze medewerkers zich hierdoor zouden gaan voelen.

S.I. Zwart Agrarische huishoudens; een onderzoek naar de veranderende
relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland.
Wageningen, 12 september 1990.

AGRARISCHE HUISHOUDENS

Een onderzoek naar de veranderende relatie
tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland

(with a summary)

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0401 9242

**BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN**

Promotor: dr. G.A. Kooy, emeritus-hoogleraar in de empirische
sociologie en sociografie in het bijzonder van
gezin en huishouding

NW 08201,1370

S.I. Zwart

AGRARISCHE HUISHOUDENS

Een onderzoek naar de veranderende relatie
tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 12 september 1990
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

ISBN 2 268 205

INHOUD

	pag
1. INLEIDING	1
1.1 Achtergrond	1
1.2 Opbouw	4
1.3 Veranderingen in de landbouw na de Tweede Wereldoorlog	5
1.4 Veranderingen rond huwelijk en gezin: het modern-westers gezin en de post-moderne ontwikkelingen daarna	10
2. PROBLEEMSTELLING, HYPOTHESEN EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	21
2.1 Probleemstelling	21
2.2 Agrarisch huishouden, gezinsbedrijf, boerengezin	22
2.3 Vervlechting van gezins- en bedrijfsaspecten	25
2.4 Verdeling van taken en beslissingsmacht	31
2.5 Hypothesevorming	35
2.6 Operationalisering van de belangrijkste concepten	41
2.7 De uitvoering van het onderzoek	45
3. AGRARISCH WINTERSWIJK IN HISTORISCH PERSPECTIEF. EEN AANTAL SOCIAAL-ECONOMISCHE KARAKTERISTIEKEN	52
3.1 Het decor: de gemeente Winterswijk	52
3.2 De bevolking	53
3.3 De landbouw	55
3.4 Huishouden, familie en buurtschap	60
4. AGRARISCHE HUISHOUDENS IN WINTERSWIJK, VERANDERING EN CONTINUÏTEIT. EEN BESCHRIJVENDE ANALYSE VAN HUISHOUDEN EN BEDRIJF	66
4.1 Huishoudenskenmerken	66
4.2 Kenmerken van bedrijf en bedrijfsvoering	82
4.3 De verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten	101
4.4 Sexerolopvattingen	106
4.5 De verdeling van taken en beslissingen	111

5. DE VERSTRENGELING VAN GEZIN EN BEDRIJF EN DE VERDELING VAN TAKEN EN BESLISSINGEN NADER BEZIEN. TOETSING VAN DE HYPOTHESEN	137
5.1 Een explorerende analyse van de verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten	137
5.2 Een explorerende analyse van de verdeling van taken en beslissingen tussen de echtgenoten	145
5.3 De relatie tussen de verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspec- ten de verdeling van taken en beslissingen. Een eerste verken- ning	157
6. HUISHOUDENS EN VROUWEN IN DE LANDBOUW. EEN NABESCHOUWING	162
6.1 Agrarische huishoudens: familie en gezin en agrarisch bedrijf in dynamische interactie	162
6.2 Traditionele of moderne gezinnen?	167
6.3 Vrouwen in de landbouw: boerinnen en agrarische vrouwen, afgeleide en zelfstandige posities	170
NOTEN	177
LITERATUUR	186
BIJLAGE I; De steekproef	203
BIJLAGE II; Tabellen	205
SUMMARY	229
CURRICULUM VITAE	240

Wanneer men langzaam en met veel inspanning reist, moet men veelvuldig en langdurig stoppen; en als men over middelen beschikt om veel en snel te reizen moet men ook, hoewel om andere redenen, vaak stoppen om op adem te komen. Hoe meer wegen er zijn, hoe meer kans dat ze elkaar kruisen. Het maatschappelijk leven dwingt de mensen en hun verwantengroepen onophoudelijk heen en weer te trekken, en het gezinsleven bestaat eigenlijk uit niets anders dan uit de behoefte de gang naar de kruispunten te vertragen en een rustpunt te vinden. Maar de instructie luidt: blijf lopen, en een maatschappij bestaat net zomin uit gezinnen als een reis zich laat reduceren tot de overnachtingsplaatsen tussen de dagmarsen die haar voortgang kortstondig onderbreken. Zoals van de pleisterplaatsen op een reis kan men van de gezinnen in een maatschappij zeggen dat ze er tegelijk de voorwaarde en de ontkenning van vormen.

Claude Levi-Strauss 1959

Voor Klaartje en Fleur

WOORD VOORAF

Het onderzoek naar agrarische huishoudens heeft mij de afgelopen jaren vrijwel voortdurend bezig gehouden. Het belangrijkste thema: de verstrengeling tussen gezin en bedrijf of in meer algemene termen de wisselwerking tussen privésfeer en beroep heb ik zodoende niet alleen op een afstandelijke, wetenschappelijke wijze bestudeerd, het was tegelijkertijd ook mijn dagelijkse werkelijkheid. Zowel collega's als familie en vrienden hebben mij veelvuldig aangehoord, velen hebben mij geïnspireerd en bemoedigd en sommigen hebben mij ook daadwerkelijk adviezen gegeven. Enkelen van hen wil ik hier bij name noemen.

Prof. Dr. G.A. Kooy heeft mij de sociologie leren ontdekken. Als leermeester heeft hij mij op beslissende momenten gestimuleerd mij verder te bekwamen in de gezinssociologie. Als promotor heeft hij mij steeds met milde kritiek en bemoedigende raad bijgestaan. Ik heb onze gesprekken altijd als prettig en inspirerend ervaren. Voor dat alles ben ik hem zeer erkentelijk.

Veel dank ben ik ook verschuldigd aan wijlen Ir. C.M. van't Klooster-van Wingerden. Dankzij haar enthousiasme kwam het onderzoeksproject, waarvan dit proefschrift het resultaat is, tot stand. Zij was ook voorzitter van de begeleidingscommissie die mij gedurende de eerste fase van het onderzoek bijstond. Ook de overige leden van de begeleidingscommissie Prof. Dr. C. Presvelou, Drs. A.C. Boelmans-Kleinjan en Ir. A.L.G.M. Bauwens dank ik voor hun inbreng in de eerste fase van het onderzoek. Mijn collega's van de vakgroep Huishoudstudies zijn mij op verschillende manieren behulpzaam geweest, in het bijzonder ben ik Dr. C. de Hoog erkentelijk voor zijn vriendelijke commentaar. Veel dank ben ik verschuldigd aan de Winterswijkse echtparen die hun medewerking aan dit onderzoek verleenden. De open en hartelijke wijze waarop zij ons tegemoet traden heeft grote indruk op mij gemaakt. Ook de interviewsters T. Bot, Ir. A. ten Brinke-van Hengstum, W. Gosselink-Vink, Ir. M. Jansen, M. Jegen en L. Koning ben ik erkentelijk voor hun enthousiaste inzet. Ook noem ik Ir. E.J.M. de Groot, zij gaf nuttige suggesties tijdens de eerste fase van het onderzoek. De heer Verink en enkele van zijn medewerkers van de STULM hebben nuttige adviezen gegeven en verdere medewerking verleend. E. Scherhorn heeft waardevolle assistentie verleend bij de computerverwerking van de gegevens. G. van de Westeringh ben ik erkentelijk voor haar ter zake kundige suggesties en voor het vele correctiewerk. H.J.J. Karsch verrichtte het tekenwerk. H.B. Munro-Pieters

dank ik voor de vele uren die er tenslotte toch nog in het persklaar maken van de tekst zijn gaan zitten. J. Burrough redigeerde met veel inzet het Engels van de summary.

Tenslotte een woord van dank aan degenen die ik tot mijn primair netwerk reken. Mijn dochters, vrienden en buurtgenoten hebben mij vooral gedurende het laatste jaar meer steun geboden dan zij zelf wellicht beseffen, ik ben hen daarvoor zeer erkentelijk. Een bijzonder woord van dank ten slotte aan mijn vader. In het Friese agrarische huishouden waar ik opgroeide hebben een hecht met elkaar verbonden gezin en bedrijf mij de solide achtergrond geboden waar ik altijd met vreugde aan terugdenk.

Saskia Zwart

Wageningen, juni 1990

1. INLEIDING

1.1 Achtergrond

Dit boek gaat over agrarische huishoudens in verandering. Sinds de Nederlandse landbouw in de jaren vijftig in een stroomversnelling terecht is gekomen, is de toekomst van het agrarisch bedrijf voor de betrokkenen een voortdurende bron van bezorgdheid geweest en voor de politiek en de wetenschap een thema dat bij herhaling de aandacht trekt. In die periode is een proces van schaalvergroting opgetreden waardoor het aantal agrarische bedrijven sterk is verminderd. In samenhang met deze schaalvergroting, de gestegen arbeidsproduktiviteit, de mechanisatie en de arbeidsmogelijkheden buiten de landbouw is het aantal in de landbouw werkzame mensen sterk gedaald. Daarnaast veranderden de produktiemethoden en traden verschuivingen op in de omvang en samenstelling van het pakket agrarische produkten. Aan al deze veranderingen werd op bedrijfsniveau mee vorm gegeven door de landbouwvoorlichting en de standsorganisaties. Het achter ons liggende decennium wordt gekenmerkt door de problematiek van de overproduktie en een aantal negatieve gevolgen van de huidige landbouw voor natuur en milieu. Niettemin is er bij al deze veranderingen één opvallende constante, dat is het feit dat het merendeel van de agrarische bedrijven in Nederland gekarakteriseerd kan worden als gezinsbedrijf. In samenhang daarmee zijn het niet uitsluitend de gevolgen van de modernisering van de landbouw die agrarische huishoudens tot verandering aanzetten. Ook een aantal min of meer gelijktijdig optredende maatschappelijke processen die slechts indirect met de landbouw verbonden zijn, oefenen invloed uit op het verband waarbinnen de voortbrenging van landbouwprodukten is georganiseerd. Daarbij kan in de eerste plaats worden gewezen op demografische processen als veranderingen in de samenstelling van de bevolking (o.a. vergrijzing) en trends in de huishoudens- en gezinsvorming (o.a. huishoudensverdunning). Beide processen hebben invloed op de huishoudenscyclus. De leeftijd waarop men gaat trouwen, samenwonen of juist geen relatie aangaat, de leeftijd waarop men kinderen krijgt, het aantal kinderen en de periode die tussen de geboorten zit, zijn factoren die ieder voor zich op één of andere wijze doorwerken in de bedrijfsvoering en in de afstemming daarvan op de wensen en behoeften van de

betrokkenen. De bedrijfsvoering op een bedrijf waar geen opvolger is, ziet er vrijwel altijd anders uit dan die op een vergelijkbaar bedrijf waar wel een potentiële opvolger aanwezig is. Waar sprake is van één of meer inwonende (groot)ouders die mee kunnen en willen helpen in het bedrijf, heeft de bedrijfsvoering andere mogelijkheden dan waar een hulpbehoevende (groot)ouder inwoont. Weer anders zal de bedrijfsvoering zijn in die situaties waar slechts één gezin aanwezig is. Niet alleen de samenstelling van huishouden en gezin en de fase in de huishoudenscyclus, zijn hier van belang. In dit verband dient eveneens gewezen te worden op veranderingen in het denken en de opvattingen van mensen, die mee richting geven aan hun gedrag. Hierbij moet men bijvoorbeeld denken aan opvattingen over het boer zijn, vrije tijd en over de toekomst van de kinderen. Maar vooral ook de betekenis-toekenning en de normen en waarden ten aanzien van huwelijk, gezin en huishoudensvorming, arbeid van de vrouw en haar plaats in de samenleving spelen daarbij mee. Deze veranderingen hebben ook in de agrarische huishoudens hun sporen achtergelaten.¹⁾ Vooral de opvattingen ten aanzien van de positie van de vrouw in gezin en samenleving zijn in de achter ons liggende decennia ingrijpend gewijzigd. Mede als gevolg daarvan is ook de plaats van de vrouw in het agrarisch bedrijf ter discussie komen te staan.

De vrouw in het agrarisch bedrijf is sinds de jaren zeventig het centrale thema van een toenemend aantal publikaties. In de periode daarvoor was het aantal studies dat over boerinnen verscheen beperkt.²⁾ Niet alleen nam na 1970 het aantal publikaties toe, ook de wijze waarop de betrokkenheid van vrouwen bij het agrarisch bedrijf aan de orde kwam, onderging een belangrijke verandering. Een van de gemeenschappelijke kenmerken van deze studies was een groeiende belangstelling voor het werk van de vrouw in het bedrijf en haar bijdrage in besluitvorming en management, met als doel het aandeel van de vrouw zichtbaar te maken. Daarbij werd onder andere duidelijk dat er slechts zelden sprake is van zogenoemde éénmansbedrijven; echtgenotes leveren vrijwel altijd wel in één of andere vorm een bijdrage aan het bedrijf, in arbeid, in management of in geld. Uit een onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) kwam een duidelijk beeld naar voren van de bijdrage, in arbeidsuren, van vrouwen aan het bedrijf en in welke bedrijfstaken vrouwen participeren. Tevens bleek hoe deze participatie varieert met het bedrijfstype en de bedrijfsomvang (Loeffen 1984). In de oudere onderzoeken werd dat bedrijfswerk van de vrouw en haar positie in het

bedrijf in het algemeen niet ter discussie gesteld. Het werd gezien als een logisch en natuurlijk uitvloeisel van haar huwelijk met een boer. Meer recent onderzoek naar de plaats van de vrouw in het agrarisch bedrijf heeft geleid tot het inzicht dat die plaats niet uitsluitend begrepen kan worden uit de context van familie en gezin, noch eenzijdig vanuit de context van de structuur van de landbouw in algemene zin en die van het individuele bedrijf in het bijzonder (Hobbelink & Spijkers 1986).

Vooral in het buitenland is er na 1980 een groeiende stroom publikaties op gang gekomen waarbij ernaar wordt gestreefd de wisselwerking tussen bedrijf en gezin te belichten.³⁾ Hiervan uitgaande, doen zich met het oog op de hiervoor aangegeven veranderingsprocessen, twee categorieën van vragen voor. Een eerste vraag luidt: op welke wijze zijn gezin en bedrijf met elkaar verbonden en welke veranderingen hebben zich in de loop der tijd hierin voorgedaan.⁴⁾ Een tweede brede categorie van vragen die met het oog op de verbondenheid van gezin en bedrijf gesteld kan worden is die naar de wijze waarop taken en verantwoordelijkheden in huishouden en bedrijf verdeeld zijn tussen vrouwen en mannen.

Hiermee is de problematiek die in dit boek centraal staat in grote trekken geschetst. Hoe de genoemde veranderingsprocessen op agrarisch terrein en met betrekking tot huwelijk en gezin ingrijpen op agrarische huishoudens, is het centrale thema van deze studie. In het bijzonder wordt aandacht besteed aan de vervlechting van gezins- en bedrijfseenheid en aan de taakverdeling tussen echtgenoten op beide terreinen. Daarbij wordt vooral ook de blik gericht op de vrouw.

Het onderzoek vond plaats in de Gelderse Achterhoek, in de gemeente Winterswijk. Uiteraard heeft dit deel van Nederland, zoals overigens ieder ander te onderscheiden gebied, eigen specifieke karakteristieken wat betreft de historische achtergrond, de agrarische structuur en de gebruiken en opvattingen met betrekking tot familie, huwelijk en gezin. Op deze terreinen is er echter ook zeer veel overeenkomst met overig Nederland. Uitgaande van de gegevens die specifiek betrekking hebben op de gemeente van onderzoek wordt er zoveel mogelijk naar gestreefd de ruimere geldigheid van het gevondene aan te geven.

1.2 Opbouw

Nu in de vorige paragraaf de problematiek die in dit boek centraal staat in grote lijnen is geschetst zal in deze paragraaf kort worden ingegaan op de verdere opbouw van deze studie. Aan de hand daarvan wordt ook duidelijk hoe het onderzoek na het globaal formuleren van de probleemstelling vorm kreeg en hoe het werd uitgevoerd.

In de volgende paragrafen van dit inleidende hoofdstuk worden de twee veranderingsprocessen aangegeven die in eerste instantie van belang worden geacht voor het wel en wee van agrarische huishoudens. In paragraaf drie wordt een beknopt overzicht gegeven van de Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog. Paragraaf vier bevat een samenvatting van de belangrijkste veranderingen die plaats vonden rond huwelijk en gezin en de plaats van de vrouw in de samenleving in algemene zin. Vervolgens wordt in het laatste deel van deze paragraaf kort ingegaan op de vraag naar de specifieke uitwerking van dit proces in agrarische huishoudens.

In hoofdstuk twee wordt verantwoording afgelegd van de theoretische overwegingen die ten grondslag liggen aan het onderzoek. Een aantal mogelijke verklaringswijzen wordt naar voren gebracht, waarna besloten wordt tot een eclectisch onderzoeksmodel. In dit hoofdstuk wordt de probleemstelling die eerder reeds in grote trekken werd geschetst verder uitgewerkt. Daarna volgt een verantwoording van de hypothesevorming. In de laatste paragraaf van het tweede hoofdstuk komt de onderzoeksopzet aan de orde. Er wordt uiteengezet waarom de keuze juist viel op de gemeente Winterswijk als onderzoeksgebied. De steekproef wordt besproken en er wordt ingegaan op de gehanteerde meetinstrumenten.

Hoofdstuk drie bevat een historische schets van het onderzoeksgebied. Er wordt ingegaan op de specifieke karakteristieken van de Achterhoek en Winterswijk en tevens op de vraag in hoeverre er overeenkomsten en verschillen met andere streken in Nederland zijn op een aantal relevante punten met betrekking tot de landbouw en familie, huwelijk en gezin.

In de hoofdstukken vier en vijf komen de resultaten van de gehouden interviews aan de orde. In hoofdstuk vier wordt een beschrijvende analyse gepresenteerd van de agrarische huishoudens en bedrijven. Er wordt ingegaan op de verstrengeling en de wederzijdse wisselwerking van beide sferen, onder andere in ruimtelijk, financieel en juridisch opzicht. Het tweede centrale

onderwerp in dit hoofdstuk is de wijze waarop echtparen taken in huishouding en bedrijf verdelen en hoe de beslissingsmacht is verdeeld.

In hoofdstuk vijf komt de hypothesetoetsing aan de orde. Sexe-rolopvattingen, bedrijfskarakteristieken en moderniseringskenmerken als specialisatie, intensivering en mechanisatie, huishoudenscyclus en sociaal-demografische factoren worden -overeenkomstig de onderzoeksopzet- aangedragen als mogelijke verklaringen voor de gevonden variatie in de verstrengeling van huishoudens- en bedrijfsaspecten en de verdeling van taken en beslissingsmacht tussen de echtgenoten.

In hoofdstuk zes worden de belangrijkste conclusies nader bezien met het oog op de vraag naar de toekomst van agrarische huishoudens en de plaats van de vrouw in het agrarisch bedrijf. Daarbij stel ik zowel een aantal kwesties van meer theoretische aard aan de orde als enkele punten met betrekking tot de beleidsrelevantie van dit onderzoek.

1.3 Veranderingen in de landbouw na de Tweede Wereldoorlog

In deze paragraaf wordt een korte schets gegeven van de veranderingen die er in de naoorlogse periode in de Nederlandse landbouw plaatsvonden. Hiermee wil ik niet de suggestie wekken als zou de landbouw in de tijden daarvoor een vrijwel statische aangelegenheid zijn geweest. Het tegendeel is het geval. Sinds de ontwikkeling van de eerste landbouwsystemen, zo'n 4000 jaar geleden, is er voortdurend sprake geweest van ontwikkeling en verandering (zie o.a. Sneller 1943, Slicher van Bath 1976, Van Zanden 1985 en Noordergraaf 1986). In de achter ons liggende 40 jaar voltrokken die veranderingen zich echter zo snel en grepen zo diep in op het boerenbedrijf in Nederland dat welhaast gesproken kan worden van een eigentijdse agrarische revolutie. Het bedrijfstype dat in de jaren vijftig vooral kenmerkend was voor de zandgronden was een relatief klein, vaak gemengd bedrijf; er werden koeien, varkens en kippen gehouden en er werd een aantal akkerbouwgewassen verbouwd die deels voor het vee bestemd waren. Er werd met de hand gemolken, er waren wel landbouwmachines in gebruik maar het paard was nog steeds de voornaamste trekkracht. De produkten werden op de markt gebracht via vaak lokale coöperaties of handelaren of via veilingen die meer een regionaal karakter droegen. Er werden slechts op bescheiden schaal produktiemiddelen zoals kunstmest, veevoer, zaai- en pootgoed aangekocht. Ook de kapitaalvoor-

ziening werd in kleine kring geregeld, er werd voornamelijk geleend binnen familieverband. Op veel bedrijven was sprake van een ongunstige verkaveling en gedurende een groot deel van het jaar waren percelen slecht bereikbaar. Er werden lange werkdagen gemaakt en dat niet alleen door het bedrijfshoofd. Op veel bedrijven leverden ook zijn vrouw en kinderen een belangrijke bijdrage en het was verder niet ongewoon dat daarnaast ook (schoon)vader of andere familieleden meewerkten.

Met de snelle bevolkingstoename in West-Europa groeide ook de vraag naar landbouwprodukten. De koopkracht van de consumenten nam snel toe zodat ook steeds meer landbouwprodukten afgezet konden worden (Peys 1986). De veranderingen die zich in de jaren vijftig in de Nederlandse landbouw begonnen te voltrekken kunnen worden beschreven aan de hand van de volgende trefwoorden: schaalvergroting, mechanisatie, intensivering en specialisatie en verbetering van de infrastructuur (Peys 1986, De Hoogh 1985). Teneinde een inzicht te krijgen in de gevolgen die deze op elkaar ingrijpende processen hadden voor de agrarische huishoudens, is het nodig hier eerst kort op die veranderingen als zodanig in te gaan.

De genoemde schaalvergroting hield in de eerste plaats in dat het aantal agrarische bedrijven meer dan gehalveerd werd. In 1950 waren er 410.000 agrarische bedrijven in Nederland, in 1985 was dat aantal 136.000 (Peys 1986). Ondanks de drooglegging van twee polders bleef het totale landbouwareaal nagenoeg gelijk (Peys 1986); tengevolge van de stadsuitbreiding en wegeaanleg werd namelijk ook weer veel landbouwgrond aan de oorspronkelijke bestemming onttrokken. Het gemiddelde gebruiksoppervlak van de bedrijven die bleven bestaan, nam derhalve toe van rond 5 ha in het begin van de jaren vijftig tot ongeveer 15 ha in 1985 (CBS). Met de daling van het aantal bedrijven daalde ook het aantal in de landbouw werkzame personen. Waren in 1950 nog 450.000 mensen regelmatig werkzaam in de landbouw, in 1985 nog slechts 270.000; deze aantallen vertegenwoordigden respectievelijk 17 en 5,7% van de totale beroepsbevolking (Peys 1986, CBS). Eerst verdwenen de werknemers en de meewerkende familieleden, daarna - in een langzamer tempo - de bedrijfshoofden (Titulaer 1983). De uittocht uit de landbouw varieerde overigens met de werkgelegenheid in de overige sectoren: toen deze in de jaren zestig toenam, bespoedigde dit de uittocht uit de landbouw. Later in de jaren zeventig zwakte het proces weer af (Peys 1986). Deze exodus had onder meer tot gevolg dat tot 1970 de door het gezin geleverde arbeid

verhoudingsgewijs aan betekenis won; sindsdien is de loonarbeid in relatieve zin weer wat toegenomen. Tabel 1.1 vat een aantal gegevens samen met betrekking tot de samenstelling van de arbeid op het agrarisch bedrijf tussen 1950 en 1985.⁵⁾

Tabel 1.1 Regelmatig werkende arbeidskrachten in de Nederlandse landbouw 1950-1985 in % (bron: CBS)

	1950	1959	1970	1980	1985
mnl. gezinsarbeid	61,4	63,7	63,8	59,7	58,9
vr1. gezinsarbeid	21,0	20,7	25,4	26,4	25,9
mn1. niet-gezinsarbeid	16,7	15,2	10,5	12,0	12,7
vr1. niet-gezinsarbeid	0,8	0,4	0,3	1,9	2,5
N	575.300	501.800	340.200	285.200	289.300

Opvallend is dat niet alleen het relatieve aandeel van vrouwen in de betaalde bedrijfsarbeid is toegenomen maar ook het absolute aantal vrouwen in loondienst in agrarische bedrijven is gegroeid. Ook het relatieve aandeel van de vrouwen in de door het gezin geleverde bedrijfsarbeid is sinds 1950 toegenomen. Deze toename komt vooral voor rekening van de meewerkende echtgenotes. Werkte de vrouw in 1962 op ca. 30% van de bedrijven regelmatig mee, in 1980 werd dat percentage geschat op ruim 50 (LEI 1981). Al met al mag men concluderen dat de relatieve bijdrage van vrouwen aan de landbouw sinds de jaren vijftig toegenomen is.

Tussen 1950 en 1980 verdrievoudigde het totale produktievolume van de landbouw (De Hoogh 1985). Deze toename vond plaats op ongeveer hetzelfde areaal maar met veel minder arbeidskrachten, hetgeen betekent dat zowel de grondproduktiviteit als de arbeidsproduktiviteit werden verhoogd. Naast een toename van het aandeel van de tuinbouw in de totale agrarische produktie en de verdere intensivering van die sector, trad er ook een sterke intensivering van de veehouderij op; veestapels werden uitgebreid en de produktie per dier en per hectare steeg. In 1955 had het gemiddelde bedrijf waar melkvee aanwezig was minder dan 10 melkkoeien; in 1984 bedroeg dat aantal 42 (CBS). In 1950 produceerde een koe gemiddeld 3800 kg melk per jaar, in 1985 was dat 5350 kg per jaar. In 1950 produceerde een leghen gemiddeld 196 eieren per jaar, in 1985 was dat 275 (Peys 1986). Ook de opbrengst per hec-

tare van een aantal standaardgewassen nam snel toe. De produktie van tarwe bedroeg in 1950 3400 kg per hectare, in 1985 was dit meer dan het dubbele: 7000 kg per hectare. In 1950 leverde een hectare gemiddeld 25.000 kg aardappelen op, in 1985 40.000 kg. (Peys 1986)

De hiervoor besproken processen van schaalvergroting en intensivering voltrokken zich niet op alle bedrijven in gelijke mate. Binnen de melkveehouderij is er duidelijk sprake van een differentieel groeipatroon waardoor de verschillen tussen kleine en grote bedrijven toenemen; niet doordat de kleinere bedrijven zouden stagneren maar door de extra snelle groei op de grotere bedrijven, de z.g. koploperbedrijven (v.d. Ploeg & Nieuwenhuize 1986).

In de afgelopen periode is de menselijke arbeidskracht hoe langer hoe meer vervangen door machines. Begonnen in de jaren vijftig de tractor en de melkmachine hun intrede te doen, in 1985 zijn in vrijwel alle bedrijfstakken verschillende onderdelen van het produktieproces gemechaniseerd. Paarden, voorzover ze nog worden gehouden, dienen nauwelijks meer als trekdier. De computer heeft z'n intrede gedaan en is al min of meer ingeburgerd geraakt bij de klimaatregeling in de tuinbouw, het voeren in de veehouderij en in landbouwmachines. In 1985 heeft één op de vijf melkveehouders een koeherkenningssysteem (Peys 1986). Naast de procesautomatisering zal in de toekomst ook het gebruik van de managementcomputer naar alle waarschijnlijkheid verder ingang vinden. De traditionele bedrijfsgebouwen hebben in snel tempo plaats gemaakt voor nieuwe ligboxenstallen en andere moderne bedrijfsgebouwen. Landinrichtingsprojecten en ruilverkaveling hebben er voor gezorgd dat de inrichting van het agrarisch gebied efficiënter werd. Veel verspreid liggende percelen werden samengevoegd, er werden wegen en sloten aangelegd en de hele cultuurtechnische infrastructuur werd verbeterd.

Naast de reeds genoemde schaalvergroting en de intensivering zijn de bedrijven zich in de achter ons liggende decennia meer en meer gaan toeleggen op één bepaalde produktietak. Het gemengde bedrijf zoals dat in de jaren vijftig op de zandgronden het meest voorkomende bedrijfstype was, wordt zelden meer aangetroffen. Ook binnen de produktietakken werd er gespecialiseerd, vooral binnen de intensieve veehouderij. Men beperkt zich hier tot één bepaalde fase van de produktie; mestvarkens of fokzeugen, leghennen of mestkuikens. Veel boeren zijn zich evenwel op de melkveehouderij gaan toeleggen. Een aantal middelgrote bedrijven heeft twee produktietakken, veelal melkvee en varkens.

De produktiemiddelen worden in toenemende mate van buiten het bedrijf betrokken, veevoer wordt in grotere hoeveelheden aangekocht (krachtvoer). Grasdrogerijen en later ook de loonwerker, leverden een toenemend aandeel in de ruwvoederwinning. Meststoffen zijn ook in toenemende mate van buiten het bedrijf afkomstig hoewel er anderzijds een overschot ontstaat aan op het eigen bedrijf geproduceerde mest. In verband met de kapitaalsvoorziening is de gemiddelde boer steeds meer aangewezen geraakt op de banken. Het aandeel van de familie in de langlopende leningen is tussen 1964 en 1980 gedaald van ca. 40% tot 14% (Titulaer 1983). Overigens is de rol van de familie nog steeds van eminent belang bij de overdracht van het bedrijf van de ene generatie op de andere. Aangezien het rendement van het in een landbouwbedrijf geïnvesteerde vermogen laag is, is voor de overname van een agrarisch bedrijf van enige omvang een aanzienlijke hoeveelheid eigen kapitaal nodig (Aukema 1981, Titulaer 1983). Voor iemand van buiten de landbouw is de overname van een agrarisch bedrijf dan ook vrijwel onmogelijk. Een zekere geldelijke bevoordeling van de opvolger hoort welhaast tot de standaardpraktijk van de bedrijfsopvolging. De opvolger is daarbij uiteraard sterk afhankelijk van de welwillendheid van ouders, broers en zusters (Titulaer 1983). Zowel via de verwerving van de produktiemiddelen als via de afzet van de produkten is het boerenbedrijf dus gaandeweg sterker verweven geraakt met de markt, d.w.z. met toeleverende en verwerkende industrieën en andere dienstverlenende instanties als banken. Ook de invloed van de overheid is via onderzoek, voorlichting, ruilverkaveling en subsidieregelingen gegroeid (Koning 1983). Dit proces van toenemende incorporatie betekent dat de externe invloed op de besluitvorming op het agrarisch bedrijf is toegenomen en dat de daarmee corresponderende handelingsruimte van de boer meer en meer is beperkt (Benvenuti 1975). Al deze veranderingen brachten met zich mee dat de boeren, wilden zij zich handhaven en hun overlevingskansen vergroten, wel gedwongen waren hierop in te spelen. Kennisverwerving en een op economisch-rationele overwegingen stoelend management en ondernemerschap werden daarbij in toenemende mate van belang.

Gedurende het achter ons liggende decennium zijn naast de winstpunten die deze ontwikkelingen ontegenzeggelijk hadden op sociaal en economisch terrein, ook de negatieve gevolgen van de sterke groei van de agrarische produktie meer naar voren gekomen. Overproduktie, de export naar en de effecten voor de landbouwproduktie in landen van de Derde Wereld en de

schadelijke gevolgen voor natuur en milieu vragen daarbij in het bijzonder de aandacht. Deze problematiek zal het agrarisch bedrijf in de komende jaren onder voortdurende druk zetten en veel vragen van de creativiteit van alle betrokkenen (zie o.a. Titulaer 1983, v.d. Weijden e.a. 1984).

1.4 Veranderingen rond huwelijk en gezin: het modern-westers gezin en de post-moderne ontwikkelingen daarna

De veranderingen die sinds de Tweede Wereldoorlog rond het primair samenleven hebben plaatsgevonden vallen globaal gesproken in twee periodes uiteen. In de eerste twee decennia na de oorlog is er sprake van een periode van grote bloei van het gezinstype dat algemeen wordt aangeduid als het modern-westers gezin. Gedurende de achter ons liggende twintig jaar is dit gezinstype, dat werd beschouwd als de hoeksteen van de samenleving, in toenemende mate ter discussie komen te staan en is de variatie in leefvormen toegenomen.

Teneinde de hier gesignaleerde veranderingen rond huwelijk en gezin op systematische wijze en meer gedetailleerd de revue te laten passeren heb ik gebruik gemaakt van de gezinsmoderniseringstheorie zoals die werd geformuleerd door Kooy (1977) waarin het proces van gezinsindividualisering centraal staat. Een aantal elementen uit deze theorie wordt hier gebruikt als referentiekader, met behulp waarvan het relevante materiaal beschrijvend-derwijs is geordend.⁶⁾ In het volgende hoofdstuk waarin het theoretisch raamwerk van dit onderzoek wordt geschetst komt deze, uit het structureel-functionalisme stammende theorie, verder aan de orde. Wel dient hier reeds te worden opgemerkt dat in deze visie de veranderingen, die hierna aan de orde komen, worden gezien als uiteindelijk voortvloeiend uit een viertal achterliggende maatschappelijke processen, t.w.: toenemende natuurbeheersing, secularisatie, maatschappelijke differentiatie en integratie op een hoger niveau en individuatie (Kooy 1985b). In deze studie wordt, bij gebrek aan een betere aanduiding, dit geheel van krachten samengevat onder de term modernisering.

Om de veranderingen die gedurende de naoorlogse periode plaats vonden beter te kunnen begrijpen is het zinvol om een stap in de tijd terug te gaan en te kijken naar de opkomst van het modern-westers gezin. Daarbij is het nuttig om eerst stil te staan bij de vraag in welke periode we de opkomst van het

moderne gezin moeten situeren. Kooy (1985b) plaatst de opkomst van het moderne gezin tussen 1795 en de eerste helft van de 19e eeuw. Ook Saal (1985) stelt, in navolging van een aantal auteurs op het terrein van de gezinsgeschiedenis, dat het verantwoord lijkt om de opkomst van het moderne gezin te laten beginnen ergens in de tweede helft van de 18e, eerste helft van de negentiende eeuw.⁷⁾ Andere auteurs stellen dat de fundamenteën voor het moderne gezin al veel eerder zijn gelegd (zie hierover o.a. Shorter 1975, Haks 1982 en Schama 1987). Overigens dient er op gewezen te worden dat er met betrekking tot het ontstaan en de ontwikkeling van het moderne gezin grote verschillen zijn tussen sociale klassen (zie o.a. Janssens 1986 en Haks 1982) stad en platteland (Janssens 1986, Haks 1982) en West en Oost Nederland (v.d. Woude 1970, Kooy 1985b.⁸⁾ In het hiernavolgende wordt verder voorbijgegaan aan differentiële ontwikkelingspatronen. In de volgende paragraaf wordt aangegeven welke de mogelijke consequenties zijn van de gesignaleerde ontwikkelingen voor agrarische huishoudens.

Welke zijn nu de veranderingen waarvan tot dusverre slechts in zeer algemene termen sprake was? De belangrijkste ontwikkelingen vat ik in het hierna volgende kort samen; daarbij wordt eerst de periode die ligt tussen de opkomst van het modern-westers gezin en het hoogtepunt van zijn bloei behandeld en vervolgens de tijd daarna waarin er sprake is van devaluatie van dat gezinstype.

De plaats die het gezin inneemt ten opzichte van andere instituties in de samenleving is in de achter ons liggende eeuw sterk gewijzigd. Het gezin heeft zich langzaam los gemaakt uit de eertijds voor het denken en doen zo invloedrijke verbanden van familie, buurt, kerk (Kooy 1977) en dorp, respectievelijk van buurt en wijk, binnen de stedelijke samenleving (Saal 1985). Familie, buuren en kerk fungeerden eertijds niet alleen als instanties die sociale controle uitoefenden maar ook stonden zij, indien nodig, het gezin bij met raad en daad en financiële hulp. Het gezin was relatief open, of anders geformuleerd, sterk geïntegreerd met deze verbanden (Kooy 1985b). Naarmate het gezin zich daaruit loswikkeld, sloot het zich ook geleidelijk aan af voor de vergaande beïnvloeding van familie, buurt en kerk. Deze ontwikkeling van een open naar een gesloten gezinstype wil niet zeggen dat er geen contacten meer waren met de verbanden die vroeger zo belangrijk waren. Deze bindingen zijn in de loop der tijd echter een minder verplichtend karakter gaan dragen.

Het lijkt er op dat dit proces van gezinsindividualisering in het midden van de jaren zestig zijn hoogtepunt heeft bereikt. Gedurende de laatste decennia is het gezin niet langer meer de maat voor alle denken over primair samenleven. Andere leefvormen dan het op het huwelijk gebaseerde gezin raken in steeds bredere kring geaccepteerd en komen in werkelijkheid ook steeds meer voor. De levensloop van individuele mensen volgt steeds minder het tamelijk vaste patroon van de gezinscyclus van voorheen (van Leeuwen 1986). Ook binnen huwelijk en gezin benadrukt het individu in toenemende mate de eigen identiteit, de behoefte aan een eigen ruimte, een eigen inkomen, eigen emotionele relaties buiten huwelijk en gezin (Buunk & Weeda 1981, Weeda 1981). Weeda (1982) stelt dat bij deze voortschrijdende individuatie mensen zich in hun gedrag steeds minder zullen voegen naar het huwelijks- en gezinstype zoals dat tot in de jaren zestig zijn hoogtepunt bereikte. Haar typologie van ideaalbeelden rond leefvormen wijst in de richting van een lossere wordend gezinsverband; een groter, wisselend aantal bindingen -vriendschapsnetwerken in de terminologie van Weeda- komt daarvoor in de plaats. De uiterste consequentie van deze benadering is de ontkoppeling van huwelijk, seksualiteit, voortplanting en liefde. Anders geformuleerd zou dit betekenen dat de tussenmenselijke relaties meer gespecialiseerd, gericht op minder facetten, smalsporiger worden. Hoewel het nog te vroeg is om eenduidig vast te kunnen stellen of er sprake is van een ontwikkeling in deze richting, is het wel duidelijk dat in de toekomst het modern-westerse gezin niet meer zo richtinggevend en bepalend zal zijn voor het primair samenleven als dat in de periode vlak na de oorlog het geval was.

Het gezinsindividualiseringsproces ging gepaard met een aantal demografische veranderingen die hier kort zullen worden samengevat.⁹⁾ In de eerste plaats werden de huishoudens gemiddeld kleiner; ook wat de woonsituatie betreft verzelfstandigde het gezin zich: er werd in de loop der tijd steeds minder samengewoond met derden, dat wil zeggen met personeel, verwanten, kostgangers, enz. (Kooy 1985b). Ook andere factoren hadden tot gevolg dat de huishoudens veranderden naar omvang en samenstelling en dat ook het aantal huishoudens sterk toenam. Tot het midden van de jaren zestig is er sprake van een toenemende huwelijkskans, d.w.z. er bleven minder mensen ongehuwd en er werd jonger getrouwd. Het aantal kinderen dat op jonge leeftijd sterft neemt af maar tegelijk neemt ook de huwelijksvruchtbaarheid af. Tenslotte

kan nog worden gemeld dat het aantal echtscheidingen een stijgende lijn vertoont.

Na het midden van de jaren zestig komt er verandering in de hier gesignaleerde trends. Deels voltrekken een aantal veranderingen zich in versneld tempo, andere trends worden afgebogen. Na 1970 is er sprake van een sterke daling van de huwelijksfrequentie. Het aantal ongehuwd samenwonenden neemt toe, evenals het aantal kinderen dat buiten het huwelijk wordt geboren. Gedurende de laatste decennia is er sprake van een sterke afname van de huwelijksvruchtbaarheid. Het aantal echtscheidingen neemt sterk toe, terwijl de hertrouwfrequentie in alle maatschappelijke milieus belangrijk afneemt.

Met de opkomst van het modern-westerse gezin veranderde niet alleen de inbedding van het gezin in de samenleving, ook de structuur en de functie waren aan verandering onderhevig. Het huwelijk veranderde van sterk situationeel bepaald in de richting van een 'Neigungsehe'.¹⁰⁾ Dat wil onder andere zeggen dat de partnerkeuze die eertijds vooral plaats vond op grond van familiale en zakelijke overwegingen, tendeerde naar de keuze van een huwelijkspartner in de eerste plaats op basis van romantische wederzijdse liefde (Shorter 1975). De huwelijkse staat werd verre verkozen boven ongehuwd blijven. Vooral ongehuwde vrouwen werden als 'overgeschoten' gezien.

In het morele denken over huwelijk en seksualiteit trad na de jaren '60 een aantal ingrijpende veranderingen op. Het huwelijk werd steeds minder gezien als de enige vorm waarbinnen man en vrouw samen (dienden te) leven. Een loskoppeling van huwelijk en seksualiteit wordt in toenemende mate acceptabel geacht en het taboe op seksuele uitingen wordt meer en meer doorbroken. Kooy constateert in 1983 dan ook dat het huwelijk als institutie belangrijk aan betekenis heeft ingeboet.

Ten aanzien van de gezinsstructuur kan worden gezegd dat er niet alleen sprake was van een veranderende samenstelling, ook de onderlinge verhoudingen waren aan verandering onderhevig. Ten tijde van de opkomst van het modern-westers gezinstype veranderde de structuur van het gezin van patriarchaal, hiërarchisch en androcentrisch naar meer egalitair en democratisch (Kooy 1985b). Tot in de jaren zestig was er binnen de meeste Nederlandse gezinnen sprake van een tamelijk vast taakverdelingspatroon. De man was zo goed als altijd de kostwinner; als de vrouw al werkte betrof dat vaak een part-time baan en haar werk werd gezien als een bijverdienste. De eerste

taak van de vrouw was die van echtgenote en moeder; de bijdrage van de man aan huishoudelijke werk en kinderverzorging en opvoeding was betrekkelijk gering en had een vast patroon. Geleidelijk aan kwam daarin verandering. Sinds de jaren zestig kwam de bestaande sexe-roldifferentiatie ter discussie te staan (Clason 1977) en deden zich duidelijke wijzigingen voor in de heersende huwelijksopvatting (Kooy & Maas 1988). De wijze waarop echtparen de taken en beslissingen waar ze voor staan verdelen, tendeerde van een asymmetrisch, relatief star, sexegebonden patroon (man-kostwinner en vrouw-huisvrouw) naar een structuur waarbinnen meer sprake is van symmetrie, flexibiliteit en uitwisselbaarheid en waarbij de taakverdeling tussen man en vrouw minder sexe-gebonden is (o.a. Kooy 1985a, Young & Willmott 1973). Bij het ontbreken van een vast patroon houdt dit tevens in dat over de taakverdeling onderhandeld moet worden. In dat verband wordt wel gesproken van een onderhandelingsmodel of onderhandelingshuishouding (Scanzoni 1983, de Swaan 1982). Daarbij dient men zich overigens af te vragen of een relatie lang kan blijven bestaan zonder een min of meer vast patroon van rollen (Langeveld 1985). Het aantal gehuwde vrouwen dat (part-time) toetrad tot de arbeidsmarkt nam beduidend toe (Oudijk 1983).

Veranderende ouder-kind relaties betekenden meer zeggenschap voor de kinderen. Kinderen gaan naar school en vervolgopleiding; ze treden minder vanzelfsprekend in de voetsporen van hun ouders maar kiezen een eigen beroep. Jongeren blijven minder lang thuis wonen, zij verlaten in toenemende mate het ouderlijk huis al voor het huwelijk. Het aantal verbanden buiten het gezin waarmee jongeren in aanraking komen en waardoor ze worden beïnvloed is sterk toegenomen. Ook op het materiële vlak zijn ouders en kinderen nu, minder dan dat een eeuw geleden het geval was, op elkaar aangewezen. Pensioenen en uitkeringsregelingen zijn ten dele in de plaats gekomen van de economische banden tussen ouders en kinderen. De verhouding tussen ouders en kinderen is daarmee veranderd, sterker emotioneel-affectief beladen geraakt (De Regt 1987). Al met al is de hiërarchische afstand en de a-symmetrie tussen de generaties geringer geworden.

Een ander aspect van de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin zoals die gedurende de laatste eeuw zijn opgetreden is de functieverandering. Ten aanzien van alle vijf de gezinsfuncties zoals die door Kooy (1977) worden onderscheiden hebben zich belangrijke wijzigingen voorgedaan. Het gezin heeft in de loop der tijd tal van taken overgedragen aan andere instituties,

andere werden daarentegen juist uitgebreid en sterker benadrukt. Met betrekking tot de economische functie verlegde, voor het merendeel van de Nederlandse gezinnen, het accent zich van de produktie naar de consumptie. De opvoedkundige functie werd in toenemende mate gedeeld met scholen, jongerenorganisaties en -clubs en andere instanties buiten het gezin. Sinds de jaren zestig zijn ook de sexuele en de procreatieve functies aan verschuivingen onderhevig; aspecten hiervan kwamen in deze paragraaf reeds aan de orde. Voor het gezinsleven in het algemeen had dit tot gevolg dat het accent sterker is komen te liggen op de emotioneel-affectieve opvang van de gezinsleden, de koesterende functie (Kooy 1977). In de terminologie van Saal (1985) is het gezin veranderd van bestaansgemeenschap, waarvan het individu om te kunnen overleven merendeels afhankelijk was, in een levensgemeenschap die primair bijeengehouden wordt door persoonlijke relaties op basis van emotionele en geestelijke betrokkenheid. Er heeft al met al een duidelijke functieverhuizing plaats gehad gedurende de periode van opkomst van het modern-westers gezin.

Of er tevens sprake is van een functieverlies -een vraag die sinds de jaren vijftig gezinssociologen heeft bezig gehouden- laat ik hier onbeantwoord. Aangezien een gefundeerd antwoord een studie op zich zou vergen, beperk ik me tot het geven van twee voorbeelden waaruit moge blijken hoe gecompliceerd het antwoord op deze vraag is. Met betrekking tot de economische functie is het duidelijk dat het accent zich heeft verlegd van de produktieve functie naar de consumptieve. Die consumptieve functie is voor het individu echter steeds belangrijker geworden. Gezinnen en individuen zijn een pakket van goederen en diensten gaan consumeren dat vele malen omvangrijker is geworden dan dat van een eeuw geleden en het winkelen en boodschappen doen neemt relatief veel tijd in beslag. Consumptiepatronen zijn veel gevarieerder geworden, ze veranderen snel en geven in belangrijke mate ook uitdrukking aan levensstijl en status van individu en gezin. Het consumeren als activiteit, als functie heeft sterk aan betekenis gewonnen. Het is moeilijk om te bepalen of hier nu sprake is van functieverlies of -verschuiving. Een ander voorbeeld betreft de socialisatie van kinderen. Het is een feit dat een aantal instituties buiten het gezin taken m.b.t. de socialisatie van jongeren van het gezin heeft overgenomen. Gezien echter de affectieve beladenheid van ouder-kindrelaties en de omstandigheid dat de ouderlijke zorg zich over een steeds langere periode uitstrekt is ook hier weer de vraag naar functieverlies of -verschuiving uiterst moeilijk te beantwoorden

(zie ook de Regt 1987). Wel kan worden geconstateerd dat het accent is komen te liggen op een kleiner aantal functies; ook in dit opzicht heeft het gezin zich dus in zekere mate gespecialiseerd.

Uit het voorgaande kan worden geconstateerd dat de veranderingen in huwelijk en gezin kort kunnen worden gekarakteriseerd met de termen specialisatie en differentiatie. Gespecialiseerd naar het aantal functies dat het gezin voor de individuen vervult en daarmee naar de bindingen tussen de leden van die gezinnen. Gedifferentieerd naar de variatie en de veelkleurigheid van gezinstypes en andere leefvormen. Dat beeld is zo gevarieerd dat de vraag opkomt of het nogal statische gezinsbegrip zoals dat tot nu toe in de sociologie werd gehanteerd voor een goed begrip van de huidige veranderingen in de primaire levenssfeer niet meer verhult dan dat het verheldert. Ik doel hier vooral op de strakke definiëring naar samenstelling en functies. Met het oog daarop werken Weeda's (1982) ideaalbeelden rond leefvormen zeker als een 'eye-opener'. Men dient hierbij evenwel tegelijkertijd te bedenken dat het in de genoemde typologie in eerste instantie gaat om (intieme) relaties tussen volwassenen. Een zo belangrijk structurelement als de ouder-kind relaties, wordt daarbij naar de achtergrond geschoven. Wanneer we niet de paarvorming en/of de seksuele betrekkingen tussen volwassenen -die op een keuze berusten- centraal stellen, maar de moeder-kind en de vader-kind relaties kiezen als uitgangspunt, dan zal dat ongetwijfeld een geheel ander licht werpen op het primair samenleven in onze tijd, op het begrip gezin en in verband daarmee ook op de relatie gezin-familie (Segalen 1987). Daarbij dient men zich overigens wel te realiseren dat het reduceren van het gezinsconcept tot een samenstel van genealogische banden, evenzeer leidt tot een verschraling van dit begrip (zie hierover o.a. Yanagisako 1984). In een nieuwe, meer dynamische visie op het gezin en andere leefvormen, waarbinnen ruimte is voor variatie en verandering, is het van groot belang evenzeer aandacht te besteden aan de variatie in functies die de bestudeerde verbanden vervullen voor individu en samenleving, niet in de laatste plaats in economisch opzicht (Popenoe 1988).

In het tweede deel van deze paragraaf ga ik kort in op een aantal specifieke karakteristieken van het agrarisch huishouden. Ik ga er daarbij van uit dat het hiervoor beschreven proces van gezinsindividualisering in grote lijnen ook werkzaam is geweest in agrarische huishoudens. Het is immers niet goed

denkbaar dat de maatschappelijke krachten die de beschreven veranderingen hebben bewerkstelligd agrarisch Nederland onberoerd zouden hebben gelaten.¹¹⁾ Tegelijkertijd dient men zich evenwel bewust te zijn van een aantal verschillen, die vooral samenhangen met de eerder gesignaleerde verstrengeling van gezin en bedrijf en het voortbestaan van het gezinsbedrijf. De vraag is welke de specifieke implicaties zijn van het gezinsmoderniseringsproces voor agrarische huishoudens. Gezien het schaarse empirische materiaal dat met betrekking tot agrarische gezinnen voorhanden is, berust datgene wat hierna volgt grotendeels op deductie. Voorzover mogelijk wordt één en ander aangevuld en ondersteund met empirische gegevens.

Het agrarisch gezin heeft zich in de laatste honderd jaar ontegenzeggelijk verzelfstandigd ten opzichte van familie, buurt en kerk, zowel in moreel als in materieel opzicht. Dit proces is in de naoorlogse periode vooral duidelijk waarneembaar geweest op de Oostelijke zandgronden. In tegenstelling tot het Westen en Noorden van het land waar het gezin gedurende de laatste tweehonderd jaar de meest voorkomende verschijningsvorm van het huishouden was (Van der Woude 1970, Haks 1982, Kooy 1985b), handhaafde de meergeneratie samenwoning zich in het Oosten tot in de jaren vijftig. Vanaf die tijd gaf dit gebruik daar tot veel spanning en discussie aanleiding en heeft het gezin zich gaandeweg verzelfstandigd van het grotere familieverband (zie hierover Kooy 1959 en Rijpma 1973). Hoewel deze familiale samenwoning tot op heden nog voorkomt is er in de gehele naoorlogse periode sprake van een geleidelijk toenemende territoriale segregatie tussen de generaties (Kooy 1959 en Rijpma 1973). Ongetwijfeld heeft dit gevolgen gehad voor de gezinsstructuur met betrekking tot de taakverdeling en de machtsverhoudingen. In de Achterhoek was het vroeger niet ongebruikelijk dat de grootvader tot zijn dood de belangrijkste stem inzake bedrijfsaangelegenheden had, terwijl oma het huishouden bestierde; de ouders, d.w.z. de volgende generatie, waren in die situatie niet veel meer dan onbetaalde werkkrachten (Kooy 1959, Hobbelink 1982, Jansen 1978). Opa en oma zijn thans in alle opzichten meer naar de achtergrond verdwenen. Dat betekent in de eerste plaats dat ze niet langer meer de belangrijkste stem in de beslissingen aangaande huishouding en bedrijf hebben, maar tegelijkertijd dat ze ook niet meer altijd aanwezig zijn om hand- en spandiensten te verrichten. Ook de jongste generatie voegt zich niet meer als vanzelfsprekend naar het patroon van de ouders en grootouders. Boerenzoons worden minder vanzelfsprekend boer

dan dat in het verleden het geval was. Voor boerendochters is het al lang geen vanzelfsprekendheid meer om in de voetsporen van hun moeders te treden (De Hoog e.a. 1987).

Een korte opmerking met betrekking tot het huwelijk is hier op z'n plaats. Ook in het agrarisch milieu is het huwelijk in de loop der tijd verschoven van het type wat in de vorige paragraaf in navolging van Vierkandt werd aangeduid als 'Situationsehe', naar de 'Neigungsehe'. Dat moge blijken uit het feit dat boerenzoons in toenemende mate huwen met een vrouw die zelf niet van boerenafkomst is (Loeffen 1984). Vernooy (1988) komt met betrekking tot de katholieke boeren in het Kromme-Rijngebied tot eenzelfde conclusie. Hij voegt daar nog aan toe dat ook het kerkelijk gemengde huwelijk in de loop der tijd meer geaccepteerd is geraakt.¹²⁾ Was het vroeger een vanzelfsprekende zaak dat een vrouw die met een boer trouwde vervolgens ook participeerde in zijn bedrijf, de laatste decennia heeft deze vanzelfsprekendheid plaats gemaakt voor een toenemende discussie over de positie van de vrouw in het agrarisch bedrijf. Dat geldt zowel met betrekking tot haar arbeid en de sociale verzekeringswetten, als in juridisch en financieel opzicht (Hobbelink & Spijkers 1986).

Een aangelegenheid waarbij de familie nog steeds van het grootste belang is, is de bedrijfsoverdracht. Hoewel er bij de bedrijfsovername in toenemende mate een beroep op vreemd kapitaal moet worden gedaan is een zekere hoeveelheid eigen kapitaal onontbeerlijk. Daarvoor is de toekomstige boer voornamelijk op zijn familie aangewezen. In de eerste plaats is dat zijn gezin van herkomst, al spelen ooms en tantes daarbij ook af en toe wel een rol. Lening op gunstige voorwaarden, overname van inventaris en vee tegen gunstige prijzen, in geval van erfenis de bereidheid van de mede-erfgenamen om niet onmiddellijk de hen toekomende portie op te eisen behoren heden ten dage tot de standaardpraktijk. Het zijn voorbeelden die aantonen hoezeer de toekomstige boer in financieel opzicht van zijn familieleden afhankelijk is (Titulaer 1983, Rijpma 1981).

Over de losser geworden banden met buurt en kerk kan ik kort zijn. Loonbedrijf en bedrijfsverzorgingsdienst zijn nagenoeg geheel in de plaats gekomen van de onderlinge hulpverlening door de buurtgenoten zo die eertijds op een aantal vaste momenten in het jaar en in geval van nood plaats vond. Ook de banden met de kerk zijn zeker losser geworden (zie ook Vernooy 1988). Anderzijds dient ook niet uit het oog verloren te worden dat het dorp en de

buurt nog steeds betekenisvolle verbanden zijn, kaders waarvan een zekere normerende werking uitgaat. Dat geldt zeker voor die gebieden die verder verwijderd zijn van de urbane centra en meer in zichzelf besloten zijn. De relatieve verzelfstandiging van de agrarische huishoudens ten opzichte van de vroeger zo belangrijke verbanden van familie, buurt en kerk hield in dat er voor het doen en laten van individu en gezin een grotere vrijheid ontstond ten opzichte van die traditionele verbanden, bijvoorbeeld om te bepalen met wie men omgaat, met wie men huwt, met wie men handel drijft. Die toegenomen vrijheid had echter ook een keerzijde. Het Nederlandse boerenbedrijf is in de loop der tijd meer en meer in de markt geïntegreerd geraakt waardoor de invloed en de afhankelijkheid van de wereldmarkt beduidend groter werd dan in het verleden toen de zelfvoorziening een grotere rol speelde. Agrarische huishoudens zijn voor allerlei produkten en voorzieningen zoals kapitaal, informatie, scholing, voedsel, energie en vervoer meer en meer op instanties buiten de lokale gemeenschap aangewezen geraakt. Daarmee is ook de invloed van voorlichtingsinstanties, banken, agrarisch bedrijfsleven, nationale en Europese overheden op het agrarisch bedrijf toegenomen en wordt de handelingsruimte voor de direct betrokkenen ingeperkt (zie hierover o.m. Benvenuti & Mommaas 1985, Wildenbeest 1987).

In hoeverre het boerengezin zich kenmerkt door eigen demografische karakteristieken is een vraag die zich niet gemakkelijk laat beantwoorden. In de eerste plaats is er, gezien vanuit historisch perspectief, in Nederland met betrekking tot huwelijksleeftijd, huwelijksfrequentie, gedwongen huwelijken en huwelijksvruchtbaarheid sprake van een aantal verschillende patronen. Deze verschillen hangen onder meer samen met regio, godsdienst, urbanisatiegraad en opleiding.¹³⁾ Een ander probleem is dat de meest recente cijfers waarover we beschikken die van de volkstelling van 1971 zijn. Recentere cijfers die een min of meer compleet hedendaags beeld geven, ontbreken. Daarom beperk ik me hier tot het vermelden van een viertal karakteristieke punten: huwelijksfrequentie, echtscheiding, huwelijksvruchtbaarheid en het uit huis gaan van jongeren. De volkstelling van 1971 liet zien dat vooral de grotere landbouwers een relatief hoge huwelijksfrequentie kennen, evenals trouwens de beoefenaars van de wetenschappelijke en vrije beroepen. Onder de kleinere boeren wordt er relatief weinig getrouwd (Frinking & Van Poppel 1979). Dezelfde tendens werd in 1987 geconstateerd door Wijnen (1987) en

Vernooy (1988). Ook recentere cijfers ontleend aan de arbeidskrachtentelling 1985 wijzen in dezelfde richting. (De Hoog 1988)

Het echtscheidingsniveau onder agrariërs is laag te noemen; dit geldt zowel in historisch perspectief (Kooy & Hasenack 1961) als heden ten dage.¹⁴⁾

Ook het kindertal van agrarische echtparen wijkt af van het gemiddelde Nederlandse beeld. Zowel de volkstellingsgegevens van 1960 als later door het CBS verzameld materiaal wijzen uit dat de huwelijksvruchtbaarheid binnen de agrarische beroepsgroep aanzienlijk hoger ligt dan binnen de overige beroepsgroepen (CBS 1982, Kooy 1985b). Bij de na 1970 gehuwden is het verschil met de overige beroepsgroepen aanzienlijk kleiner geworden (CBS 1982).

Een laatste kenmerk betreft de leeftijd waarop kinderen het ouderlijk huis verlaten. Jongens uit de agrarische sector vertrekken relatief zeer laat uit huis, later dan kinderen uit welke beroepsgroep dan ook. Vaker dan in de meeste beroepsgroepen vormt voor zoons uit agrarische gezinnen het huwelijk de aanleiding het ouderlijk huis te verlaten (Baanders 1987).

Afgaande op de gegevens die hier kort aan de orde kwamen, mag men constateren dat agrarische huishoudens, wat een aantal structurele kenmerken betreft, duidelijk afwijken van de overige huishoudens. Helaas ontbreken de gegevens om deze differentiaties in meer detail in kaart te kunnen brengen en te analyseren.

2. PROBLEEMSTELLING, HYPOTHESEN EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het onderzoek werd opgezet vanaf de probleemstelling tot en met de verzameling van de gegevens. In de eerste paragraaf wordt de probleemstelling geformuleerd. In de tweede paragraaf ga ik nader in op de eenheid van analyse van dit onderzoek, het agrarisch huishouden, en de theoretische implicaties die deze keuze met zich meebrengt. In de paragrafen 2.3 en 2.4 komen de twee centrale thema's van dit onderzoek aan de orde, namelijk de verstrengeling van gezin en bedrijf en de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen. Tevens worden de belangrijkste elementen voor hypothesevorming aangeduid. In de daarna volgende paragraaf wordt de probleemstelling verder uitgewerkt en wordt de onderzoeksopzet beschreven. In paragraaf 2.6 ga ik in op de operationalisering van de belangrijkste concepten en in paragraaf 2.7 komen tenslotte een aantal aspecten met betrekking tot de uitvoering van het onderzoek aan de orde zoals de keuze van het onderzoeksgebied, de steekproef en de vragenlijst.

2.1 Probleemstelling

In het eerste hoofdstuk werden de belangrijkste veranderingen die er in naoorlogs Nederland rond agrarische huishoudens hebben plaats gevonden, in kaart gebracht. Naast deze veranderingen, werd tevens gewezen op de continuïteit van het gezinsbedrijf. De twee elementen die in de probleemstelling centraal staan heb ik daarbij al naar voren gehaald, namelijk de verstrengeling van de gezinssfeer en het bedrijf en de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen. Daarvan uitgaande kan de volgende driedelige probleemstelling worden geformuleerd:

- 1) In hoeverre is er in agrarische huishoudens sprake van variatie in de mate waarin gezin en bedrijf met elkaar zijn verstrengeld en welke factoren zijn van overwegende invloed op die variatie?
- 2) In hoeverre is er in agrarische huishoudens sprake van variatie in de wijze waarop man en vrouw taken en beslissingen verdelen en welke factoren zijn bepalend voor die variatie?

- 3) Wat is het verband tussen de verstrengeling van de gezins- en de bedrijfs sfeer en de echtelijke taakverdeling?

2.2 Agrarisch huishouden, gezinsbedrijf, boerengezin ¹⁾

Sinds de jaren tachtig wordt in een toenemend aantal publikaties gewezen op het belang van het onderzoek naar de wijze waarop huishouden en agrarisch bedrijf in elkaar grijpen (Buttel & Gillespie 1984, Newby 1982, Barthez 1982, Friedmann 1986, Bouquet & de Haan 1987 en Gasson et. al. 1988). Zo stellen Buttel & Gillespie (1984), Haney (1983) en Bokemeier & Garkovich (1987) dat de arbeidsrollen van vrouwen het best kunnen worden bestudeerd in het licht van genoemde wisselwerking tussen gezin en bedrijf. Coughenour & Swanson (1983) en Buttel & Gillespie (1984) stellen dat het fenomeen van de part-time farming niet goed begrepen kan worden wanneer slechts wordt uitgegaan van het bedrijf als eenheid van analyse. Buiten het bedrijf verrichte arbeid dreigt zodoende bijvoorbeeld buiten de beschouwing te blijven, terwijl die arbeid, en de bijbehorende inkomsten, juist van vitaal belang kunnen zijn voor de bedrijfsvoering en het voortbestaan van het agrarisch bedrijf.

Agrarische gezinnen en hun bedrijven kunnen vanuit verschillende gezichtspunten worden bestudeerd, als economische eenheid, als sociale groep, als organisatie of als het resultaat van een historische ontwikkeling. Afhankelijk van de discipline ligt de nadruk op één van de genoemde benaderingen.

De in de agrarische sociologie veel gebruikte term **gezinsbedrijf** verwijst weliswaar naar de sociale context maar richt zich in de eerste plaats op de produktie-eenheid, waarbij de uiteindelijke focus de tot standkoming van de agrarische produktie is. Daarbij is het uitgangspunt dat degenen die het bedrijf leiden verbonden zijn door banden van huwelijk of verwantschap, dat eigendom en management (zeker ten dele) aan elkaar gekoppeld zijn en dat het beheer van het bedrijf van de ene generatie op de andere overgaat (Gasson et. al. 1988).²⁾ Een systematische verkenning van de inwerking van de gezinssfeer op de bedrijfsvoering ontbreekt echter (Bouquet & de Haan 1987).

De term **boerengezin** die vooral in de gezinssociologie wordt gehanteerd verwijst in de eerste plaats naar de structurele primaire eenheid bestaande uit man, vrouw en kinderen. De nadruk ligt op de familiale context. Het boerengezin wordt beschouwd als een gezin als ieder ander; het wijkt echter af van

het 'doorsnee stedelijk middenklasse gezin' voorzover de produktieve functie er een belangrijke plaats inneemt.³⁾ Deze term verwijst verder naar een specifieke samenstelling van de groep (ouders en kinderen), zodat het moeilijk is rekening te houden met inwonende familieleden, waarvan vooral in het onderzoeksgebied veelvuldig sprake is. Voorbeelden van dit type studies zijn die van Kooy (1959), Saal (1958), Douma (1975) en Rijpma (1973). Een systematische verkenning van de inwerking van die produktieve functie op dat boerengezin is echter niet voorhanden; een uitzondering vormt de studie van Saal die in de jaren vijftig werd verricht.

Met de keuze van het **agrarisch huishouden** als analyse-eenheid heb ik getracht tot uitdrukking te brengen dat ik in dit onderzoek beoog zowel een aantal aspecten van huwelijk, familie en gezin als een aantal karakteristieken van het agrarisch bedrijf in hun onderlinge wisselwerking te bestuderen, voorwaarde voor een goed begrip van de plaats van de vrouw in het agrarisch gezinsbedrijf en de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen.⁴⁾ Meer precies: huishoudens worden in deze studie opgevat als sociale eenheden waarbinnen posities en rollen met betrekking tot verwantschap, huwelijk, werk, produktie en consumptie met elkaar verstrengeld zijn. Daar kan dan nog aan toegevoegd worden dat huishoudens sociale instituties zijn, gesitueerd binnen een specifieke historische, sociale en culturele context (Planck & Ziche 1979, Segalen 1984, Ehmer & Mitterauer 1986 en Garkovich & Bokemeier 1988).

Met nadruk wijs ik er op dat het niet mijn bedoeling is om met de term huishouden een statisch begrip te introduceren dat enkel verwijst naar de samenstelling van de groep. Ik heb er naar gestreefd om in dit onderzoek ook de meer dynamische aspecten van huishoudens naar voren te halen: de veranderingen in functie, in activiteiten van de betrokken leden, kortom het vermogen van de groep om zich aan te passen aan sociale, economische en politieke veranderingen in de samenleving en de wijze waarop mensen actief op deze veranderingen ingrijpen (Wilk & Netting 1984, Pahl 1984). In deze studie wordt de wijze waarop de sfeer van de primaire sociale relaties, dat wil zeggen familie, huwelijk/paarvorming en gezin, en die van het agrarisch bedrijf met elkaar verweven zijn, mede gezien als het resultaat van strategieën van de betrokkenen om het hoofd te bieden aan veranderingsprocessen in landbouw en samenleving. Deze invalshoek betekent niet dat ik a priori uitga van huishoudens als harmonieuze eenheden; naast genegenheid en

samenwerking is er tevens sprake van conflicterende belangen en meningen en machtsongelijkheid binnen huishoudens.

Ik ga er in deze studie van uit dat veranderingen in agrarische huishoudens enerzijds gezien dienen te worden in het licht van het in paragraaf 1.4 beschreven proces van gezinsmodernisering. Modernisering van de normen en waarden ten aanzien van huwelijk en gezin zijn bij dit complexe geheel van in elkaar grijpende veranderingsprocessen in laatste instantie van centrale betekenis. Daarbij kan er van uit worden gegaan dat agrarische gezinnen, evenals dat meer in het algemeen geldt voor plattelandsgezinnen en gezinnen met een sterke kerkelijke binding, in grotere getale traditionele kenmerken hebben, met andere woorden minder geïndividualiseerd zijn (zie o.a. Douma 1975, Kooy 1981, Van Setten 1987). Anderzijds ga ik er in deze studie van uit dat zich wijzigende verhoudingen in agrarische huishoudens gezien dienen te worden in het perspectief van technologische en economische veranderingsprocessen in de landbouw.

Verschillen tussen huishoudens zo die worden aangetroffen zullen dus worden geïnterpreteerd tegen de achtergrond van zowel veranderingen in de culturele sfeer als op technologisch en economisch terrein.

De hier geschetste opvatting van het huishoudensbegrip vormt het perspectief van waaruit agrarische huishoudens zullen worden bestudeerd. Ik ga er daarbij van uit dat er in de mate en de aard van de vervlechting van gezin en bedrijf in de tijd geleidelijk aan veranderingen optreden, in de zin van specialisatie en differentiatie, waarbij beide sferen afzonderlijk meer en meer worden opgenomen in bredere maatschappelijke verbanden (Wilkening 1981). De wijze waarop gezin/familie en bedrijf zich tot elkaar verhouden verandert in de zin dat het leven van agrarische huishoudens dat vroeger veeleer 'a way of life' was en nu tendeert naar 'a way of living' (Sanders 1977). De overwegingen op grond waarvan het bedrijf wordt gevoerd dragen in toenemende mate een economisch-rationeel karakter. Ook het familieleven krijgt in toenemende mate een eigen dynamiek en wordt minder sterk bepaald door het agrarisch bedrijf. Verondersteld wordt dat deze veranderingen gepaard gaan met een zich wijzigende huishoudensstructuur, vooral tot uitdrukking komend in veranderingen in de wijze waarop echtgenoten taken en beslissingen verdelen.

Naast deze veranderingsprocessen waarvan wordt verondersteld dat ze zich in een bepaalde richting ontwikkelen, dient rekening te worden gehouden met het verschijnsel van de huishoudenscyclus. Bezien vanuit dit perspectief wordt

er van uitgegaan dat ieder van de ontwikkelingsstadia van huishoudens een aantal gemeenschappelijke kenmerken heeft die vooral samenhangen met de aan- of afwezigheid van kinderen, alsmede met de leeftijd van die kinderen (Prins 1988). Zoals in de volgende paragrafen naar voren zal komen mag worden verondersteld dat de verschillende fasen in de huishoudenscyclus worden gekenmerkt door specifieke karakteristieken van de echtelijke taakverdeling en daarmee samenhangende problemen met betrekking tot de wederzijdse aanpassing tussen gezin en bedrijf.

2.3 Vervlechting van gezins- en bedrijfsaspecten

Hoewel er gedurende de laatste jaren meer aandacht is ontstaan voor de wijze waarop gezin en agrarisch bedrijf met elkaar verbonden zijn en voor de onderlinge wisselwerking, is daarvan nog weinig systematisch in kaart gebracht. Nog minder aandacht is er besteed aan de vraag welke veranderingen die verstrengeling in de loop der tijd heeft ondergaan. In deze paragraaf heb ik getracht één en ander bijeen te brengen. Daarbij geef ik slechts de grote lijn aan; uiteraard is er sprake van een zekere variatie naar regio en bedrijfstype (Saal 1958).

De vraag is nu dus waarin die wisselwerking, die vervlechting van gezins- en bedrijfsaspecten, van produktie en consumptie, bestaat. De verwevenheid van gezins- en bedrijfsaspecten en de veranderingen die zich daarin in de loop der tijd hebben voorgedaan manifesteert zich het duidelijkst in ruimtelijk opzicht. De ruimtelijke nabijheid van wonen en werken is het eerste wat overal op het Nederlandse platteland in het oog springt. Bij vergelijking van de nieuwe boerderijen in de IJsselmeerpolders, vaak met losstaande woningen, met die van het 'oude land', waar bedrijfsgebouwen en woongedeelte één geheel vormen, vallen ook de verschuivingen die in de loop der tijd zijn opgetreden in de ruimtelijke relaties tussen wonen en werken eenvoudig waar te nemen. Die ontwikkeling is er één van een gestaag toenemende scheiding van woon- en bedrijfsruimten. Daarnaast is tevens sprake van een in de tijd toenemende differentiatie naar functie. Dat geldt zowel voor het bedrijfsge-deelte als voor de woning (zie o.a. Hekker 1957, Van Wijk 1985 en Schuurman 1987). Verbleven enige eeuwen geleden mensen en vee nog grotendeels in dezelfde ruimte (los hoes), in de loop der tijd zijn er steeds meer duidelijk afgebakende ruimtes ontstaan voor gespecialiseerd gebruik, hetzij

voor de mensen hetzij voor de dieren. Een van de overgangsvarianten die nog tot na de Tweede Wereldoorlog werd aangetroffen was het fenomeen dat in de zomer op de schoongemaakte stal werd gewoond. Dit proces van een toenemende ruimtelijke markering van de grenzen tussen gezins- en bedrijfssfeer vindt ook in deze tijd nog steeds doorgang. Bestond de scheiding in eerste instantie veelal uit een enkele muur, vervolgens kwam er een afscheiding door middel van een gang (twee muren) en tegenwoordig is er in toenemende mate sprake van een aantal tussenruimtes die als een soort overgangsgebied kunnen worden gezien. Zo'n overgangsgebied heeft ook vaak tweërlei functie, dat wil zeggen deze ruimtes worden zowel voor huishoudelijke- als voor bedrijfsactiviteiten gebruikt, bijvoorbeeld als was- en spoelruimte. De bouw van ligboxenstallen betekende een nieuwe fase in de scheiding tussen wonen en werken. Hetzelfde effect had de bouw van een nieuwe woning op hetzelfde erf, bijvoorbeeld voor de oudste generatie wanneer de opvolger in het huwelijk treedt en deelgenoot in het bedrijf wordt.

Is er in ruimtelijk opzicht zeker sprake van een toegenomen scheiding van de familiale- en de bedrijfssfeer, met betrekking tot tal van ruimtelijke aspecten is er ook een zekere mate van verstrengeling blijven bestaan. Daarnaast doen er zich ook weer nieuwe vormen voor. Zo is er zelden sprake van een telefoon speciaal voor het bedrijf, de telefoon is nagenoeg altijd in de woning aanwezig, hoewel daar met de draadloze telefoon ook verandering in komt. De bedrijfsadministratie is een karwei dat meestal in huiselijk verband wordt verricht en de computer die in hoog tempo z'n intrede in de agrarische huishoudens doet staat vaak daar waar de administratie wordt gedaan, in de woning. Hoe een verdergaande automatisering in dit opzicht zal uitwerken blijft voorlopig nog de vraag. Wel mag worden verondersteld dat de scheiding tussen wonen en werken niet op alle bedrijven even ver is doorgevoerd.

Met betrekking tot de verstrengeling van gezin en bedrijf is een veel fundamentele karakteristiek van het Nederlandse agrarisch bedrijf de omstandigheid dat bij het **verwerven van een bedrijf** de familie een cruciale rol speelt. Het **eigendom** van grond, vee en verdere inventaris wordt in de regel rechtstreeks via de familie verkregen. Ook wanneer dat niet het geval is dan wordt er via de familie op grotere of meer bescheiden schaal kapitaal verkregen waarmee de aankoop mogelijk wordt gemaakt. Hierbij hebben zich van streek tot streek en tussen de historische periodes de nodige verschillen

voorgedaan, bijv. met betrekking tot de verhouding tussen pacht en eigendom van de agrarische bedrijven. Er kan evenwel gesteld worden dat door de tijd heen toekomstige boeren voor de kapitaalvoorziening voor een belangrijk deel op hun familie aangewezen zijn geweest. Was die kapitaalbehoefte in het verleden wellicht niet zeer groot, vandaag de dag is dat in toenemende mate wel het geval. Vandaar dat het aandeel van de banken in de financiering van de landbouw sterk is toegenomen, al speelt ook de familie daarbij nog steeds een niet te onderschatten rol. Op dit thema werd in het eerste hoofdstuk reeds ingegaan. Agrarische huishoudens spelen ook actief in op deze tendens om te komen tot een duidelijker afbakening van de gezins- en de bedrijfssfeer. Een goed voorbeeld daarvan is de vader-zoon maatschap. Deze maatschappen, die in aantal toenemen, hebben als doel de bedrijfsoverdracht van de ene generatie op de andere soepeler te laten verlopen. Met betrekking tot het eigendom van het agrarisch bedrijf manifesteert de gesignaleerde verwevenheid zich niet alleen bij de overdracht van het bedrijf van de ene generatie op de andere, ook in andere situaties die diep ingrijpen in de levens van de betrokkenen, zoals bijvoorbeeld bij het overlijden van een van de echtgenoten, komt deze naar voren. Een fenomeen waarvan verwacht mag worden dat het ook in het agrarisch milieu in toenemende mate zal voorkomen is de echtscheiding. De problemen die zich daarbij voordoen betreffen niet alleen de persoonlijke verhoudingen maar ook het bedrijf. Indien de echtgenoten in gemeenschap van goederen getrouwd zijn, is de vrouw gerechtigd haar deel in het gemeenschappelijk bezit op te eisen. Veelal laat de financiële situatie van het bedrijf dat niet toe en zou dit het einde van het zelfstandig boer zijn van de ex-echtgenoot kunnen betekenen, evenals mogelijk ook voor een eventuele zoon die graag boer zou willen worden. In de loop der tijd zijn steeds meer agrarische echtparen maatregelen gaan treffen om zich zo goed mogelijk in te dekken tegen dit soort risico's. Voorbeelden daarvan zijn het huwelijks voorwaarden en het oprichten van een man-vrouw maatschap.

Niet alleen inzake het eigendom van het bedrijf, ook in de dagelijkse gang van zaken valt er in financieel opzicht een duidelijke verstrengeling waar te nemen. Het door gezamenlijke inspanning verworven inkomen moet verdeeld worden tussen bedrijfs- en huishoudelijke bestemmingen. Ziekte, overlijden en andere problemen met financiële gevolgen in familie en gezin en tegenvallers in het bedrijf hebben repercussies in de andere sfeer. In een tijd

waarin geen verzekeringen bestonden was deze doorwerking vaak heel direct en leidde zij er niet zelden toe dat men het bedrijf en daarmee zijn bestaansbron kwijtraakte, soms met het gevolg dat ook families en gezinnen vroegtijdig uit elkaar raakten. Dit ondanks het feit dat familie, buurt en kerk fungeerden als een soort eerste hulp instanties. Dit thema werd in de eerste helft van deze eeuw in tal van streekromans uitgewerkt, onder andere door auteurs als Herman de Man en Antoon Coolen. In toenemende mate ontwikkelen agrarische echtparen strategieën om in dit opzicht de scheiding tussen bedrijf en huishouding duidelijker te markeren. Als uitingen daarvan kunnen worden gezien het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding, het werken met een vast huishoudgeld, aparte giro- of bankrekeningen voor bedrijf en huishouding. De plattelandsorganisaties en de voorlichtingsinstanties hebben deze wijze van werken ook gestimuleerd. Ook hebben het verzekeringswezen, en niet in de laatste plaats de opkomst van de verzorgingsstaat, gezorgd voor een netwerk van voorzieningen waardoor het mogelijk is dat ingrijpende gebeurtenissen in de ene sfeer niet een al te grote schade aanrichten in de andere sfeer. Ook in dit opzicht is er dus duidelijk sprake van een toenemende scheiding tussen familiale- en bedrijfsaangelegenheden.

In het agrarisch huishouden zijn ook **produktie en consumptie** direct met elkaar verbonden. Aan het begin van de vorige eeuw was men wat betreft de dagelijkse levensmiddelen voor een belangrijk deel aangewezen op de eigen produktie. Rogge en tarwe voor het brood, raapzaad voor olie, kippen, varkens en runderen voor vlees, melk, boter, kaas, eieren en linnen, zijn onder andere produkten die voor eigen gebruik geproduceerd en bewaard werden. Hiermee wil ik geenszins aangeven dat er sprake was van een situatie van min of meer volledige zelfvoorziening. Het is inmiddels wel duidelijk geworden dat de Nederlandse landbouw reeds in een zeer vroeg stadium in zekere mate in de markt geïntegreerd was. Overigens was dit in het rijkere Noorden en Westen van het land in veel sterkere mate het geval dan op de Oostelijke en Zuidelijke zandgronden. Veel van de eigen produktie ging naar de markt, niet alle bewerkingen die een produkt nodig had om het voor consumptie geschikt te maken werden op het bedrijf uitgevoerd en een aanzienlijk aantal goederen werd niet zelf geproduceerd maar via de markt verkregen. Van zelfvoorziening is heden ten dage nauwelijks meer sprake. De produkten die nog van eigen bedrijf worden gebruikt zijn vaak op de vingers

van één hand te tellen; groente, melk en eieren, vlees en fruit zijn in dat verband de meest voorkomende. Voor het overige is men aangewezen op de markt.

Een laatste terrein dat ik in dit verband aan de orde wil stellen is dat van de **arbeid**. Met betrekking tot dit aspect is er sprake van een fundamentele verstrengeling van gezin en bedrijf. Evenals bij de produktiemiddelen grond en kapitaal doen zich met betrekking tot de arbeidsvoorziening op de agrarische bedrijven aanzienlijke verschillen voor naar regio, bedrijfstype en historische periode. Beperken we ons tot de ontwikkelingen in deze eeuw dan kan men een toenemend belang constateren van de gezinsarbeid in relatie tot de arbeid verricht door familieleden en door betaalde, vreemde, arbeidskrachten. De familieleden die in het verleden wel op één of andere wijze bij het familiebedrijf betrokken bleven, hebben de landbouw verlaten. Als er al door vertegenwoordigers van opeenvolgende generaties wordt samengewerkt dan is dat in de regel door vader en zoon/opvolger. De andere zoons zoeken een andere weg. Dochters werken heden ten dage zeer zelden mee in het bedrijf (Loeffen 1984) en wanneer een dochter het ouderlijk bedrijf overneemt dan is haar man in de meeste gevallen bedrijfshoofd. Sinds het midden van de jaren vijftig heeft in hoog tempo een uitstroom van vreemde arbeidskrachten plaats gehad. Ondanks de mechanisering die in diezelfde tijd in een stroomversnelling raakte, blijft de menselijke arbeid een hulpbron van cruciale betekenis voor het agrarisch bedrijf. Anders dan in het verleden kan nu echter slechts in geringe mate een beroep worden gedaan op anderen; hulp van buiten het gezin komt vooral van de bedrijfsverzorgingsdienst en de loonwerker. De druk op de arbeid van het bedrijfshoofd en die van zijn echtgenote is daardoor echter sterk toegenomen. Arbeid die wordt aangewend op het ene terrein (bijv. werk buitenshuis of in de huishouding) is niet beschikbaar voor aanwending op het andere terrein (bijv. in het bedrijf). In stabiele situaties, waar verantwoordelijkheden, rechten en plichten voor iedereen helder en duidelijk zijn afgebakend, zullen weinig conflicten ontstaan over de aanwending van arbeid. In minder stabiele situaties, bijvoorbeeld veroorzaakt door ongeval, ziekte, ontbrekende kennis of managementcapaciteiten, kan de inzet van arbeidskracht een voortdurende bron van spanning en conflict zijn.⁵⁾ De hier schetsmatig aangegeven ontwikkelingen van de factor arbeid vertonen niet een duidelijke lijn zoals dat het geval was bij de punten die hiervoor aan de orde kwamen; daar bleek

steeds een tendens tot een grotere scheiding tussen gezins- en familiale aspecten enerzijds en bedrijfsaspecten anderzijds. Enerzijds hebben weliswaar familie- en gezinsleden zich uit het bedrijf teruggetrokken maar anderzijds zijn de echtgenoten sterker dan in het verleden aan het bedrijf gebonden. Al dient wel bedacht te worden dat er ook wat dit betreft aanzienlijke verschillen bestaan al naar gelang de regio en de bedrijfstak (Loeffen 1984).

In het voorgaande is naar voren gekomen dat er in het agrarische huishoudens in grote lijnen sprake is van een in de tijd toenemende differentiatie van bedrijfssfeer en gezinssfeer. Eertijds was het leven van alle dag sterk verweven met en bepaald door het bedrijfsgebeuren, het ritme van de seizoenen en de werkzaamheden die daarbij hoorden. Het gezin droeg sterker het karakter van arbeidsgemeenschap (Kooy 1981). Gezins- en familierelaties werden in sterke mate beïnvloed door economische overwegingen waarbij de belangen van het bedrijf een centrale rol speelden. Geld trouwt met geld en koeien met koeien; de 'Situationsehe' was kortom de kenmerkende huwelijksvorm. Anderzijds waren de familie- en gezinsrelaties sterk bepalend voor de bedrijfsvoering; namelijk voor de recrutering van arbeid en voor de kapitaalvoorziening. In de loop der tijd is er over de hele linie een toenemende scheiding tussen beide sferen opgetreden. Met betrekking tot de arbeid beperkt de verstrengeling zich grotendeels tot het echtpaar en de zoon/opvolger. Niettemin is de verwevenheid nog steeds aanwezig -het gezinsbedrijf blijft de dominante bedrijfsvorm- en mag worden verwacht dat er in dit opzicht een zekere mate van variatie bestaat.

In de literatuur is tot nu toe vrijwel geen aandacht geschonken aan de concrete vorm die de verstrengeling tussen de gezinssfeer en het bedrijf in de werkelijkheid aanneemt en de veranderingen die daarin optreden. Evenmin wordt er aandacht besteed aan de vraag onder invloed van welke maatschappelijke krachten die veranderingen optreden. In deze paragraaf zijn impliciet de factoren die mogelijkwijze met deze variatie samenhangen, reeds aan de orde geweest. Het lijkt gerechtvaardigd er van uit te gaan dat het verschijnsel van een gemarkeerder wordende scheiding tussen gezin en bedrijf deels kan worden begrepen als resultante van moderner, zakelijker wordende bedrijfspraktijken, meer in het algemeen een zich moderniserende agrarisch-economische context. Agrarische huishoudens zijn op allerlei manieren verbonden met de economische context waarin ze opereren. Markten, overheids-

beleid, voorlichting en onderzoek oefenen een belangrijke invloed uit op het doen en laten van de betrokkenen. Daarnaast zullen ook opvattingen over huwelijk en gezin -sexe-rolopvattingen- en bijvoorbeeld met betrekking tot de opvoeding en verzorging van kinderen, opvattingen over huiselijkheid en de positie van de vrouw in gezin en samenleving, hun uitwerking hebben op de wijze waarop bedrijf en gezin met elkaar verstrengeld zijn.

Deze twee processen: verandering op agrarisch terrein en met betrekking tot het boer zijn en veranderingen in de primaire levenssfeer en van sexe-rolopvattingen kunnen worden gezien als moderniseringsprocessen waarbij er van wordt uitgegaan dat mensen die meer in aanraking zijn geweest met moderne opvattingen en voorbeelden ook eerder geneigd zullen zijn deze opvattingen in praktijk te brengen. Sociaal-demografische factoren als opleiding, leeftijd en participatie in verschillende organisaties, spelen daarbij een belangrijke rol.

Verder mag worden aangenomen dat ook de huishoudenscyclus een factor van betekenis is bij de wijze waarop gezin en bedrijf elkaar beïnvloeden. De verschillende stadia die een jong, pas getrouwd echtpaar door maakt- van een groeiend gezin met kleine kinderen, totdat de laatste van de twee overlijdt- werken ook door in de bedrijfsvoering. Immers, het arbeidsaanbod en de arbeidsbehoefte van een gezin met jonge kinderen verschilt van dat van een echtpaar met volwassen kinderen. Ook is er een verschil tussen de situatie van een huishouden waarin één of twee hulpbehoevende (schoon)ouders aanwezig zijn en het huishouden waarin een relatief jonge grootouder inwoont. De periode waarin opeenvolgende generaties elkaar als het ware 'overlappen' is sinds het eind van de vorige eeuw aanzienlijk groter geworden hetgeen gedurende een langere periode hogere eisen stelt aan de bedrijfsinkomsten.

2.4 Verdeling van taken en beslissingsmacht

In het eerste hoofdstuk kwam in grote trekken al aan de orde welke veranderingen zich na de Tweede Wereldoorlog hebben voorgedaan rond huwelijk en gezin. Met betrekking tot de verdeling van taken en beslissingsmacht hadden die veranderingen tot gevolg dat zowel opvattingen als gedrag tenderen naar een grotere gelijkheid, een grotere symmetrie en naar een sterkere beklemtoning van de individuele ontplooiing. De vraag welke implicaties dat meer in het bijzonder heeft gehad voor agrarische gezinnen kon daarbij maar ten dele

worden beantwoord. De vraag dient zich aan welke uitwerking het in het eerste hoofdstuk beschreven proces van gezinsmodernisering heeft gehad op de structuur van het agrarisch gezin. Meer specifiek, welke zijn de consequenties van de gesignaleerde tendensen voor de verdeling van taken en beslissingsmacht van agrarische echtparen? Op het eerste gezicht kunnen aan het voorgaande twee, tegengesteld gerichte, hypothesen worden ontleend.

- 1) Uitgaande van het ontstaan van meer symmetrische gezinsverhoudingen en van het verdwijnen van de sexe-rolifferentiatie, kan men verwachten dat de boerinnen meer in het bedrijf zullen gaan werken en de boeren een groter aandeel op zich zullen nemen in gezin en huishouding.
- 2) De algemene inzichten m.b.t. het proces van gezinsmodernisering volgend, zou anderzijds verwacht kunnen worden dat vrouwen in toenemende mate de eigen individualiteit zullen beklemtonen. Dit zou juist weer een ontwikkeling in de tegengestelde richting kunnen bevorderen. Het lijkt immers voor de hand te liggen dat bij een toenemende individuatie vrouwen het niet langer meer als een vanzelfsprekende zaak zullen beschouwen om mee te werken in het bedrijf van de echtgenoot/partner. Zij zullen zich eerder richten op de eigen ontplooiingsmogelijkheden die niet noodzakelijkerwijze binnen het bedrijf liggen. Uitgaande van deze gedachtengang, lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat het percentage boerinnen dat regelmatig in het bedrijf werkt zal afnemen. Daarnaast zal een relatief klein aantal boerinnen, dat wel in de landbouw geïnteresseerd is, met de echtgenoot in het bedrijf werken, echter onder andere, duidelijker gedefinieerde condities.

Wat heeft het naoorlogse onderzoek nu aan inzichten opgeleverd waardoor de hiervoor opgeworpen theoretische veronderstellingen ondersteund, respectievelijk afgezwakt kunnen worden?

In zijn in 1958 uitgekomen studie 'Het boerengezin in Nederland' signaleert Saal een verburgerlijkingsproces. Dat houdt onder andere in een tendens tot vermindering van de bedrijfswerkzaamheden van de boerin en een beperking daarvan tot taken in en rond de woning en de stallen. Saal noemt ook het sterker benadrukken van specifiek burgerlijke gezinswaarden en een grotere scheiding van bedrijf en huishouding, de respectievelijke werkterreinen van man en vrouw. Meteen daarbij stelt hij overigens wel dat het boerengezin een

zekere functionele elasticiteit blijft behouden waardoor de boerin en haar dochters indien nodig weer bedrijfstaken ter hand zullen nemen. Over het aandeel van de man in huishouding en kinderverzorging en opvoeding wordt door Saal niet gerept.

Stork-v.d. Kuyt (1952) signaleert met betrekking tot de Drentse boerin een feminisering, hetgeen volgens haar betekent het meer beklemtonen van het gezinsleven, het gezellig maken van de woning en meer aandacht voor het uiterlijk. In 1966 is zij daar m.b.t. de Groningse boerin niet zo expliciet over. In deze studie worden de gezinswaarden sterk benadrukt zowel voor de man als voor de vrouw. De bedrijfsarbeid komt daarbij nauwelijks aan de orde. Het lijkt de norm om niet mee te werken, een norm waar men echter niet altijd aan kan voldoen. Dat laatste doet zich vooral voor als gevolg van het wegvallen van veel personeel. De bevindingen van Benvenuti (1961) passen in dit beeld, dat wijst in de richting van een groeiende asymmetrie, waarbij de boerin zich geleidelijk aan terugtrekt op het huishoudelijk terrein.

Benvenuti onderzocht de relatie tussen 'moderniteit' en de mate waarin de boerin op het bedrijf meewerkt. Die bleek niet aanwezig. Overigens werd er door genoemde auteurs als vanzelfsprekend van uitgegaan dat de taak van de vrouw primair in huishouding en gezin ligt en die van de man in het bedrijf. Aan de gezinsrol van de man wordt dan ook niet veel aandacht besteed.

Een duidelijk ander beeld wordt geschetst door Douma (1975). Voor de periode 1960-1972 constateert hij een sterke toename van de bedrijfsarbeid door de vrouw en tevens een toename van het aandeel van de man op het huishoudelijk terrein. Dit betreft in de eerste plaats activiteiten met betrekking tot de kinderen maar ook wordt er in toenemende mate gezamenlijk beslist over huishoudelijke aangelegenheden.

Weer een decennium later constateert Loeffen (1984) dat de gemiddelde Nederlandse boerin ruim 22 uur per week op het bedrijf werkt, waarmee ze ongeveer 20% van de totale hoeveelheid bedrijfsarbeid voor haar rekening neemt. Overigens blijkt dat er zich tussen de verschillende bedrijfstypen verschillen voordoen wat betreft het aantal uren dat de boerin op het bedrijf werkt. Ook op individueel niveau is de spreiding groot. Met betrekking tot de bedrijfsbeslissingen is de boerin eerder overleg-partner dan mede-beslisser. De uiteindelijke beslissing wordt veelal door de man genomen. Mannen besteden over het algemeen zeer weinig tijd aan de huishouding, gemiddeld 50 minuten per week. Overigens participeren de jongeren hierin meer dan de ouderen. De deelname van de mannen aan activiteiten

m.b.t. kinderverzorging en opvoeding is veel groter. Tenslotte constateert Loeffen dat het aantal buitenshuis werkende boerinnen bijzonder gering is, gemiddeld 5%. In tegenstelling tot hetgeen naar voren kwam uit het onderzoek van Douma (1975), blijkt uit het onderzoek van Loeffen weinig van een toenemende symmetrie.

Een blik op vergelijkbaar onderzoek in het buitenland leert dat ook daar dezelfde tegenstrijdigheid naar voren komt. Zo constateren bijv. Gasson (1980), Sachs (1983), Bouquet (1982) en Symes & Marsden (1983) een toenemende asymmetrie als gevolg van moderniseringsprocessen in de landbouw in respectievelijk de V.S. en Engeland, terwijl Hannan & Katsiaouni (1977) en Wilkening & Lupri (1965) in Ierland, respectievelijk Duitsland juist een toenemende symmetrie zien ontstaan.

In het hier aangehaalde Nederlandse onderzoek werden veranderingen in de taakverdeling tussen man en vrouw vooral gezien als onderdeel van een proces van gezinsmodernisering, waarbij verandering van normen en waarden met betrekking tot huwelijk en gezin worden beschouwd als de belangrijkste motor voor 'modernisering' van de verdeling van taken en beslissingen. Het eerder genoemde onderzoek van Loeffen (1984) vormt hierop een uitzondering. De taakverdeling tussen vrouwen en mannen wordt door haar in de eerste plaats gerelateerd aan kenmerken van het agrarisch bedrijf. Ook in de geciteerde buitenlandse studies worden veranderingen in deze sfeer veeleer bestudeerd in samenhang met modernisering in de landbouw.

Daarnaast dient echter nog te worden gewezen op de effecten van de huishoudenscyclus, waarvan verwacht mag worden dat ze van invloed zullen zijn op de wijze waarop agrarische echtparen taken verdelen en op de onderlinge machtsverhoudingen. Er is al eerder op gewezen dat een huishouden waar een aantal jonge kinderen aanwezig is en geen grootouders die mee kunnen en willen helpen, andere mogelijkheden en beperkingen kent ten aanzien van de taakverdeling dan een huishouden waar meerdere volwassenen in principe mee kunnen werken op het bedrijf. Ook zullen de machtsverhoudingen tussen de oudere en de jongere generatie en tussen mannen en vrouwen in de opeenvolgende stadia van de huishoudenscyclus verschillen. Tenslotte zal ook, analoog aan datgene wat in relatie tot de verstrengeling tussen gezin en bedrijf reeds werd gesteld, een aantal sociaal-demografische variabelen van invloed zijn op de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen.

Analoog aan het in de vorige paragraaf gestelde, mag men concluderen dat ook de verdeling van taken en beslissingen in het agrarisch huishouden niet slechts begrepen kan worden in het licht van veranderingen rond huwelijk en gezin. Een en ander dient geanalyseerd te worden zowel tegen de achtergrond van gezinsmoderniseringsprocessen, die zich relatief onafhankelijk van veranderingen in de agrarische sector afspelen, als tegen de achtergrond van de zich moderniserende landbouw. De verdeling van taken en beslissingsmacht in het agrarisch huishouden, het handelen van agrarische echtparen, wordt in deze studie derhalve niet eenzijdig verklaard uit de gezins/familiecontext. Evenmin wordt dit structurelement van huishoudens behandeld als uitsluitend de resultante van agrarische veranderingsprocessen. Het is juist tegen de achtergrond van de verstrengeling van beide sferen, de mate waarin en de vorm die deze verstrengeling aanneemt, dat de verdeling van taken en macht en de positie van de vrouw in het agrarisch gezinsbedrijf wordt bestudeerd en er naar verklaringen wordt gezocht.

2.5 Hypothesevorming

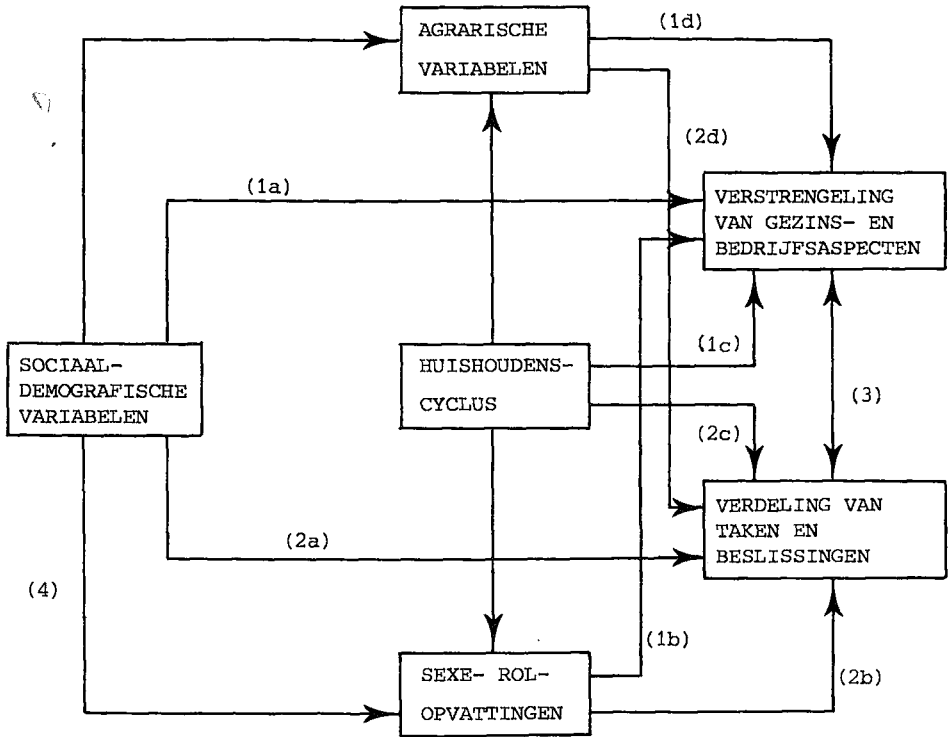
Uit de vorige paragrafen kwam naar voren dat zowel met betrekking tot de verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten als ten aanzien van de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingsbevoegdheden verdelen, verwacht mag worden dat een viertal factorencomplexen daarop van invloed zijn, te weten: factoren met betrekking tot het agrarisch bedrijf en de modernisering van de landbouw, sexe-rolopvattingen, de huishoudenscyclus en tenslotte een aantal sociaal-demografische factoren.

Uitgaande van de driedelige probleemstelling zoals geformuleerd in paragraaf 2.1, zijn de onderzoeksvariabelen in een schema samengevat, waarbij tevens de hypothetische verbanden tussen deze variabelen zijn aangegeven.

Aan de hand van dit schema is de in paragraaf 2.1 geformuleerde globale probleemstelling nu als volgt in deelvragen uiteengelegd:

- 1a) Bestaat er een verband tussen de mate van verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten en een aantal sociaal-demografische en participatie kenmerken van de echtparen?

Figuur 1. Analyseschema

- 1b) Bestaat er een verband tussen de mate van verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten en de sexe-rolopvattingen van vrouwen en mannen? En versterken deze afzonderlijke effecten elkaar?
- 1c) Bestaat er een verband tussen de mate van verstrengeling en een aantal kenmerken van de huishoudenscyclus?
- 1d) Bestaat er een verband tussen de mate van verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten en een aantal bedrijfskenmerken die enerzijds te maken hebben met de relatieve 'moderniteit' van de bedrijfsvoering en anderzijds verbonden zijn met 'vraag en aanbod' van arbeidskrachten.

- 2a) Bestaat er een verband tussen de structuur van de taakverdeling en de beslissingsmacht en een aantal sociaal-demografische en participatie kenmerken van de echtparen?
- 2b) Bestaat er een verband tussen de structuur van de taakverdeling en de beslissingsmacht en de sexe-rolopvattingen van vrouwen en mannen en versterken deze afzonderlijke effecten elkaar?
- 2c) Bestaat er een verband tussen de structuur van de taakverdeling en de beslissingsmacht en een aantal kenmerken van de huishoudenscyclus?
- 2d) Bestaat er een verband tussen de structuur van de taakverdeling en de beslissingsmacht en een aantal bedrijfskenmerken die enerzijds te maken hebben met de relatieve 'moderniteit' van de bedrijfsvoering en anderzijds verbonden zijn met 'vraag en aanbod' van arbeidskrachten?
- 3) Bestaat er een verband tussen de structuur van de taakverdeling en de beslissingsmacht en de mate van verstrengeling tussen gezins- en bedrijfsaspecten?
- 4) Bestaat er een verband tussen de relatieve moderniteit van de sexe-rolopvatting van de echtparen en een aantal sociaal-demografische en participatie variabelen? ⁶⁾

Wat met het oog op de hypothesevorming ten aanzien van het fenomeen van de **verstrengeling** vooral van belang is, is het inzicht dat de nauwe verwevenheid van gezin en bedrijf in de loop der tijd plaats is gaan maken voor een toenemende scheiding tussen beide sferen, hetgeen gepaard ging met zakelijker wordende verhoudingen. Zowel het gezin als het bedrijf raakten, ieder voor zich, meer en meer verbonden met andere, globalere, sociale systemen en werden daardoor in toenemende mate beïnvloed (Wilkening 1981). Eerder kwam al naar voren dat er gesproken kan worden van een incorporatieproces waarbij de invloed van markten en overheden is toegenomen. Welke gevolgen dat agrarische moderniseringsproces in de na-oorlogse jaren op bedrijfsniveau heeft gehad kwam in grote trekken in paragraaf 1.3 aan de orde. Deze gedachtengang volgend kan worden verwacht dat op die bedrijven waar genoemd moderniseringsproces verder is voortgeschreden, dit gepaard zal

zijn gegaan met een scherper gemarkeerde scheiding tussen de sfeer van het gezin en die van het bedrijf.

Anderzijds zijn ook de ideeën van agrarische echtparen met betrekking tot huishouding en gezin meer en meer onderhevig geraakt aan invloeden van buiten de directe kring van familie, kerk, buurt en bedrijf. In dat verband vragen de aandacht: een groeiende kritiek op de bestaande sexe-roldifferentiatie en veranderende opvattingen over de rol van de vrouw in gezin en samenleving. Uitgaande van wat dienaangaande naar voren is gebracht in paragraaf 1.4 mag worden verwacht dat 'modernere' opvattingen over huwelijk en gezin gepaard zullen gaan met een scherper gemarkeerde scheiding tussen gezin en bedrijf.

Verder kwam al naar voren dat naast de twee hiervoor beschreven veranderingsprocessen, namelijk die met betrekking tot de landbouw en die met betrekking tot huwelijk, gezin en sexe-rolopvatting ook verwacht mag worden dat de huishoudenscyclus gevolgen heeft voor de echtelijke taakverdeling en de wijze waarop de besluitvorming in z'n werk gaat. Verandering op agrarisch terrein en verandering in normen en waarden op het terrein van huwelijk en gezin zijn beide processen die een betrekkelijk lange tijdsperiode beslaan en waarvan ook wordt aangenomen dat ze in een bepaalde richting verlopen. De huishoudenscyclus, de term geeft het al aan, draagt een ander karakter. De stadia die een jong echtpaar doormaakt van een aanvankelijk groeiend en later weer inkrappend gezin, het al dan niet samenwonen en werken van verschillende generaties verschillen van elkaar qua arbeidsbehoefte en arbeidsaanbod. Iedere fase kent immers een eigen specifieke verhouding tussen 'vraag en aanbod' van arbeidskrachten en de mogelijkheden en beperkingen die deze verhouding met zich meebrengt. Tevens impliceert dit verschillen ten aanzien van financiële en juridische afspraken en regelingen, bijvoorbeeld met het oog op de overdracht van het bedrijf van vader op zoon of in verband met het vastleggen van de wederzijdse rechten en plichten van de echtgenoten.

Tenslotte mag van een aantal sociaal-demografische variabelen zoals leeftijd, opleiding en lidmaatschappen van organisaties en contacten met voorlichtingsinstanties worden verwacht dat ze verbonden zijn met meer of minder moderne sexe-rolopvattingen enerzijds en met een modernere bedrijfsvoering anderzijds. Met betrekking tot deze groep variabelen ben ik er van uitgegaan dat zij die zich meer hebben georiënteerd buiten de directe eigen omgeving, ook meer gelegenheid hebben gehad om zich nieuwe opvattingen,

ideeën en kennis eigen te maken, hetgeen een voorwaarde is voor het in praktijk brengen daarvan.

Met betrekking tot de variatie in de wijze waarop echtparen **taken en beslissingen** verdelen (tweede lid van de probleemstelling) geeft de literatuur meer aanknopingspunten voor hypothesevorming. Sinds de jaren zestig is er een groot aantal studies op dit terrein verricht. De resultaten daarvan wijzen echter niet eenduidig in dezelfde richting. Zo signaleren Kooy (1979), Loosveldt (1983), Tavecchio & IJzendoorn (1982), evenals Blood & Wolfe (1960), Young & Wilmott (1973) en Scanzoni (1978) een toenemend egalitaire taakverdeling vooral bij echtparen waarvan de vrouw beroepsarbeid verricht. Enige buitenlandse auteurs hebben gewezen op het fenomeen dat gehuwde vrouwen met een baan buitenshuis een geringer aantal uren huishoudelijke arbeid verrichten dan full-time huisvrouwen, terwijl het aantal uren huishoudelijke arbeid van de mannen ongeveer even groot is. Hierdoor is de relatieve bijdrage aan de huishoudelijke arbeid van de mannen met een werkende echtgenote weliswaar groter maar in absolute zin verricht hij niet meer huishoudelijke arbeid (Walker & Woods 1976, Vanek 1970, Pleck 1985, Meissner et. al. 1988).

In de literatuur treft men een aantal uiteenlopende verklaringsmodellen aan. Enerzijds zijn dat min of meer economisch-rationalistisch gekleurde modellen, waarbij elementen als beschikbare tijd, kennis en vaardigheden, relatieve macht en economische efficiëncy een rol spelen (o.a. Blood & Wolfe 1960, Scanzoni 1978, Berk & Berk 1979 Tavecchio & IJzendoorn 1982, Loosveldt 1983). Vooral de beroepsarbeid van de vrouw en de fase in de gezinscyclus komen naar voren als belangrijke variabelen. Door andere auteurs wordt meer de nadruk gelegd op culturele factoren ter verklaring van verschillen in de echtelijke taakverdeling: normen en waarden met betrekking tot huwelijk en gezin en de plaats van de vrouw in gezin en samenleving, sexe-rolopvattingen (o.a. Kooy 1979, Clason 1977, Scanzoni 1978, Huber & Spitze 1983, Stafford, Backman & Dibona 1977).

De elementen die uit de literatuur naar voren komen als belangrijk met betrekking tot de verdeling van taken en beslissingen tussen echtgenoten zijn in grote lijnen dezelfde als met betrekking tot de verstrengeling van gezin en bedrijf. Toegepast op de vraagstelling van dit onderzoek zijn dat: sexe-rolopvattingen, huishoudenscyclus, agrarische modernisering, sociaal-demografische variabelen en factoren met betrekking tot de maatschappelijke

participatie van de respondenten. Bij de hypothesevorming (zie het schema op p. 38) ben ik in navolging van Kooy (zie o.a. 1977 en 1985b) in de eerste plaats uitgegaan van verschillende sexe-rolopvattingen als verklaring voor de variatie in de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen; in die zin dat echtparen met modernere sexe-rolopvattingen taken en beslissingen op een 'modernere' wijze zullen verdelen. In samenhang daarmee werd verondersteld dat een aantal sociaal-demografische factoren en variabelen m.b.t. de maatschappelijke participatie van invloed zullen zijn op de sexe-rolopvattingen in die zin dat jongere en hoger opgeleide echtparen en in het algemeen degenen die meer open staan voor invloeden van buiten de directe omgeving, modernere sexe-rolopvattingen hebben, hetgeen ook weer door zal werken in hun taakverdeling.

Naast deze culturele factoren zal een aantal variabelen met betrekking tot het bedrijf ook meespelen. Zo kan enerzijds worden verondersteld dat een modern, efficiënt georganiseerd bedrijf gebaat is bij een zekere mate van taakspecialisatie. Anderzijds lijkt het voor de hand liggend te veronderstellen dat waar op het bedrijf moderne technieken en een modern management worden toegepast, deze modern-rationele instelling van de mensen ook door zal werken in de gezinsverhoudingen. Op dit type bedrijven zou men derhalve een meer egalitaire, minder traditionele verdeling van taken en beslissingen mogen verwachten.

De fase in de huishoudenscyclus lijkt tenslotte mede bepalend voor de taakverdelingsstructuur. Veranderingen die in de loop der tijd plaats vinden in de samenstelling van huishoudens brengen veranderingen teweeg in de beschikbare tijd en tegelijkertijd in de hoeveelheid verzorgende arbeid. Men mag verwachten dat dit in de loop der tijd een herschikking van de taakverdeling tot gevolg zal hebben.

Met betrekking tot het derde lid van de probleemstelling zijn in de literatuur weinig aanknopingspunten voor hypothesevorming te vinden. Men zou kunnen verwachten dat een 'modernere' verdeling van taken en beslissingen op zich zelf een onderdeel vormt van het proces van toenemende scheiding tussen gezin en bedrijf. Is dit niet het geval dan zou er sprake kunnen zijn van een gezinsmoderniseringsproces dat specifiek is voor het agrarisch gezin. Deze mogelijkheid werd ook door Kooy (1981) reeds geopperd.

2.6 Operationalisering van de belangrijkste concepten

-Verstrengeling van gezin en bedrijf-

Met betrekking tot het verstrengelingsconcept zijn er in de literatuur weinig aanknopingspunten voor de hypothesevorming te vinden. Saal (1958) baseerde zijn typologie van agrarische gezinnen op de mate waarin de boerin (en haar dochters) participeren in het agrarisch bedrijf. De overige aspecten met betrekking tot de verstrengeling van gezin en bedrijf laat hij verder onaangeroerd. Bij gebrek aan aanwijzingen in de literatuur heb ik me derhalve in eerste instantie laten leiden door een aantal 'common sense' overwegingen. De volgende elementen hebben bij de conceptualisering van dit begrip een rol gespeeld:

- de situering van de woning ten opzichte van de bedrijfsgebouwen
- aanwezigheid moestuin
- verkoop eigen producten aan huis
- werken met een vast huishoudgeld
- aanwezigheid bedrijfseconomische boekhouding
- al dan niet aparte giro-/bankrekeningen voor huishouding en bedrijf
- al dan niet getrouwd op huwelijkse voorwaarden
- juridische bedrijfsvorm

-Taakverdeling en besluitvorming bij agrarische echtparen-

Taakverdeling en besluitvorming worden in dit onderzoek niet bestudeerd als op zichzelf staande fenomenen. Tot voor kort was de normering met betrekking tot taakverdeling en besluitvorming binnen gezinnen betrekkelijk sterk. Boer, boerin, echtgenoot, echtgenote, vader en moeder waren rollen met vrij nauw omschreven rechten en plichten. In de achter ons liggende decennia is deze normering weliswaar veel minder rigide geworden, de normatieve structuur is echter nog steeds aanwezig (Nye & Gecas 1976, Kooy 1985b). De wijze waarop echtgenoten voorkomende taken en beslissingen verdelen wordt daarom hier opgevat als zijnde gekoppeld aan de sociale structuur van het huishouden en vormt daarvan als het ware de uitdrukking.

Om een inzicht te krijgen in de echtelijke taakverdeling en besluitvorming en de individuele variatie daarin werd in grote lijnen de werkwijze van Blood & Wolfe (1960) gevolgd. Hoewel de werkwijze van deze auteurs in de loop der tijd aan veel kritiek onderhevig is geweest bestaat er niet een wezenlijk betere methode voor het meten van de echtelijke verdeling van

taken en beslissingen. Warner (1986) vergeleek een vijftal methodes om het begrip echtelijke taakverdeling te operationaliseren.⁷⁾ Hij constateerde geen duidelijke verschillen in de uitkomsten van de vergeleken studies. Overigens betreft de overeenkomst met Blood & Wolfe hier slechts de dimensies die aan de taakverdeling en besluitvormingsstructuur zijn onderscheiden. Voor de verklaring van de variatie in dit patroon wordt hier niet uitgegaan van hun 'resource theory of family power'; in dit onderzoek zijn andere wegen bewandeld.

In het Winterswijkse onderzoek werd gevraagd naar de globale verdeling van een groot aantal (44) taken en beslissingen op de volgende terreinen:⁸⁾

- 1) huishoudelijke taken
- 2) huishoudelijke beslissingen
- 3) taken op sociaal-recreatief terrein
- 4) beslissingen op sociaal-recreatief terrein
- 5) emotioneel-expressieve aspecten
- 6) bedrijfstaken
- 7) beslissingen aangaande het bedrijf

Er is gevraagd naar een breed scala van aspecten om de verschillende kanten van de huishoudensstructuur tot hun recht te laten komen. Deze terreinen komen in grote trekken weliswaar overeen met die van Blood & Wolfe, puntsgewijs wijken ze echter hier en daar af omdat ik ze aangepast heb aan de hedendaagse Nederlandse situatie. Het grootste verschil is echter gelegen in het feit dat de verdeling van bedrijfstaken en -beslissingen op dezelfde wijze is behandeld als de taken en beslissingen met betrekking tot huishoudelijke en gezinsangelegenheden. De reden hiervoor is een tweeledige: in de eerste plaats lijkt het voor de hand liggend om te veronderstellen dat de taakverdeling op het ene terrein die op het andere beïnvloedt. Een tweede reden is dat er tot nu toe betrekkelijk weinig onderzoek is verricht naar de wisselwerking tussen beroepsarbeid in het algemeen en huishouding en gezin. (Pleck 1985).

Teneinde in taakverdeling en besluitvorming patronen te kunnen signaleren werd een drietal dimensies nader bestudeerd.

Dat betreft in de eerste plaats de **relatieve** participatie van vrouwen en mannen in een bepaalde taak, activiteit of beslissing. Als maat voor de respectievelijke aandelen van de echtgenoten wordt de gemiddelde score op het desbetreffende item gehanteerd; 1 betekent de taak wordt volledig door

de vrouw gedaan, 5 betekent alles wordt door de man gedaan, 3 betekent beiden hebben een gelijk aandeel. Zodoende wordt een indruk verkregen van de mate van symmetrie, alsmede van de richting van de asymmetrie, in de taakvervulling en de besluitvorming.

Een tweede dimensie die ik heb bestudeerd is de **taakspecialisatie**. Daarbij wordt gezien of mannen en/of vrouwen een bepaalde taak (meestal) alleen verrichten of dat eerder sprake is van een gedeelde of uitwisselbare taakvervulling. De scores op de items variëren van 0 (in het geheel geen specialisatie) tot 1 (maximale specialisatie).

Een derde en laatste dimensie met betrekking tot de verdeling van taken en beslissingen is de **stereotypie**. Hierbij wordt aan de hand van een aantal geselecteerde items nagegaan in hoeverre er sprake is van vaste, sexe-specifieke patronen in de wijze waarop de Winterswijkse echtparen taken en beslissingen verdelen. Vervolgens is per item nagegaan in welke mate er sprake was van afwijkingen van dit vaste patroon. De scores variëren van 0 (maximale afwijking van het dominantepatroon) tot 1 (geen afwijking van het dominante patroon).

-agrarische verandering-

In het eerste hoofdstuk werden specialisatie, intensivering, mechanisering, rationalisering en schaalvergroting genoemd als karakteristieke elementen van de modernisering zoals die zich gedurende de laatste decennia in de Nederlandse landbouw heeft voltrokken. Ten aanzien van al deze veranderingen kan worden verondersteld dat ze van invloed waren zowel op de verstrengeling van gezin en bedrijf als op de taakverdeling en beslissingsstructuur in agrarische huishoudens. Er werd een aantal maten ontworpen met behulp waarvan de bedrijven aangemerkt konden worden als meer of minder gespecialiseerd, gemechaniseerd, etc.. Daarnaast werd een aantal variabelen opgenomen die niet rechtstreeks aan de hiervoor beschreven processen gerelateerd zijn maar die mogelijk ten grondslag liggen aan vermoede effecten op vraag en aanbod van arbeidskrachten, zoals onder andere de bedrijfs-grootte.

Aangezien het binnen het bestek van dit onderzoek niet mogelijk was om alle factoren in detail te meten werd in een aantal gevallen gewerkt met een globale schatting door de respondent zelf. Zo werd er bijvoorbeeld gevraagd hoe de boer de melkproduktie op zijn bedrijf inschatte vergeleken met die op vergelijkbare bedrijven in de buurt. Teneinde na te gaan of men het eigen

bedrijf op de juiste wijze inschat werd een controle ingebouwd. De melkproduktie per koe werd gevraagd, alsook de inschatting van het produktieniveau vergeleken met dat van omliggende boeren. Daar waar de feitelijke melkproduktie per koe hoog was, werd het produktieniveau ook significant hoger geschat dan dat op de omringende bedrijven. Ook het oordeel over de stal, met die van andere bedrijven was significant gunstiger op bedrijven met een ligboxenstal dan die met een traditionele stal. Hieruit mag worden afgeleid dat de boeren in het algemeen een goed inzicht hebben in de prestaties van het eigen bedrijf en dat het werken met dergelijke schattingen derhalve geoorloofd is.

-Gezinsverandering en sexe-rolopvattingen-

De verinnerlijkte rolopvattingen met betrekking tot de plaats van vrouwen en mannen in gezin en samenleving en hun voorkeuren voor bepaalde rolpatronen worden hier gezien als een indicatie voor de mate waarin zij zijn beïnvloed door het in het voorgaande beschreven proces van gezinsverandering.

Uitgaande van een proces van verandering van sexe-rolnormen als variatiebron van echtelijke rolpatronen, heb ik bij dit onderzoek gebruik gemaakt van een door Van der Werff & Cozijn (1983) ontwikkelde attitudeschaal. Deze schaal die oorspronkelijk afkomstig is van Weeda (1983), beoogt 'egalitaire opvattingen t.a.v. de rol van man en vrouw' te meten. Hogere scores op deze schaal geven uitdrukking aan een meer egalitaire, en dus modernere, rolopvatting. Zowel de opvattingen van de vrouwen als die van de mannen werden in de beschouwing betrokken.

-De huishoudenscyclus-

Om de invloed van de huishoudenscyclus na te gaan op de verstrengeling van gezin en bedrijf en op de verdeling van taken en beslissingen zijn de volgende variabelen gekozen: de leeftijden van de man en vrouw, de leeftijden van de kinderen, de huishoudensgrootte, de verzorgingsratio (hier geoperationaliseerd als: het aantal kinderen jonger dan 15 jaar gedeeld door de totale huishoudensgrootte) en de man/vrouw-ratio (hier geoperationaliseerd als het aantal vrouwen ouder dan 15 jaar gedeeld door het totaal aantal huishoudensleden ouder dan 15 jaar).

-Sociaal-demografische factoren-

Leeftijd, geboorteplaats, opleiding, binding aan kerk, buurt en familie zijn factoren waarvan men mag aannemen dat ze verbonden zijn met meer of minder moderne sexe-rolopvattingen, evenals met een grotere kennis van moderne landbouwtechnieken en met de bereidheid om deze kennis ook in praktijk te brengen. Alhoewel de gegevens op één tijdstip zijn verzameld ga ik er van uit dat de factor leeftijd toch een indirecte indicatie geeft van de veranderingstendensen in het denken en doen van de respondenten. Jongere mensen zullen, met andere woorden, vaker modernere sexe-rolopvattingen hebben en ook vaker een modern-rationele bedrijfsvoering nastreven. Daarnaast mag men in grote trekken verwachten dat zij die een hogere opleiding hebben gevolgd en mensen die in het algemeen ervaringen hebben gehad die het hen mogelijk maakte kennis te nemen van ideeën en praktijken buiten de directe omgeving, 'modernere' opvattingen hebben. In dit verband kunnen ook worden genoemd contacten met vrouwenorganisaties, standsorganisaties en voorlichtingsinstanties gericht op het agrarisch gezinsbedrijf. Deze instanties kunnen in het bijzonder van belang zijn bij de meningsvorming van de echtparen op allerlei terrein.

2.7 De uitvoering van het onderzoek

-De keuze van het onderzoeksgebied en het type bedrijf-

Het onderzoek werd verricht in de Achterhoekse gemeente Winterswijk. Deze keuze werd ingegeven door een aantal overwegingen. Een eerste uitgangspunt daarbij was dat de agrarische bedrijven een zekere diversiteit moesten hebben met betrekking tot mate van specialisatie, intensivering en mechanisatie, een deel van de onafhankelijke variabelen. Daarnaast werd verondersteld dat ook een aantal andere factoren op agrarisch terrein deze verdeling beïnvloeden, onder andere de bedrijfsgrootte in hectare, de bedrijfsomvang (sbe), arbeidsbehoefte en in samenhang met deze factoren de bedrijfstak(ken).⁹⁾ Daarom leek het gewenst om ook in dit opzicht te streven naar een zekere diversiteit. Een tweede criterium voor de keuze van het onderzoeksgebied was de afstand tot Wageningen, woonplaats van de onderzoeker. Aan deze twee criteria voldeed een betrekkelijk groot gebied dat globaal valt in de provincies Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel. Vervolgens diende er een keuze gemaakt te worden uit twee alternatieven: het

onderzoek te richten op één gemeente of juist op een groter gebied. De keuze is gevallen op het bestuderen van één gemeente, daar het moeilijk is een groter gebied aan te treffen met voldoende homogeniteit in de agrarische structuur. Verder bleken vaak verschillen te bestaan met betrekking tot de verstedelijking, het voorkomen van familiale samenlevingsverbanden en de samenstelling naar kerkelijk gezindte; factoren die mee van invloed kunnen zijn op de variatie in sexe-rolopvatting van mensen.

Winterswijk leek een geschikte keuze. De gemeente is groot genoeg om een steekproef van ongeveer honderd echtparen te trekken die voldoet aan de hierna omschreven criteria. Voorts zijn er meerdere studies over (agrarisch) Winterswijk verschenen, waaruit achtergrondinformatie kan worden geput en er kon worden gerekend op een redelijke mate van variatie met betrekking tot de hiervoor genoemde punten (zie o.a.: Benvenuti 1961, Kooy 1964 en 1966, Wildenbeest 1984b, LEI 1977, Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling 1976 en 1987). Het feit dat door het fenomeen van de familiale samenwoning, de Achterhoek wat betreft de familie- en gezinsverhoudingen afwijkt van de overige Nederlandse regio's, heeft de keuze van het onderzoeksgebied niet negatief beïnvloed. Men mag verwachten dat de variatie met betrekking tot de gezinsindividualisering hier betrekkelijk groot is, hetgeen extra mogelijkheden biedt voor de bestudering van dit verschijnsel. Al met al kan er van worden uitgegaan dat de resultaten van dit onderzoek niet enkel conclusies zullen opleveren met betrekking tot de genoemde gemeente, maar een bredere geldigheid zullen hebben.

In het westelijke gebied van de gemeente is momenteel een ruilverkaveling in uitvoering, in het oostelijke gebied werd een gebied van 1900 ha aangewezen als proefgebied Nationale Landschapsparken. Hoewel dit laatste in het najaar van 1983 in Winterswijk voor heftige beroering zorgde (zie o.a. Wildenbeest 1984a) achtte ik het niet nodig om met het oog op het veldwerk, dat een half jaar daarna was gepland, mijn keuze te herzien.

-De steekproef-

Voor het trekken van een steekproef uit het totaal van de Winterswijkse agrarische echtparen stonden twee wegen open. De eerste zou zijn geweest via de burgerlijke stand van de gemeente Winterswijk, de tweede via de registratie van agrarische bedrijven van de Stichting Uitvoering Landbouw Maatregelen. Deze laatste weg was te verkiezen boven de eerste omdat op de registratieformulieren van de 'CBS-Mei tellingen' reeds een groot aantal gegevens

omtrent de bedrijven opgenomen is. Een nadeel is dat genoemde formulieren niet vermelden of het bedrijfshoofd wel of niet gehuwd is.¹⁰⁾

Het aantal van de bij het bureau van de Districtsbureauhouder (DBH), waar de registratie van de agrarische bedrijven plaats vindt, ingeschreven bedrijven bedraagt totaal ongeveer 900 voor de gehele gemeente Winterswijk. Teneinde de allerkleinste, marginale bedrijven en de bedrijfjes van de z.g. vrijetijdsboeren buiten de steekproef te houden werden de niet-hoofdberoepsbedrijven, de bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan 65 jaar en zonder opvolger en tenslotte de bedrijven kleiner dan vijf hectare uit dit bestand verwijderd. Het leeftijdscriterium is gehanteerd omdat een aantal oudere bedrijfshoofden AOW-er als hoofdberoep opgeeft en de meeste oudere bedrijfshoofden zonder opvolger er nauwelijks nog een bedrijf van enige omvang op na houden. Door vijf hectare als ondergrens voor de bedrijfsgrootte te nemen zijn met de kleinste bedrijven wellicht ook een aantal grotere bedrijven met niet-grondgebonden produktie buiten de populatie gebleven. Dat woog echter niet op tegen het risico om relatief (te) veel kleine bedrijven in de steekproef te krijgen. Zodoende bleven er uiteindelijk 480 bedrijven over die voldoen aan de volgende criteria:

- 1) Het bedrijf is een hoofd-beroepsbedrijf.
- 2) Het bedrijfshoofd is jonger dan 65 jaar of indien hij ouder is dan 65 jaar dan is er een opvolger aanwezig.
- 3) Het bedrijfsoppervlak bedraagt meer dan vijf hectare.

In tabel 2.1 zijn de leeftijd van het bedrijfshoofd en het bedrijfsoppervlak van de bedrijven van de onderzoekspopulatie samengevat.

Deze gegevens overziende en er van uitgaande dat de factor leeftijd in dit onderzoek een belangrijke rol speelt, leek het een goed uitgangspunt om alle leeftijdsklassen ongeveer gelijk in de steekproef te vertegenwoordigen. Er diende dus een gestratificeerde steekproef getrokken te worden. Het probleem deed zich echter voor dat deze 480 bedrijven niet de meest geschikte onderzoekspopulatie vormden waaruit meteen een steekproef getrokken zou kunnen worden.

Tabel 2.1 Bedrijfs hoofden van de onderzoekspopulatie naar leeftijdscategorie per bedrijfsgrootte (horizontaal gepercenteerd), 1985

Leeftijd	Bedrijfsgrootte (ha)				N
	5- 9 ha	10-14 ha	15-19 ha	20 ha of groter	
	%	%	%	%	
tot 35 jaar	24	25	10	41	51
5 - 44 jaar	22	27	17	34	107
45 - 54 jaar	34	25	25	16	158
55 - 64 jaar	34	30	19	17	164
Totaal:	30	27	20	23	480

In de eerste plaats zouden dan de zoons die in feite het bedrijf leiden, maar waarvan het bedrijf nog op naam van de vader staat, buiten beschouwing blijven. Dit is een situatie die volgens de DBH in de Achterhoek nogal eens voorkomt. Ook zouden op die manier de vaders die nog als volwaardig deelgenoot op het bedrijf meewerken, maar waarvan het bedrijf al op naam van de zoon staat, worden gemist. Om dit te ondervangen werden zowel de oudste als jongste leeftijdscategorie in de steekproef oververtegenwoordigd. Dit had tot doel om na de trekking een aantal 'opvolgers niet-hoofden' over te hevelen naar de jongste leeftijdscategorie en een aantal '(schoon)vaders niet-hoofden' over te hevelen naar de oudste leeftijdscategorie.

Gezien de opzet van het onderzoek en de grenzen van het financieel haalbare, werd gestreefd naar een steekproef van 100 echtparen. Uitgaande van een uitval van 40% werd de omvang van de steekproef bepaald op 170 bedrijven. Uit de opeenvolgende leeftijdsklassen werden willekeurig respectievelijk 50, 35, 35 en 50 bedrijven getrokken. Indien nodig, werd het bedrijf vervangen door het volgende bedrijf met een hoofd in dezelfde leeftijdscategorie. Zonder de grote kennis van agrarisch Winterswijk van de DBH zouden deze manipulaties onmogelijk zijn geweest.

Uiteindelijk bleven er 167 bedrijven over; de verdeling over de verschillende leeftijdscategorieën zag er als volgt uit:

tot 35 jaar:	40
35 - 44 jaar:	35
45 - 54 jaar	35
55 - 64 jaar	57
Totaal	167

Naar de aldus verkregen 167 adressen werd een introductiebrief verzonden waarin doel en aard van het onderzoek werd uiteengezet en om medewerking werd gevraagd. Vervolgens werden de echtparen telefonisch benaderd om een afspraak te maken. Uiteindelijk werden in totaal 92 maal twee ingevulde enquêteformulieren verkregen. In de eerste plaats viel een aantal adressen af omdat het bedrijfshoofd achteraf niet gehuwd bleek te zijn of omdat er om andere redenen geen echtpaar geïnterviewd kon worden (één van beiden ziek of één van beiden geen tijd). Voor het overige verklaarde men niet aan het onderzoek mee te willen doen omdat men het nut er niet van inzag, omdat men geen tijd had, omdat men al zo vaak was geïnterviewd; etc. Vermoedelijk heeft ook het feit dat het echtpaar op hetzelfde tijdstip geïnterviewd moest worden, invloed gehad. Tenslotte was ook het seizoen niet het meest gunstige; gedurende de laatste twee weken van de veldwerkperiode werd er druk gemaaid in Winterswijk. Genoemde factoren samen zijn verantwoordelijk voor dit hoge uitvalspercentage.

Hierna is weergegeven hoe de verdeling van de uiteindelijk geïnterviewde mannen over de verschillende leeftijdsklassen er uit ziet:

tot 35 jaar	17
35 - 44 jaar	22
45 - 54 jaar	19
55 jaar of ouder	34
Totaal	92

Ondanks het hoge aantal uitvallers is er geen reden om aan te nemen dat de samenstelling van de uiteindelijk geïnterviewde echtparen, wat betreft de samenstelling naar leeftijd en de bedrijfsgrootte, significant afwijken van de oorspronkelijke steekproef.¹¹⁾

-De vragenlijsten, het veldwerk en de gegevensverwerking-

Teneinde een antwoord te verkrijgen op de hiervoor opgeworpen vragen werden twee vragenlijsten ontwikkeld, één voor de vrouw en één voor de man.¹¹⁾

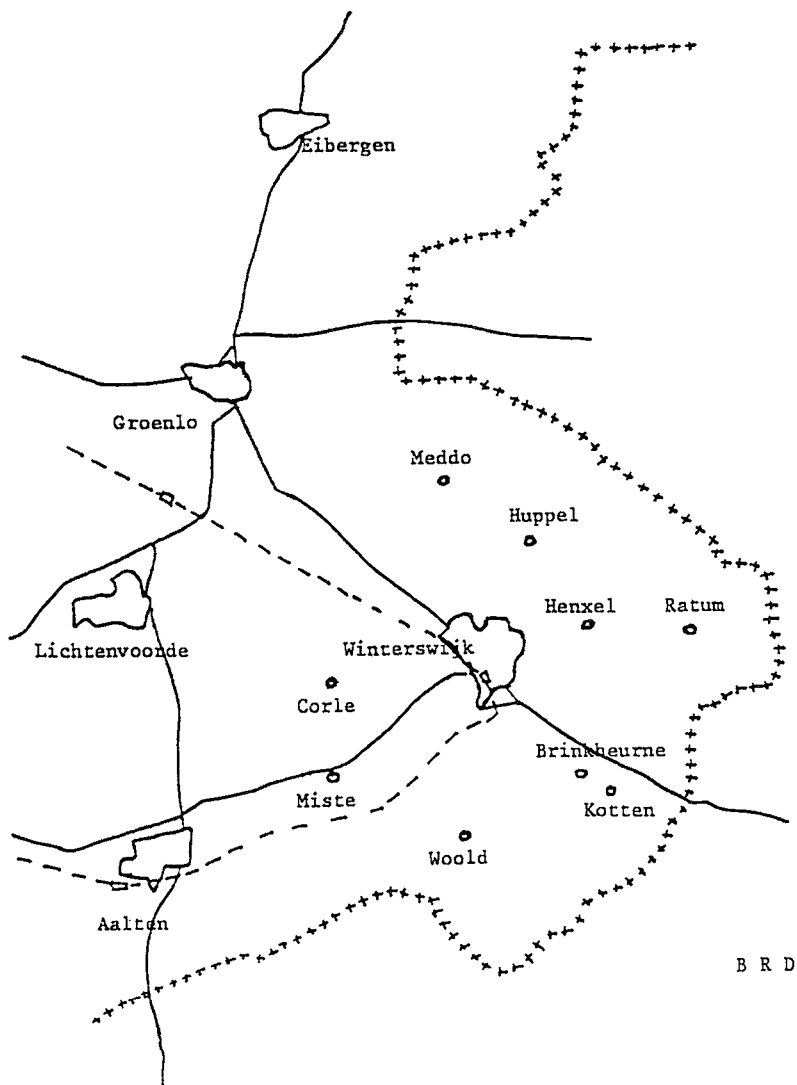
Alvorens te besluiten tot een definitieve versie werd een aantal proefinterviews verricht; dat was tegelijkertijd een onderdeel van de interviewtraining voor de interviewsters. Op basis daarvan werd uiteindelijk een aantal vragen weggelaten en werden enkele opnieuw geformuleerd. De vragenlijst voor de vrouw bevatte 88 vragen, die van de man 65. Voor wat betreft een aantal sociaal-demografische gegevens (leeftijd, opleiding, enz.) waren dat dezelfde vragen; voor het overige verschilden de vragenlijsten van elkaar, met dien verstande dat de vragen voor de vrouw meer op huishouding

en gezin waren gericht, die voor de man meer op het bedrijf. De volgende thema's kwamen daarbij aan de orde: sociaal-demografische kenmerken, verdeling van taken en beslissingen, attitudes met betrekking tot de rollen van mannen en vrouwen in de samenleving, kenmerken van gezin, huishouding en woning, kenmerken van het bedrijf, contacten met de agrarische voorlichting en plattelandsorganisaties.

De gegevens werden in de eerste plaats verzameld door middel van interviews op basis van de vragenlijsten. Een deel van de vragen was voorgestructureerd en deels ook geprecodeerd. Voor het overige bevatte de vragenlijst een aantal open vragen die zodanig geformuleerd waren dat ze als het ware uitnodigden tot een gesprek. Van de interviewsters werd gevraagd om na afloop van het gesprek dit zo zorgvuldig mogelijk schriftelijk weer te geven. Na afsluiting van de veldwerkperiode werden de vragenlijsten gecodeerd, de gegevens werden in de computer ingevoerd en gecontroleerd, en vervolgens met behulp van het SPSSX-programma geanalyseerd.

Het veldwerk werd uitgevoerd gedurende de maanden april en mei van 1985 door een zevental interviewsters, waaronder de onderzoekster, die twee aan twee opereerden. Terwijl de één de vrouw interviewde, sprak de ander met de man. Na afloop van de gesprekken werd elders gezamenlijk nog een aantal onduidelijkheden opgehelderd en werden gegevens vergeleken en gecontroleerd.

Voorzover de Winterswijkse boerenechtparen ons te woord wilden staan werden we gastvrij en open tegemoet getreden. De gesprekken liepen nogal eens uit, er is veel gelachen en we zijn op veel bedrijven uitgebreid rondgeleid, hetgeen maakte dat deze veldwerkperiode niet alleen leerzaam maar ook erg plezierig was.

3. AGRARISCH WINTERSWIJK IN HISTORISCH PERSPECTIEF; EEN AANTAL SOCIAAL-ECONOMISCHE KARAKTERISTIEKEN

3.1 Het decor: de gemeente Winterswijk

Winterswijk ligt in het meest oostelijke deel van de Gelderse Achterhoek. Gemeten naar het relatief uitgestrekte grondgebied, dat deels wordt begrensd door de Duitse Bondsrepubliek, is de gemeente één van de grootste van Nederland. In 1983 bedroeg het aantal inwoners ongeveer 27.500. Daarvan woonden er ongeveer 21.000 in de stedelijke kern, de overigen wonen in het rond de kom gelegen buitengebied dat verdeeld is in een negental buurtschappen, te weten: Corle, Miste, Woold, Brinkheurne, Kotten, Ratum, Henxel, Huppel en Meddo.

De dorpskern wijkt niet veel af van andere plattelandsstadjes van eenzelfde omvang. Wat opvalt zijn een aantal oudere villa's en de arbeidershuisjes die herinneren aan de eertijds bloeiende textielnijverheid, waar nu niet veel meer van over is. Rond de kern bevindt zich een aantal toeristische voorzieningen: hotels, campings, recreatieplas. De rust en het landschap-schoon van het buitengebied trekt een niet onaanzienlijk aantal toeristen. Ruraal Winterswijk wordt gekenmerkt door een grote bomenrijkdom. Grotere en kleinere bossen worden afgewisseld door met bomen of houtwallen omgeven weilanden en soms opvallend hoog gelegen akkers, die samen het kleinschalige landschap vormen waar zowel de Achterhoek als Twente om bekend zijn. Het Winterswijkse landschap dankt zijn specifieke karakteristieken aan de bijzondere geologische gesteldheid enerzijds en anderzijds aan de aanwezigheid van een aantal scholtenerven.¹⁾ Overigens bestaat er wel een verschil tussen wat globaal aangeduid kan worden als het Noord-Westelijke en het Zuid-Oostelijke deel van de gemeente Winterswijk. In het noorden zijn er grotere complexen aaneengesloten weiland, in het zuiden is het landschap grilliger van vorm en zijn weilanden en akkers als het ware nauwer omsloten door het geboomte.

Een ander kenmerk van het gebied is de relatieve rijkdom aan beken. De waterlopen zijn mede bepalend voor de grillige loop van de wegen en de ligging van de boerderijen. Tevens vormen ze hier en daar de grens tussen de verschillende buurtschappen.

De traditionele boerderijen zijn van het Nedersaksische halle-type, waarvan de topgevel bestaat uit houten voorschotten (Hagens 1966). Ook vakwerk, gevuld met baksteen, komt men hier en daar nog tegen. Ook hier vindt echter de bouw van moderne ligboxenstallen en woningen meer en meer ingang. Alle boerderijen dragen een naam en tot op heden worden de bewoners, ongeacht hun eigenlijke achternaam, nog wel aangeduid met de naam van de boerderij. In het begin van de veldwerkperiode zorgde dit nogal eens voor de nodige verwarring bij het zoeken naar de afspraakadressen.

De bedrijven liggen verspreid zodat er van buurtschappen met een kern van enige omvang nauwelijks sprake is. Meddo vormt een uitzondering op die regel. Het is een dorp van een iets grotere omvang waar een Rooms Katholieke kerk staat. Voor het overige zijn er in vrijwel alle buurtschappen wel een school, verenigingsgebouw of winkel en soms een aantal 'burgerhuizen' te vinden; een kerk ontbreekt er echter.

Een laatste opvallend kenmerk van de gemeente Winterswijk dient nog genoemd te worden, de aanwezigheid van een (eertijds) twintigtal scholtengoederen. De macht van de scholten die het grootst was in het midden van de vorige eeuw -sommigen van hen bezaten 15-20 pachtbedrijven van gemiddeld acht hectare- is na de Tweede Wereldoorlog snel afgenomen (Kooy 1966, Wildenbeest 1984b). Wat bleef zijn de gebouwen; de woonhuizen ogen soms nog voornaam maar laten vaker een indruk van vergane glorie achter. De aanwezigheid van deze semi-feodale grootgrondbezitters, waarvan de geschiedenis terug gaat tot in de middeleeuwen, is niet alleen van grote invloed geweest op de vorming van het landschap en de wijze waarop de landbouw werd bedreven maar ook op de sociale structuur van het Winterswijkse platteland (Wildenbeest 1984).²⁾

3.2 De bevolking

In het midden van de vorige eeuw telde de gemeente Winterswijk zo'n 7500 inwoners. Het merendeel, ongeveer 5500, woonde in het landelijke gebied, het dorp had 2000 inwoners. Met de opkomst en groei van de textielindustrie is het bevolkingsaantal allengs gaan groeien. Deze groei zette zich, met enkele kleine onderbrekingen als gevolg van de Tweede Wereldoorlog, voort tot in de jaren zestig. Daarna stagneert de groei, mede als gevolg van het ineenzakken

van de textielindustrie. In tabel 3.1 wordt een indruk gegeven van het verloop van de Winterswijkse bevolking gedurende de laatste eeuw.

Tabel 3.1 De Winterswijkse bevolking tussen 1851 en 1982

jaar	totaal aant. inwoners	waarvan buiten kern	bron
1851	7645		gemeente verslag
1859	7397	5477(71%)	Kooy 1966
1876	7842		gemeente verslag
1901	11487		gemeente verslag
1930	17939		Kooy 1964
1947	21469	8586(40%)	Benvenuti 1961
1960	25000		Kooy 1966
1982	27554	5873(21%)	Winterswijk 1982

Woonde in het midden van de vorige eeuw het merendeel van de bevolking in het landelijke gebied, tegenwoordig zijn de meeste inwoners geconcentreerd in de stedelijke kern. Na een aanvankelijke stijging van het inwonertal van de gezamenlijke buurtschappen tot 8500 in de jaren vijftig, is het daarna weer gaan dalen tot het vandaag de dag weer ongeveer het niveau van een eeuw geleden bereikt heeft. De gesignaleerde teruggang van het aantal inwoners van het landelijke gebied hangt samen met de ingrijpende veranderingen die in deze periode plaats vonden in de landbouw en die gepaard gingen met een uitstroom van arbeidskrachten. Verdiende in het midden van de vorige eeuw 55% van de beroepsbevolking nog het brood in de landbouw (Kooy 1966), in 1947 bedroeg dat percentage 37 (Benvenuti 1961) en nu is dat nog maar 20% (Wildenbeest 1984b). Vergeleken met het gemiddelde landelijke percentage van 5,3 (CBS 1983) is het agrarische element in Winterswijk echter nog steeds sterk vertegenwoordigd.

Ook de formele binding met de kerk is, gemeten naar het percentage buitenkerkelijken, vergeleken met geheel Nederland nog tamelijk sterk. In de gemeente Winterswijk is het percentage buitenkerkelijken 15 (Winterswijk 1982), voor het gehele land is dit 27% (CBS 1982). In tabel 3.2 is zowel voor Winterswijk als voor het gehele land weergegeven tot welke kerkgenootschappen de bevolking wordt gerekend. Het blijkt dat maar liefst de helft van alle inwoners tot de Hervormde kerk behoort. Voor het merendeel kunnen deze mensen tot de niet-kerkse, vrijzinnige stroming worden gerekend.

Tabel 3.2 De verdeling van de Winterswijkse en de Nederlandse bevolking over de verschillende kerkgenootschappen in 1982. (Bronnen: Winterswijk 1982, CBS 1982)

Kerkgenootschap:	Winterswijk (%)	Nederland (%)
Nederlands Hervormd	50	22
Rooms Katholiek	23	38
Gereformeerde Kerk	8	9
Overig	5	5
Geen	15	27

Bij de tweede kamerverkiezingen van 1982 verwierf het CDA 26% van de stemmen en de PvdA, VVD en D'66 respectievelijk 35, 20 en 12,5%. (Winterswijk 1982). Ook deze cijfers kunnen worden gezien als een indicatie van de geringe kerkseheid van de hervormde groep. In Meddo, waar zoals gezegd een katholieke kerk staat, is het katholieke element zeer sterk vertegenwoordigd, terwijl in de buurtschappen Huppel, Henxel, Ratum en Miste de gereformeerden relatief sterk in aantal zijn.

3.3 De landbouw

De landbouw in Winterswijk heeft in de achter ons liggende eeuw een aantal ingrijpende veranderingen ondergaan, die hierna in het kort worden weergegeven.³⁾

In het midden van de vorige eeuw waren de landbouwbedrijven op de zandgronden van Oost-Nederland nog ten dele ingesteld op zelfvoorziening. Datgene wat werd geproduceerd was in belangrijke mate bestemd voor de eigen consumptie en voor die van het vee, al begon de commercialisering van de agrarische produkten langzaam aan door te dringen. Daarbij richtte men zich voornamelijk op de lokale markt. Het gemengde bedrijf zoals dat in het midden van de vorige eeuw in de Achterhoek werd beoefend was gebaseerd op het gebruik van bouwland, weiland en woeste grond. Op de essen werd in de eerste plaats rogge verbouwd en daarnaast waren aardappelen, boekweit en haver de belangrijkste gewassen. Als tweede gewas werden in de stoppel,

voederknollen en spurrie gezaaid. Gewassen van geringere betekenis waren vlas, gerst en koolzaad. De bemesting van het bouwland vond plaats door dierlijke mest te vermengen met plaggen die gestoken werden van de woeste gronden. Ook werd er wel gebruik gemaakt van in de bossen verzameld strooisel. De woeste gronden verarmden door deze handelwijze sterk en waren alleen nog maar geschikt om er hier en daar wat schapen op te houden. Tuinbouwprodukten werden door de boeren in Winterswijk niet op de markt gebracht. Sinds haar oprichting in 1864 heeft de Gelderse Maatschappij van Landbouw geijverd voor de bevordering van de verbouw van tuinbouwprodukten. Dominee Craandijk meldt in 1882 p. 915:

"In een kring rondom het dorp liggen de tuinen der ingezetenen, doorgaans door goed onderhouden hagen ingesloten. Zij zijn onontbeerlijk voor wie bij zomer en winter aan groente geen gebrek hebben wil, want men moet er alles zelf 'verbouwen'."

Het vee was vooral belangrijk als mestleverancier voor de verhoging van de vruchtbaarheid van de landbouwgronden. De dieren stonden in verband daarmee, ook in de zomer, 's nachts meestal op stal. Overdag werd het geweid op de schraalgraslanden tussen de kleine bouwkampjes en op de rijkere gronden in de beekdalen. Daarnaast was de os als trekkracht van belang. Hooi en stro waren de belangrijkste bestanddelen van het voer. In het voorjaar werd dit aangevuld met gras en in de herfst met spurrie. Als veevoer werd ook wel 'sop' gegeven, een in water gekookt mengsel van loof, knollen, aardappelen, wortelen, kool, meel en karnemelk (Van Huet 1988). De melk werd gekarnd tot boter, voor eigen gebruik of voor een aantal vaste klanten in het dorp. Pas sinds 1880 werd er wekelijks een botermarkt gehouden. In die periode werden, mede op initiatief van de Gelderse Maatschappij van Landbouw, een aantal zuivelcursussen voor vrouwen en meisjes georganiseerd, ter bevordering van de hygiënische melkwinning en van de kwaliteit van het produkt.

Naast rundvee werden er varkens gehouden, echter niet in grote aantallen. De varkens werden voornamelijk gevoerd met karnemelk, rogge en aardappelen. Tengevolge van de vaak onzorgvuldige behandeling kwam er veel ziekte onder deze dieren voor. Wat betreft het overige kleinvee kan nog worden vermeld dat er op veel bedrijven wel kippen en één of meerdere geiten werden gehouden. Het aantal schapen was, ondanks de uitgestrekte woeste gronden in de gemeente, gering.

Tot het eind van de negentiende eeuw werd er van vader op zoon gewerkt met dezelfde landbouwwerktuigen: de houten ploeg, de eg, de sikkel en de dorsvlegel. Voor het zware werk werden ossen gebruikt, later ook wel paarden.

Hoewel in de jaren zeventig van de vorige eeuw een aantal boeren voorzichtig overging tot de aanschaf van een dorsmachine bleef men op de meerderheid van de kleinere bedrijven het werk verrichten op nagenoeg dezelfde wijze als waarop het voorgeslacht gewoon was dat te doen (Kooy 1966).

Voor veel kleinere boeren waren nevenactiviteiten essentieel voor het levensonderhoud. Een uiteenlopend aantal werkzaamheden, die we tegenwoordig niet meer direct met het boerenbedrijf associëren, verschaften de kleine boer een geldinkomen. Dominee Craandijk maakte in 1882 met betrekking tot de buurtschap Kotten de volgende observatie (p. 329):

"Behalve van de landbouw leeft hier de bevolking deels van de weverij voor de Winterswijkse fabrikanten, deels van het maken van klompen en wagenraderen, en met dien arbeid zien wij er velen bezig."

In het gemeenteverslag van 1859 wordt verder nog het bestaan vermeld van twee kleine leerlooierijen en een paar steenbakkerijen. De textiel is echter veruit het belangrijkste.

Na het midden van de vorige eeuw traden veranderingen op in het boerenbedrijf zoals dat hiervoor werd geschetst. Vooral de grote landbouwcrisis (1875-1895) en de toepassing van kunstmest zijn daarbij van belang geweest. De kunstmest maakte het de boeren mogelijk om meer grond te bemesten en die ook intensiever te bewerken en zodoende de produktie te verhogen. Na de grote landbouwcrisis begonnen de eigengeërfde boeren en de kotters met het ontginnen van de heide- en veengebieden.⁴⁾ In de crisisperiode waren de graanprijzen zo laag dat het mogelijk werd om dit graan te bestemmen voor de dierlijke produktie, waarvoor wel voldoende afzetmogelijkheden overbleven. In Winterswijk kwam na 1860, toen de eerste stoomweverij haar intrede deed, de industrialisering op gang en daarmee ook de bevolkingstoename. De vraag naar agrarische produkten nam toe. Werden daarvoor voornamelijk overschotten op de markt afgezet, tegen het einde van de negentiende eeuw begon de commercialisering van de landbouw in toenemende mate een rol te spelen. Ook kwam in deze periode in Nederland het landbouwonderwijs van de grond en slooten de boeren, vaak met steun of op initiatief van grondeigenaren en lokale notabelen, zich aan in standsorganisaties en later ook in coöperaties. In 1895 werd in Winterswijk een zuivelfabriek opgericht (Van Huet 1988). De overheidsbemoeienis met de landbouw kwam ook in deze periode op gang. De gevolgen die de hiervoor beschreven veranderingsprocessen voor de Winterswijkse landbouw hadden, waren ingrijpend.

In de eerste plaats betreft dat het aantal bedrijven. Kooy (1966) schat het aantal boerenbedrijven in 1859 op 840. Sindsdien is het aantal bedrijven gestaag toegenomen. Steeds meer mensen grepen, wellicht ook wel door de nood gedwongen, de kans om zich als zelfstandige boer te vestigen. De stijging van het aantal bedrijven zet door tot in de jaren vijftig van onze eeuw. Dan komt er een kentering en begint het aantal bedrijven, onder invloed van de zich dan inzettende schaalvergroting, te dalen. In 1985 bedroeg het totaal aantal bedrijven groter dan 10 sbe 753 (zie tabel 1 in bijlage 2). Heden ten dage telt Winterswijk dus weer een aantal agrarische bedrijven dat vergelijkbaar is met dat in het midden van de vorige eeuw. De overeenkomst betreft echter alleen het aantal. Wat betreft de omvang en de bedrijfsvoering verschillen de huidige bedrijven sterk van die van een eeuw geleden. Sinds het midden van de vorige eeuw zijn de bedrijven gemiddeld aanzienlijk groter geworden.⁵⁾ In 1896 wordt melding gemaakt van een gemiddeld bedrijf met 1-4 hectare bouwland en 0,3 - 1 hectare weiland (Houwers 1984b). Tot in de jaren vijftig schommelde de gemiddelde bedrijfsgrootte tussen de vijf en de zes hectare. Toen daarna de schaalvergroting in de landbouw op gang kwam, is de gemiddelde bedrijfsgrootte toegenomen tot het huidige niveau van 13,5 hectare. Overigens is het aantal bedrijven met meer dan 20 hectare grond nog steeds groeiende, terwijl de kleinere bedrijven in aantal afnemen (zie tabel 2 in bijlage 2).

Zoals gezegd bleef de gemiddelde bedrijfsgrootte tot in de jaren vijftig gelijk, ondanks de sterke toename van de aantallen bedrijven. Dat heeft te maken met de ontginningen die eerst langzaam, maar vooral in de jaren twintig en dertig van deze eeuw in versneld tempo, een vergroting van de totale oppervlakte cultuurgrond tot gevolg hadden (zie tabel 3 in bijlage 2).

Genoemde veranderingen hebben niet alleen de eerder genoemde schaalvergroting tot gevolg gehad maar leidden ook tot een transformatie van het traditionele gemengde bedrijf. In dit bedrijfstype waar de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw, kwam meer en meer het accent te liggen op de veeteelt. Was eind 19e eeuw nog ongeveer de helft van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik als weiland, in 1939 bedraagt dit percentage al 65 en in 1960 is het gestegen tot 79. In de jaren zeventig is het relatieve belang van het grasland gedaald als gevolg van het feit dat de mais als veevoer aan populariteit heeft gewonnen (zie tabel 3 in bijlage 2).

De verschuiving van de akkerbouw naar de rundveehouderij is gepaard gegaan met een specialisatieproces dat zich na de jaren vijftig in hoog tempo voltrok. In Winterswijk gingen vooral de grotere bedrijven zich toeleggen op de melkveehouderij. Van de kleinere is er een aantal dat zich specialiseert in de niet-grondgebonden produktietakken, voornamelijk de varkensfokkerij of -mesterij. De pluimveehouderij speelt nauwelijks een rol van betekenis. Een aantal middelgrote bedrijven heeft nog steeds twee produktietakken, namelijk de melkveehouderij en de varkenshouderij.

Niet alleen is de akkerbouw in betekenis achteruitgegaan, er zijn ook grote verschuivingen opgetreden in de gewassen die de Winterswijkse boeren verbouwen. Tot in de jaren vijftig ligt in de akkerbouw het accent op granen, voornamelijk rogge. Na 1970 wint de snijmais zo snel aan betekenis dat in 1984 80% van de totale oppervlakte bouwland er reeds mee bebouwd is.

Na de jaren vijftig is er ook in snel tempo geïntensiveerd. Bedroeg in 1886 het aantal runderen per hectare cultuurgrond in Winterswijk 0,9, in 1953 was dit 1,3 en in 1984 worden er gemiddeld 3,7 stuks rundvee per hectare geteld (zie tabel 4 in bijlage 2).

De intensivering had niet alleen betrekking op het aantal runderen per hectare maar ook op de produktie per dier. In 1953 bedroeg de gemiddelde melkproduktie per koe in Winterswijk 4129 kg per jaar (Benvenuti 1961), in 1975 was de gemiddelde produktie gestegen tot 4800 kg per jaar. Van de bij dit onderzoek betrokken bedrijven had nog slechts negen procent een gemiddelde melkproduktie tussen de 4500 en 5000 kg per jaar, op de overige bedrijven lag de melkproduktie hoger. Ook in de niet-grondgebonden produktietakken, met name in de varkenshouderij, vond intensivering plaats.

Een laatste aspect van de recente veranderingen in de landbouw betreft de mechanisatie. De traditionele werktuigen zijn nu op vrijwel alle bedrijven vervangen door de trekker, de melkmachine en andere landbouwwerktuigen. Ook maken de oude bedrijfsgebouwen zoals gezegd, meer en meer plaats voor moderne ligboxenstallen, vooral op de grotere bedrijven (zie tabel 5 in bijlage 2).

Het beeld dat hier opgeroepen wordt van de Winterswijkse bedrijven is niet compleet. De veranderingen laten zich niet uitsluitend beschrijven in termen van schaalvergroting, specialisatie, intensivering en mechanisering. Het agrarisch bedrijf vraagt tegenwoordig meer dan een sterke rug en de wil om lange dagen te maken. Kennis en inzicht, management- en ondernemerskwalitei-

ten zijn in toenemende mate van belang. Bij dit alles dient men zich te realiseren dat die veranderingen niet zonder problemen, pijn en verdriet zijn verlopen. Velen zagen zich genoodzaakt de landbouw en het platteland te verlaten om elders een inkomen te verwerven. Degenen die overbleven staan enerzijds onder grote druk om steeds meer en efficiënter te produceren, een druk die anderzijds heeft geleid tot overproductie en beperkende maatregelen. Daarnaast ervaren vooral de boeren in Winterswijk dat de gevolgen van de intensivering voor natuur en milieu zich tegen hen dreigen te keren. Deze omstandigheden maken dat velen die het tot nu toe in de landbouw hebben kunnen bolwerken, er niet zeker van zijn dat zij boer zullen kunnen blijven. Nog veel minder zekerheid hebben, wat dit betreft, hun kinderen.

3.4 Huishouden, familie en buurtschap

Alvorens in te gaan op de huishoudens uit de steekproef wordt in deze paragraaf een aantal kenmerken van het traditionele Achterhoekse boerenhuishouden beschreven. Veel van de hedendaagse verschijnselen kunnen beter begrepen worden tegen de achtergrond van de historische situatie.

De Achterhoek is, samen met Twente en het Drentse zandgebied, de regio bij uitstek waar het drie- (en soms vier-) generatiehuishouden voorkwam. Dit was zeker het geval op de agrarische bedrijven (Kooy 1959). De praktijk van de meergeneratiesamenwoning op het agrarisch bedrijf kwam er meestal op neer dat de oudste zoon, als toekomstige boer, bij de ouders introuwde. Tegenover het verwerven van het bedrijf stond dan de verplichting om de ouders tot aan het eind van hun leven te verzorgen en bij te staan. Ook had de oudste zoon, als de ouders overleden waren, de plicht om bij te dragen aan het levensonderhoud van z'n jongere broers en zusters. Zodoende bleven ongehuwde broers en zussen, later als oom en tante nogal eens in het ouderlijk huis wonen. Huishoudens bestonden zodoende niet alleen uit een ouder echtpaar, hun zoon en schoondochter en hun kleinkinderen, en eventueel inwonend personeel, maar soms eveneens nog uit broers en/of zusters van de beide oudste generaties. Ongetwijfeld zal deze praktijk in het verleden wel eens aanleiding hebben gegeven tot ontevredenheid en moeilijkheden tussen de generaties. Toen eind vorige eeuw de levensverwachting steeg en de mensen in het algemeen ouder werden, kwam daar een extra probleem bij. Rijpma (1985, p. 55) stelt:

"In een willekeurig jaar van de vorige eeuw, 1870, was de statistische duur van de samenwoning met de vader (in 75% van de gevallen patrilokaal) slechts één, met de moeder slechts zes jaar. Op het ogenblik is dat vijftien, resp. twintig jaar."

Omdat de vader op het bedrijf het heft in handen hield, was zijn zoon vaak zelf al van middelbare leeftijd of zelfs ouder, voordat hij uiteindelijk het beheer over de boerderij kreeg. Veelal was de kleinzoon dan inmiddels al volwassen geworden, met de wens om ook zo snel mogelijk zelfstandig te worden. Niet alleen in de sfeer van het agrarisch bedrijf deed dit probleem zich gevoelen. Men voerde een gemeenschappelijke huishouding, in die zin dat men aan één tafel at, een gemeenschappelijk financieel beheer had en samen vrijwel alle tijd doorbracht. De grootmoeder bleef op haar beurt tot aan haar dood, in huis aan het hoofd staan. De schoondochter had weinig te vertellen over huishoudelijke aangelegenheden. Ook de opvoeding van haar eigen kinderen was deels de taak van haar schoonmoeder. Zo kwam het voor dat binnen een bepaalde generatie de zoon en de schoondochter maar een betrekkelijk korte periode van hun leven, soms in het geheel niet, zelfstandig waren. In dat verband wordt er wel gesproken van een overgeslagen generatie (Kooy 1959).

Echt problematisch werd deze situatie na de Tweede Wereldoorlog. Uit een onderzoek dat in de jaren vijftig werd verricht, kwamen zowel een aantal positieve als negatieve kanten van de familiale samenwoning naar voren (Kooy 1959). Kooy signaleerde bij de jongere gezinnen een sterke wens tot verzelfstandiging. In dit onderzoek werden als mogelijke oplossingen aangedragen: het gescheiden wonen onder hetzelfde dak of, misschien wel beter maar uit economisch oogpunt moeilijker te realiseren, het wonen in elkaars nabijheid in verschillende huizen. Deze wenselijk geachte ontwikkeling heeft in werkelijkheid ook plaats gehad. In 1956 was er nog bij de helft van de Winterswijkse agrarische huishoudens sprake van enigerlei vorm van samenwoning, terwijl de overgrote meerderheid daarvan (95%) tevens een gemeenschappelijke huishouding voerde (Kooy 1959).⁶⁾ Rijpma (1973 en 1985) constateerde voor de Achterhoekse gemeente Laren een ontwikkeling in de richting van gescheiden wonen en aparte huishoudingen. Deze splitsing is niet de enige verandering die er is opgetreden in de meergeneratiehuishoudens. Ook de overdracht van het bedrijf van de ene generatie op de andere gebeurt tegenwoordig op een zakelijker wijze. De vorming van een maatschap is een middel waardoor de jongere generatie in een eerder stadium medezeggenschap over het bedrijf verwerft. Door de AOW voor zelfstandigen is de

bedrijfsoverdracht nu rond het 65e jaar van de oudste generatie financieel haalbaar. Rijpma constateerde dan ook in de jaren zeventig geen serieuze problemen meer met betrekking tot de meergeneratiesamenwoning.

Niet alleen de familie speelde een belangrijke rol bij de dagelijkse gang van zaken op het agrarisch bedrijf. De directe omgeving, de buurt, de 'naobers', speelden een niet te onderschatten rol in het leven van de boerenhuishoudens (Kooy 1959). Dat kwam vooral tot uiting in het wederzijds hulpbetoon bij speciale gelegenheden als huwelijk, geboorte, dood en verhuizing. Maar ook incidenteel, bij drukte tijdens de oogst, werd er hulp geboden. De keerzijde van deze onderlinge hulp en bijstand was een sterke afhankelijkheid van en gebondenheid aan de buurt. Heden ten dage hebben formele organisaties veel van de hulpverlening die eertijds in buurtverband werd gegeven overgenomen. Op het agrarisch bedrijf zijn de loonwerker en de bedrijfsverzorgingsdienst geheel ingeburgerde verschijnselen geworden. In de sfeer van de huishouding hebben gezinsverzorging en wijkverpleging een aantal van de vroegere taken van de buurvrouwen overgenomen. Maar het instituut van naobers vragen bestaat nog steeds. Ieder echtpaar dat zich in de buurtschap vestigt krijgt er mee te maken en het is moeilijk om zich er aan te onttrekken. De geringere gebondenheid aan de buurt blijkt overigens verder uit de tendens om niet langer honderden mensen bij bruiloften uit te nodigen.

De hiervoor schetsmatig aangegeven gebruiken met betrekking tot het samenwonen van de verschillende generaties hadden duidelijke gevolgen voor de taakverdeling tussen de leden van het huishouden. Door de aanwezigheid van de grootmoeder in huis lag het werkterrein van de schoondochter meer in het bedrijf. Hoewel er weinig in detail bekend is over de precieze taakverdeling op het traditionele Achterhoekse agrarische bedrijf mag worden aangenomen dat die niet overal dezelfde was. De taak van de vrouwen zal sterk afhankelijk zijn geweest van de bedrijfsgrootte (Schilstra 1940). Op de grote scholtebedrijven waar veel personeel was en waar gerekend kon worden op de hulp van de pachters en hun gezin zal, de echtgenote minder mee hebben gewerkt dan dat op de kleinere en middelgrote bedrijven het geval was. Deze grote bedrijven buiten beschouwing latend, kan het patroon van werkzaamheden van vrouwen als volgt worden geschetst.

Tot de eeuwwisseling, toen het meeste vee overdag nog op stal stond, werd veel van het werk in en rond de stal door de vrouw(en) gedaan. Haar dagelijkse taken op het bedrijf bestonden uit het melken van de koeien en het voeren. Toen de potstal meer en meer plaats ging maken voor de grupstal en het vee gedurende langere periodes buiten bleef, namen de mannen een deel van dit werk voor hun rekening (Van Huet 1988). Met de introductie van de melkmachine werd dit proces versneld, zodat het melken nu voornamelijk een mannen aangelegenheid is. Ook de boterbereiding, die vroeger een specifiek vrouwelijke aangelegenheid was verdween met de opkomst van de zuivelindustrie. Wel bleef het schoonmaken van het melkgerei een belangrijke taak voor de vrouwen, evenals de zorg voor het jongvee en de kleine dieren.

Een andere belangrijke taak was het werk in de moestuin. Het bewerken van de grond werd door de mannen gedaan, maar voor het overige, zaaien, planten, wieden, hakken, schoffelen en oogsten, was de moestuin het domein van de vrouw. Ook het conserveren van de geoogste produkten -aanvankelijk werd er alleen gedroogd en ingezouten, later ook geweekt en ingevroren- was een specifiek vrouwelijke aangelegenheid (Van Huet 1988).

Daarnaast werd er ook op het land gewerkt, vooral door de schoondochter indien die aanwezig was. Belangrijke taken daarbij waren het verspreiden van de mest die door de mannen op het land gereden werd (Van Huet 1988), het binden van de rogge, het bijelkaar zetten van het koolzaad, opperen, laden en lossen van hooi en het poten, rapen en sorteren van aardappelen en bieten en verder wieden, schoffelen, hakken en onkruid trekken (Jansen 1978, Van Huet 1988). Door de grotere diversiteit van de produkten in de vorige eeuw had het werk een (met de seizoenen) wisselend karakter. Het veldwerk van de boerinnen in de vorige eeuw had nog een ander kenmerk dat hier het vermelden waard is. Van Huet merkt op dat het werk van mannen en vrouwen op het land een sterke mate van complementariteit kende, mannen maakten pootgaten, vrouwen deden de aardappelen erin, bij het rooien maakten de mannen de aardappelen met de vork los en de vrouwen raapten ze op, enz. Met de introductie van de kunstmest en in het algemeen een toenemende rationalisatie en mechanisatie van de agrarische bedrijven, nam het veldwerk van de vrouwen in omvang af. Het werk op het land en met machines werd een mannenaangelegenheid. Het werk van de vrouwen is in de loop der tijd meer en meer rond huis en bedrijfsgebouwen komen te liggen. Tegenwoordig zie je wel eens een enkele keer een vrouw op een trekker rijden maar het blijft een uitzondering. Er ontstond met andere woorden een gemarkeerder scheiding tussen mannen- en

vrouwensfeer, de functionele vervlechting van mannen- en vrouwentaken werd minder hecht.

Naast het duidelijk agrarische werk waren er ook de taken die in het verlengde daarvan lagen, zoals het¹⁾ bewerken van zelf voortgebrachte produkten, het conserveren daarvan en het gereed maken voor gebruik. Tot het midden van de vorige eeuw werd op een aantal bedrijven nog vlas gesponnen. Het weven gebeurde door de mannen en in de rijkere families werd dit werk uitbesteed aan een beroepswever. Het geweven linnen moest vervolgens gebleekt worden en verwerkt tot lakens, slopen of ondergoed. Er werd wol gesponnen en er werd gebreid, er werd gekarnd en brood gebakken. Ook²⁾ het slachten gebeurde tot het eerste kwart van deze eeuw aan huis. Later gebeurde dat in toenemende mate in het slachthuis, al kwam het thuis slachten nog tot na de Tweede Wereldoorlog voor. De voortbrengselen moesten worden verwerkt en geconserveerd. Hammen moesten worden gezouten en gedroogd, er werden worsten en balkenbrij gemaakt. Later werd ook vlees geweekt en ingevroren (Van Huet 1988). Al deze zelfvoorzieningsactiviteiten zijn in omvang teruggelopen. Ook veel van de overige huishoudelijke taken zijn in de loop der tijd vereenvoudigd en minder zwaar geworden, zoals het wassen en zorgen voor de verwarming. Daar zijn echter tal van 'nieuwe' huishoudelijke taken voor in de plaats gekomen. De aandacht voor de opvoeding en kinderverzorging nam toe evenals de aandacht die men aan voeding, woning, kleding en uiterlijke verzorging is gaan besteden.⁷⁾ Zo werd begin vorige eeuw slechts vier keer per jaar gewassen (Van Huet 1988). Vrijwel zonder hulpmiddelen was dat een zwaar en tijdrovend karwei. Met de hedendaagse wasmachines is het werk weliswaar veel lichter en eenvoudiger geworden maar de hoeveelheid kleding en huishoudtextiel is enorm toegenomen evenals de frequentie waarmee wordt gewassen. Tot de eeuwwisseling werd op veel van de bedrijven vijf tot zes keer per dag gegeten (Van Huet 1988). Tegenwoordig kennen ook de boerengezinnen in de Achterhoek een patroon van drie maaltijden per dag. De eisen die nu echter aan de voedingswaarde, afwisseling en presentatie van de maaltijden worden gesteld zijn veel hoger dan dat in de vorige eeuw het geval was. Hoewel nog tal van andere voorbeelden gegeven zouden kunnen worden, heb ik hier volstaan met het aangeven van de belangrijkste veranderingen in het werk van boerinnen vanaf het midden van de vorige eeuw tot heden. Over de taakverdeling zoals ik die aantrof op de Winterswijkse bedrijven wordt meer in detail in het volgende hoofdstuk bericht. De veranderingen kunnen hier reeds als volgt worden gekenschetst.

In de eerste plaats kan worden vastgesteld dat het werk lichamelijk minder zwaar is geworden; overigens wil dat niet zeggen dat het aantal gewerkte uren minder is of dat dit ook gepaard is gegaan met een geringere psychische inspanning. In de tweede plaats werd duidelijk dat het werk van vrouwen zich meer een meer concentreert in en rond de woning en de bedrijfsgebouwen. Daardoor is er een gemarkeerder territoriale segregatie ontstaan tussen de werkterreinen van mannen en vrouwen (Saal 1958). Er is met andere woorden in mindere mate sprake van een functionele vervlechting van mannen- en vrouwentaken.

Een laatste punt dat in dit verband vermelding verdient is het feit dat de kinderen veel minder dan vroeger meewerken op het bedrijf. De thuis wonende kinderen zitten op school en worden om die reden ontzien of ze hebben een baan buitenshuis. Alleen de potentiële opvolger is een regelmatige werkracht.

4. AGRARISCHE HUISHOUDENS IN WINTERSWIJK: VERANDERING EN CONTINUITEIT. EEN BESCHRIJVENDE ANALYSE VAN HUISHOUDEN EN BEDRIJF

4.1 Huishoudenskenarakteristieken 1) Tabel 6

-Gezin-

De gemiddelde leeftijd van de vrouwen uit de steekproef is 45 jaar, die van de mannen is 48 jaar en gemiddeld zijn de echtparen 21 jaar getrouwd. Het gemiddelde echtpaar heeft dus een (zo goed als) voltooid gezin. De gezinnen zijn over het algemeen niet groot. Tien van de 92 geïnterviewde echtparen hebben (nog) geen kinderen. Het meest voorkomende patroon is twee (26%) of drie (27%) kinderen. Grotere gezinnen komen weinig voor, in 15% van de gezinnen zijn er vijf of meer kinderen. Een 52 jarige boerin vertelde:

"Ik heb achter elkaar zes kinderen gekregen, veel te snel. Maar ja, zo ging dat toen. Ik kreeg wel veel hulp van mijn zusjes maar ik kon niet veel aandacht aan de kinderen geven."

Het krijgen van kinderen, hun opgroeien met al de vrolijke en verdrietige kanten, hun ziektes, beroepskeuze en hun uit huis gaan spelen een centrale rol in het leven van de boerinnen. Op de vraag naar de belangrijkste gebeurtenissen in hun leven sinds hun huwelijk, werd door de meeste repondentes wel aan één of meer van deze aspecten gerefereerd. Hoe centraal die plaats van de kinderen is blijkt wel uit het feit dat veel boerinnen het relaas van hun leven als het ware ophangen aan de data die de ontwikkelingsfasen van hun kinderen markeren. Ook blijkt dat uit het verdriet om het uitblijven van zo zeer gewenste kinderen.

Met het oog op de verdere analyses, o.a. in verband met de huishoudelijke- en de bedrijfsarbeid van de vrouw, werd gekeken naar een tweetal aspecten van de gezinscyclus, n.l.:¹ het aantal kinderen jonger dan 15 jaar en de ²verzorgingsratio, d.i. het aantal kinderen jonger dan 15 jaar gedeeld door de huishoudensgrootte. In de meerderheid van de huishoudens (51) zijn geen kinderen beneden deze leeftijd aanwezig en in 11 huishoudens zijn er twee of meer kinderen in deze leeftijdscategorie. De verzorgingsratio varieert van 0 tot 0,71.

-Huishoudenssamenstelling en familiale samenwoning-

In de jaren vijftig constateerde Kooy (1959) dat in nagenoeg de helft van de agrarische gezinnen in Winterswijk sprake was van enigerlei vorm van

familiale samenwoning, dus dat gezinnen samenwoonden met andere familieleden. De situatie heden ten dage is op het eerste gezicht niet sterk veranderd, in 45 van de 92 huishoudens bestaat er één of andere vorm van samenwoning. Bij nadere beschouwing blijkt het tegendeel echter het geval te zijn. Eén en ander komt naar voren wanneer een drietal verschillende samenwoningstypen wordt onderscheiden:

- anderen dan de gezinsleden van de respondenten behoren tot het huishouden, in die zin dat er van dezelfde tafel wordt gegeten en er een gemeenschappelijke woonruimte is (inwoning);
- er woont een ander huishouden in aparte woonvertrekken of in een aparte woning onder hetzelfde dak; men voert gescheiden huishoudingen en er wordt apart gegeten;
- er woont een ander huishouden in een aparte losstaande woning op hetzelfde erf; ook hier wordt geen gemeenschappelijke huishouding gevoerd en men eet apart.

De eerste en meest traditionele variant komt slechts in 10 gevallen voor, de overige twee varianten in 37 gevallen. In twee gevallen is er zowel sprake van inwoning als van samenwoning onder hetzelfde dak en/of op hetzelfde erf. Voor 1956 schatte Kooy (1959) dat van alle samenwoningsverbanden slechts 6% bestond uit gesplitste huishoudens, in die zin dat men gescheiden woonde (onder hetzelfde dak of op hetzelfde erf) at en leefde. Hoewel de omvang van het verschijnsel van de familiale samenwoning nagenoeg hetzelfde is als in de jaren vijftig, dient men toch te constateren dat het type samenwoning daarvan nu echter duidelijk verschilt. Rijpma (1973) kwam voor de eveneens Achterhoekse gemeente Laren tot eenzelfde slotsom.

In de loop der tijd zijn veel woningen gesplitst of is er een nieuwe woning op het erf bijgebouwd en zijn de generaties apart gaan wonen. Dat ging niet altijd zonder problemen. Eén van de boerinnen vertelde:

"Direct bij het trouwen woonden we wel onder het zelfde dak maar niet helemaal bij elkaar. Dat werd door de diverse buurtgenoten maar vreemd gevonden. De verhouding is zeker niet al te best, werd er gezegd. We waren onze tijd eigenlijk vooruit."

Ook de opvattingen over het familiaal samenwonen zijn veranderd. Een kenmerkende opmerking in dat verband:

"Ik kwam bij mijn schoonouders inwonen. Je wist vroeger niet beter. Het waren heel lieve mensen maar toch was je te weinig op jezelf. Altijd aten we samen. Zelf zou ik het anders doen. Ik zou apart willen wonen. Vroeger praatte je daar niet over. De jongeren zijn daar nu wat eerlijker in."

Veel van de agrarische echtparen die in dit onderzoek betrokken waren hebben op één of andere wijze problemen gehad met het samenwonen van de generaties. Bij de vraag naar de belangrijkste gebeurtenissen na het huwelijk refereerde meer dan een derde van de boerinnen hieraan. Slechts een enkeling was onverdeeld positief in haar mening:

"Ik heb m'n vader 20 jaar verpleegd. Hij is nu sinds vier jaar in een verpleegtehuis. Dat was voor iedereen een hele ommekeer. Ik hoop nog altijd dat één van de zoons op den duur hier komt wonen. Voor de gezelligheid en ook voor hulp, als we het zelf niet meer zo goed aan kunnen."

De wat oudere boerinnen hebben veelal als jonge getrouwde vrouw ingewoond bij de schoonouders, een enkeling bij de eigen ouders. Daarop terugblikkend valt het oordeel vaak negatief uit. Een 63 jarige boerin:

"Ik ben pas zes jaar, sinds de dood van mijn schoonmoeder, baas in de keuken. Wat oma zei moest wel gebeuren. Het was altijd werken, schoonmoeder deed het voor."

Een jongere boerin vertelde:

"Vroeger woonde ik bij mijn schoonouders in. Ik vond dat geen pluspunt. Het was moeilijk. Je komt in een heel ander gezin dan waar je bent opgegroeid. Ook toen de kinderen klein waren was het vervelend. Oma verzorgde de kinderen en bestierde het huishouden. Ze kookte ook. Ik moest veel op het land werken. Je had de kinderen bijna de hele dag niet in handen. Je had zelfs bijna geen tijd voor het voeden."

In de weinige gevallen waarin er nu nog van inwoning door andere familieleden -buiten het gezin- sprake is, gaat het telkens slechts om één persoon. In vijf gevallen betreft het een (schoon)ouder en in vier gevallen een familielid van dezelfde generatie als de geïnterviewde echtparen.

Ook het gebruik dat de ouders tot aan hun dood door hun opvolgers op het bedrijf worden verzorgd lijkt geleidelijk aan betekenis te verliezen. Van de tien inwonende (schoon)ouders zijn er vier hulpbehoevend, maar slechts in één geval draagt de geïnterviewde boerin de zorg voor deze persoon en dan nog maar gedeeltelijk. Steeds vaker verlaat de oudste generatie het bedrijf en brengt men de laatste levensjaren door in een verzorgings- of een verpleegtehuis. Verschillende boerinnen hebben dit min of meer als een persoonlijk falen ervaren:

"Het deed pijn om schoonmoeder weg te brengen naar het verpleegtehuis maar het ging gewoon niet meer. Ze heeft nu ook meer aanspraak. Hier zat ze vaak alleen omdat we druk waren op het bedrijf."

Dit wijst er op dat de zorg voor de hulpbehoevende oudste generatie grotendeels is overgedragen aan instanties buiten het huishouden.

Verreweg de meeste mensen met wie enig samenwoningsverband bestaat zijn familieleden van de man. Voor de tien inwonenden geldt dit voor allemaal, voor de bij de andere twee samenwoningsvormen betrokken familieleden voor 70 van de 80. Eén en ander is een duidelijk uitvloeisel van de vererving via de mannelijke lijn. De spanning die een dergelijke situatie met zich meebrengt en de oude wederzijdse afhankelijkheid die er aan ten grondslag ligt werd door een jonge boerin als volgt verwoord:

"Voor mij is het nooit een ideale situatie geweest om met schoonvader in hetzelfde huis te wonen. Ik zou het liefst helemaal onafhankelijk van hem zijn. Maar ja, hij heeft ons geld geleend en dat wil hij niet terug hebben. Ik heb daar nogal wat moeite mee."

Met betrekking tot de diverse aspecten van het familiaal samenwonen mag men de conclusie trekken dat er zich duidelijk een proces van verzelfstandiging van het gezin ten opzichte van de familie heeft voorgedaan.

-Partnerkeuze en ruimtelijke mobiliteit-

De Winterswijkse agrarische echtparen trouwen in het algemeen met een partner uit de zeer nabije omgeving. Dit komt overeen met de bevindingen van De Hoog (1982) met betrekking tot de totale Nederlandse bevolking.

Van de 92 geïnterviewde vrouwen zijn er 21 geboren in dezelfde buurtschap als waar ze nu, na hun huwelijk, wonen. Daarbij komen dan nog eens 48 vrouwen die geboren zijn in één van de overige Winterswijkse buurtschappen en 12 die afkomstig zijn uit één van de omringende gemeenten. Dat betekent dat slechts 12% van de vrouwen niet uit de directe omgeving afkomstig is.

Tabel 4.1 Geboorteplaats van de boerinnen naar leeftijdscategorie (verticaal gepercentageerd)

Geboorte- plaats	Leeftijd vrouw			Totaal
	t/m 40 j.	41 t/m 55 j.	56 en ouder	
Zelfde buurtschap	8	25	47	23
Elders	92	75	53	77
N	(37)	(36)	(19)	(92)

Frappant daarbij is dat deze verhoudingen sinds de jaren vijftig nauwelijks zijn veranderd. Ook toen kwam 23% van de echtgenotes van de door Benvenu-

ti (1961) onderzochte Winterswijkse boeren uit dezelfde buurtschap en nog eens 51% uit een van de overige buurtschappen. In de toekomst zal hier echter zeker verandering in komen. Uit tabel 4.1 blijkt duidelijk dat de jongere vrouwen in toenemende mate van buiten de buurtschappen afkomstig zijn.

De mannen zijn nog honkvaster dan de vrouwen. Maar liefst 61 zijn geboren in dezelfde buurtschap als waar ze nu wonen. Dat heeft in de allereerste plaats te maken met het gebruik dat als regel het bedrijf door één van de zoons wordt voortgezet. Inderdaad blijkt in 67 gevallen het bedrijf overgenomen te zijn van de ouders van de man. De ruimtelijke mobiliteit van de onderzochte echtparen is kortom niet zeer groot.

Ook met betrekking tot de sociale achtergrond van de echtparen, is er sprake van een sterke mate van homogamie. Van de boerinnen hebben 78 (85%) een agrarische achtergrond, d.w.z. ze zijn zelf dochter van een boer. Tegen de verwachtingen in, zijn de jongeren niet significant vaker afkomstig van buiten het agrarisch milieu. Vergeleken met de door Benvenuti (1961) geconstateerde 93% heeft er echter wel een verschuiving plaats gevonden, in die zin dat over een wat langere periode bezien, boeren meer buiten de eigen kring trouwen. Dit verloopt overigens niet altijd zonder problemen. Zo vertelde een jonge boerin:

"Mijn schoonouders waren eerst tegen ons huwelijk. Mijn ouders waren niet van dezelfde stand. Mijn vader was een kleine boer. Eigenlijk hadden ze dan nog liever gehad dat hun zoon met een burgermeisje was thuisgekomen."

Ook vertelde een aantal boerinnen dat boerendochters er tegenwoordig niet meer zo veel voor voelen om met een boer te trouwen:

"Nu gebeurt het vaker dat een meisje uit de stad met een boer trouwt. Dat gaat vaak nog beter dan met boerendochters die niet zoveel voor het boerenbedrijf voelen."

Een andere boerin vertelde over de verkering van haar dochter die uitgeraakt was omdat de jongen in kwestie boer is, en vervolgens:

"Maar één van de meisjes voelt echt voor het bedrijf. De anderen zitten er niet om te springen. Maar wat je het verst wegschopt haal je later vaak toch weer binnen."

-Woonsituatie-

De situering van de woning, de indeling, het comfort en de aanwezigheid van huishoudelijke apparatuur zijn factoren die invloed kunnen hebben op de hoeveelheid huishoudelijke arbeid die nodig is om een huishouding draaiend

te houden. Een besparing op de huishoudelijke arbeid opent de mogelijkheid voor een groter aantal uren bedrijfsarbeid van de vrouw. Dat is dan ook de reden dat in dit onderzoek enige aandacht aan de woonsituatie van de agrarische huishoudens is besteed.

Allereerst werd gevraagd naar de situering van de woning ten opzichte van de bedrijfsgebouwen. Er werd van uitgegaan dat wanneer de woning min of meer in *aanraak* rechtstreekse verbinding staat met het hoofdbedrijfsgebouw, dit meer last geeft van stank, vuil, vliegen, etc, dan wanneer er een verbinding is met een ander bedrijfsgebouw waarin geen, of minder vee aanwezig is, of wanneer de woning geheel los staat.

In 31 gevallen is het woongedeelte verbonden met het hoofdbedrijfsgebouw, via een tussenruimte (20) of rechtstreeks (11). In de overige gevallen staat de woning geheel los van de bedrijfsgebouwen of is verbonden met een bijgebouw; dit zijn de situaties die voorkomen wanneer er een nieuwe ligboxenstal gebouwd is. Een van de boerinnen vertelde:

"Een jaar of wat geleden hebben we het achterhuis bij het voorhuis getrokken. Dat was toen de ligboxenstal werd gebouwd. Zo zijn we nu dus de veelucht in huis kwijt. Dat is een hele vooruitgang."

De ouderdom van de woning varieert sterk, namelijk van één tot 450 jaar; het aantal historische gebouwen in Winterswijk is groot. Overigens heeft er in bijna de helft van de woningen de laatste tien jaar wel een meer of minder ingrijpende verbouwing plaats gehad. Veel voorkomende voorbeelden zijn: het samenvoegen van twee vertrekken, het splitsen van een woning in twee afzonderlijke woongedeelten of het duidelijker markeren van twee aparte woningen. Een vijftigjarige boerin meldde:

"Vroeger woonden we in. Later hebben we aan de andere kant van de stal een nieuw huis gebouwd. Het oude huis verhuren we nu in de zomer aan vakantiegangers. M'n schoonouders wonen in een eigen huis op het erf."

Ook de grootte van de woningen varieert sterk; de kleinste woning telt drie vertrekken (inclusief de keuken) de grootste heeft tien kamers. Gemiddeld hebben de woningen zes vertrekken. Sinds de jaren '50 zijn de woningen aanzienlijk verbeterd. Een van de respondenten kwam bij haar huwelijk wel in een heel ongunstige woonsituatie terecht:

"Eerst hebben we het oude huis nog wat verbouwd maar het bleef oud en klein. Een van de moeilijkste beslissingen was toen de bouw van een heel nieuw huis. Financieel zaten we heel zwaar. De kinderen moesten leren. Als er dan vriendjes kwamen schaamde ik me. Ik denk niet dat er veel mensen zo slecht woonden als wij."

Andere vrouwen maakten melding van de grote vooruitgang die de mechanisering van de huishouding met zich meebracht. Een 59 jarige vrouw vertelde:

"Toen ik trouwde hadden we geen electriciteit, geen telefoon, geen radio of t.v. en ook geen waterleiding. Al die dingen zijn in de loop der jaren gekomen. In 1976 hebben we een nieuw huis gebouwd. Ik heb nu een mooie grote keuken en overal vloerbedekking. Ik ben daar heel erg blij mee."

Voor een andere boerin kwam de mechanisering aan de late kant:

"Luiers werden met de hand gespoeld en gewrongen. Ik had altijd kloven in mijn handen. Toen de jongste net zindelijk was kreeg ik een automaat."

De meerderheid van de woningen (60) heeft centrale verwarming en 27 huishoudens hebben de beschikking over een afwasmachine. Voor tijdrovende traditionele conserveringsmethodes als wecken, drogen en roken, van vlees, groente en fruit is de diepvriezer in de plaats gekomen. Op één na beschikken alle boerinnen over een diepvriezer. Daarnaast zijn er overigens nog steeds 79 boerinnen die zelf jam maken en/of groente en fruit wecken. De verbetering van de woning en de mechanisering van de huishouding heeft in het leven van veel boerinnen een grote betekenis gehad. Op de vraag naar de belangrijkste veranderingen sinds hun huwelijk refereerden 36 respondentes aan aspecten met betrekking tot de woonomstandigheden en de verlichting van het huishoudelijk werk.

-Huishoudelijke arbeid-

Er werd aan de boerinnen gevraagd hoeveel uren per week zij besteden aan huishoudelijke arbeid, waarbij aangegeven werd dat dit begrip ruim opgevat diende te worden. Wanneer er hier dus over huishoudelijke arbeid wordt gesproken worden daarmee de volgende categorieën van activiteiten bedoeld: ¹huishoudelijk werk in engere zin (maaltijden klaarmaken, schoonmaken, etc), ²taken met betrekking tot de verzorging en opvoeding van de kinderen, ³boodschappen doen, ⁴kleine reparaties uitvoeren en ⁵ook het in de tuin werken werd hierbij in de beschouwing betrokken. Gemiddeld zeiden de boerinnen 43,3 uur huishoudelijke arbeid per week te verrichten. Overigens is de spreiding rond dit gemiddelde groot. Van de respondentes besteedt 10% er 25 uur of minder per week aan en 10% 65 uur of meer per week. Het schatten van het totaal aantal uren huishoudelijke arbeid viel niet mee. Veel gehoorde opmerkingen in dat verband waren:

"Het werk in het huishouden, in het bedrijf en in de tuin, het loopt allemaal door elkaar heen. Je bent gewoon de hele dag bezig."

"Dat verschilt nogal. In de zomer is er veel werk in de tuin en dan blijft het werk vóór wel eens liggen."

De hier gekozen benadering waarbij aan de boerinnen werd gevraagd een schatting te geven van het aantal uren dat zij aan huishoudelijke arbeid besteden kan niet anders dan een globale indicatie opleveren van het werkelijke aantal uren. Het is daarom des te opmerkelijker dat het gemiddelde van het aantal uren huishoudelijke arbeid dat de onderzochte boerinnen opgaven, nagenoeg gelijk bleek te zijn aan het gemiddelde aantal uren huishoudelijke arbeid dat werd gemeld door de vrouwen in een landelijk tijdbestedingsonderzoek waarbij een veel nauwkeuriger methode werd gebruikt (Aldershoff 1983). In dit onderzoek waarbij werd gewerkt met dagboeken, zowel als met interviews, kwam naar voren dat vrouwen gemiddeld 43,5 uur huishoudelijke arbeid per week verrichten. Loeffen (1984) vond in een landelijk onderzoek, waarbij aan 286 boerinnen werd gevraagd een dagboek bij te houden een wat hoger gemiddelde, namelijk 47,5 uren huishoudelijke arbeid per week. Op grond van deze gegevens mag men aannemen dat de meeste boerinnen heel wel in staat zijn om een min of meer realistische schatting te geven van het aantal uren dat zij besteden aan huishoudelijk werk. Verder werd geïnformeerd naar huishoudelijke arbeid door anderen dan de boerin. Vergeleken met haar aandeel is die hulp niet groot. In totaal wordt door anderen dan de boerin namelijk gemiddeld 4,2 uur per week in de huishouding gewerkt. De echtgenoten leveren daarvan nog het grootste deel. Overigens zijn er 51 boeren die volgens hun echtgenote geen enkel aandeel in de huishoudelijke arbeid leveren. Gemiddeld besteden de boeren (volgens hun echtgenotes) 1,7 uur per week aan huishoudelijke arbeid. Dat is aanzienlijk minder dan de 16,3 uur die in het eerder genoemde landelijke onderzoek (Aldershoff 1983) voor mannen werd gevonden. Loeffen (1984) vond dat boeren gemiddeld 50 minuten per week besteden aan huishoudelijke arbeid. Ook hier kan dus weer geconcludeerd worden dat boeren over het algemeen op het huishoudelijke terrein niet erg actief zijn. Desondanks vertelde slechts één van de boerinnen dat de geringe bijdrage van de echtgenoot een strijdpunt vormde. Voor het overige zijn het de nog thuiswonende ongehuwde dochters, betaalde hulp, vrouwelijke familieleden en ongehuwde inwonende zoons die ieder een geringe bijdrage aan de huishoudelijke arbeid leveren. Dit betekent een duidelijke breuk met het verleden toen in drie-generatiehuishoudens het huishoudelijk werk vaak door meerdere vrouwen werd gedeeld.

Ook de condities waaronder het werk in het huishouden wordt verricht zijn veranderd. In de eerste plaats betreft dat de mechanisering en de woninginrichting, waardoor het werk op zich minder zwaar is geworden. Daarnaast werd de komst van de auto nogal eens genoemd, waardoor het boodschappen doen minder tijd is gaan kosten. Maar vooral de normen en waarden rond het huishoudelijk werk zijn sterk veranderd. Illustratief in dat verband is de volgende uitspraak:

"Alles ging vroeger volgens een vast patroon. Je had voor alle werk vaste dagen en dan ook nog de voorjaars schoonmaak. Je was met het ene nog niet klaar of het andere drong al weer. De mensen letten erg op elkaar. Nu kun je het huishoudelijk werk meer volgens eigen inzicht doen."

Een andere boerin vertelde:

"Toen ik pas getrouwd was woonde ik bij mijn schoonmoeder en die werkte altijd maar en ik werkte mee. Nu kan ik mijn eigen gang gaan. Ik kan nu rustig even buiten koffie drinken en genieten van het mooie weer. Als ik een dag weg wil laat ik het werk gewoon liggen."

In de dagelijkse gang van zaken in de huishouding speelt de betaalde hulp geen belangrijke rol. Dat ligt anders wanneer de boerin door ziekte niet in staat is de huishouding draaiend te houden. In dit soort gevallen zegt een derde van de boerinnen zich te (zullen) richten tot de professionele hulpverlening, gezinsverzorging en alpha-hulp.

Naast taken in de huishouding en met betrekking tot de verzorging en opvoeding van eventuele kinderen, hebben de meeste boerinnen een aantal taken in het bedrijf. Omdat de beschikbare tijd eindig is zou men mogen verwachten dat boerinnen die veel tijd in het bedrijf steken minder huishoudelijke arbeid verrichten en omgekeerd. Van een significant verband in deze zin is echter geen sprake. 2)

Verder is nagegaan of de omvang van de huishoudelijke arbeid van de vrouw gerelateerd is aan de fase in de gezinscyclus, enkele aspecten van het comfort van de woning en een aantal sociaal-demografische variabelen. De aanwezigheid van c.v., diepvriezer en een afwasmachine zou in principe een besparing van huishoudelijke arbeid tot gevolg kunnen hebben. De aanwezigheid van deze apparatuur gaat evenwel niet gepaard met een geringer aantal uren huishoudelijke arbeid van de boerin. Het werk is weliswaar lichter en aangenamer geworden maar er wordt volgens sommige boerinnen niet minder tijd aan besteed:

"Mensen besteden nu meer aandacht aan huishoudelijk werk en dat is ook wel nodig."

De huishouding en de opvoeding van de kinderen zijn andere eisen gaan stellen:

"Mijn schoonmoeder is nog uit de oude doos. Ze vindt dat ik te veel tijd aan de huishouding en aan de kinderen besteed. De kinderen redden zich zelf wel, zegt ze..."

Daardoor was het vroeger ook wel wat eenvoudiger. Een jonge boerin zei:

"Vroeger was je boerin en je wist niet beter. Je werkte, je wist wat je te doen had. Vroeger hoefde je niet zo nodig met je kinderen naar de vrije school te hollen en naar allerlei clubs en zo."

Ook de leeftijd en opleiding van de boerinnen, factoren die indicatief kunnen zijn voor hun rolopvatting, vertonen geen significante relatie met de omvang van de huishoudelijke arbeid.³⁾ Wanneer er door twee huishoudens wordt samengewoond onder hetzelfde dak of op hetzelfde erf, zou men kunnen verwachten dat er over en weer hand- en spandiensten worden verricht, hetgeen een besparing van huishoudelijke arbeid op zou kunnen leveren. Zo'n relatie werd evenwel niet aangetroffen.

Tabel 4.2 Huishoudelijke arbeid van de boerinnen naar gezinsfase ⁴⁾

	Huishoudelijke arbeid in aantal uren per week		
	t/m 30 uur	31-50 uur	meer dan 50 uur
	N	N	N
Aantal kinderen <15 jaar			
- geen	15	26	10
- één	5	8	3
- twee of meer	1	10	14
	tau c 0,27 *)		
Huishoudensgrootte			
- twee	7	13	0
- 3 of 4	11	17	13
- 5 of meer	3	14	14
	tau c 0,30 *)		
Verzorgingsratio ⁵⁾			
- 0	15	26	10
- 0,17 - 0,33	5	10	4
- 0,34 - 0,71	1	8	13
	tau c 0,27 *)		

*) p < 0.01

De gezinscyclus is wel duidelijk gerelateerd aan de hoeveelheid huishoudelijk werk van de boerin. In huishoudens met kinderen onder de 15 jaar, in grote huishoudens en in huishoudens met een 'ongunstige' verhouding kinderen/volwassenen verrichten de boerinnen significant meer huishoudelijke arbeid (zie tabel 4.2).

Een aantal boerinnen vertelde dat er in de periode dat de kinderen werden geboren in huis zoveel werk was dat ze niet meer in het bedrijf mee konden werken. Een 30-jarige vrouw vertelde het aldus:

"Het werk werd me allemaal wat te veel. Ik moest kiezen: nog een kind erbij en alleen het huishouden doen of geen kind erbij en op het bedrijf mee blijven werken."

-Naoberschap-

Het aantal naobers varieert nogal. Het gemiddelde Winterswijkse boerenechtpaar heeft 10 naobers. Er zijn er echter ook met vijf of minder (8%) of met meer dan 15 (11%). Omdat het officiële naober vragen in Winterswijk nog steeds in zwang is, leek het voor de hand liggend om het aantal naobers dat men heeft, op te vatten als een graadmeter voor de mate van gebondenheid aan de buurt. Tijdens de interviewperiode werd deze mening bevestigd. Vele malen werd de interviewsters ongevraagd meegedeeld dat deze aantallen in het verleden hoger waren en dat er nu niet meer zoveel behoefte is aan wederzijdse hulpverlening op het bedrijf, in het kader van de naoberschap. Andere respondenten wezen er daarbij op dat dit wel ten koste is gegaan van veel gezelligheid.

"Je hebt nu veel minder contacten in de buurt, je komt weinig meer van je erf af. Vroeger was het gezelliger. Je maakte een praatje op het land en je ging samen met je burens dorsen en zo. Nu ga je enkel nog eens een keer op visite."

Hoewel er op het bedrijf over en weer weinig wederzijdse hulp wordt verleend, komen de burens bij familiegebeurtenissen als geboorte, huwelijk en overlijden, nog volgens een vast patroon bij elkaar op bezoek. Een van de boerinnen vertelde ons dat men tot ongeveer april bezig was om bij de naobers nieuwjaarsbezoeken af te leggen. Door anderen werd de naoberschap, ook nu met de kleinere aantallen, nog wel eens als een drukkende verplichting gevoeld. De leeftijdsfactor blijkt hier echter niet van overwegende invloed te zijn. Met de leeftijd van de vrouw vertoonde het aantal naobers tenminste geen significante samenhang.

-Kerk-

Meer dan de helft van de onderzochte echtparen rekent zich tot de Nederlands Hervormde kerk, 15 zijn Rooms Katholiek, 14 Gereformeerd, en vijf zeggen niet tot een kerkgenootschap te behoren. Vergelijken we deze cijfers met die welke Kooy (1964) voor de gehele bevolking in het jaar 1930 (volkstelling) presenteert dan lijkt het er op dat er wat betreft de samenstelling naar kerkgenootschap niet veel is veranderd. Nu zegt het lidmaatschap van een kerkgenootschap op zichzelf nog niet erg veel over de binding met de kerk. Er werd daarom ook naar de frequentie van de kerkgang gevraagd. Het gemiddelde Winterswijkse agrarische echtpaar gaat ongeveer 1 maal per maand naar de kerk. Het maakt een groot verschil tot welke kerk men behoort. De gereformeerden en de katholieken zijn wat de kerkgang betreft veel trouwer dan de hervormden. De vrouwen zijn in dit opzicht wat trouwer dan de mannen en de ouderen gaan vaker naar de kerk dan de jongeren. Over de hele linie wordt echter minder trouw gekerkt dan in de jaren vijftig, zo blijkt uit vergelijking met de gegevens van Benvenuti (1961). Daar mag men uit afleiden dat de binding die het gemiddelde Winterswijkse boerenechtpaar met de kerk heeft minder sterk is dan voorheen. Dat het kerkgenootschap evenwel nog steeds een culturele factor van belang is blijkt onder andere uit het feit dat er op het Winterswijkse platteland nog steeds wordt getrouwd binnen de eigen kring. Er is slechts één echtpaar dat gemengd gehuwd is (katholiek en buitenkerkelijk).

-Opleiding en scholing-

Van de 92 vrouwen hebben 60 alleen de lagere school gevolgd of lagere school plus lager beroepsonderwijs, 18 hebben een middelbare (beroeps)opleiding en 14 een hogere. De opleiding voor een verzorgend beroep overheerst. Het opleidingsniveau is sinds de jaren '50 aanzienlijk gestegen. Van de vrouwen die ouder zijn dan 40 jaar heeft 18% een middelbare of hogere opleiding, van de jongere vrouwen is dat de helft. Een aantal van de oudere boerinnen vindt het positief dat de meisjes tegenwoordig meer kansen krijgen om een opleiding te volgen; zelf voelen ze hun eigen gebrek aan opleiding als een gemis. Een enkele vrouw tekende hier echter toch bij aan:

"Als meisjes gaan leren is dat wel mooi maar vaak is het dan wel zo dat ze van de huishouding niets meer moeten hebben."

Opvallend is wel dat slechts twee boerinnen een agrarische beroepsopleiding hebben gevolgd. Meer dan de helft van de vrouwen heeft overigens wel

getracht om de ontbrekende agrarische kennis bij te spijkeren door het volgen van de cursussen die regelmatig via de plattelandsvrouwenorganisaties en de standsorganisaties worden georganiseerd. Het betreft hier in de eerste plaats technische cursussen gericht op een bepaalde bedrijfstak, zoals bijvoorbeeld een melkcursus, of een cursus gericht op de kalveropfok of de varkenshouderij. Ook werd door 30 boerinnen gemeld dat ze één of meer cursussen op financieel-economisch terrein hadden gevolgd. Verder werd melding gemaakt van cursussen met een meer algemeen vormend karakter.

Het opleidingsniveau van de mannen komt ongeveer overeen met dat van de vrouwen. Vijftien boeren hebben alleen lagere school, 37 hebben lagere school en daarna lager beroepsonderwijs. Veertig respondenten hebben een middelbare of hogere opleiding, respectievelijk 38 en twee. Verder blijkt dat het merendeel van de mannen al van jongs af aan de agrarische kant was opgegaan. Van de 73 mannen met enigerlei vorm van beroepsopleiding zijn er slechts drie die niet een agrarische maar een technische opleiding (lts) hebben.

Vergelijken we deze cijfers met die van Benvenuti (1961) -de samenstelling van de onderzoeksgroepen zijn wat de leeftijdsopbouw betreft wel ongeveer vergelijkbaar- dan springt het hogere formele opleidingsniveau van nu meteen in het oog. Toentertijd had nog 38% van de boeren alleen de lagere school gevolgd (tegen nu 15%) en slechts 17% had een middelbare of hogere opleiding (tegen nu 40%). Niet alleen het opleidingsniveau is hoger in vergelijking tot de jaren vijftig, ook de scholing op agrarisch terrein is aanzienlijk uitgebreid. In die tijd had 46% van de boeren enigerlei vorm van agrarisch onderwijs genoten, momenteel is dat 76%.

Tenslotte kan nog worden vermeld dat er ook met betrekking tot het opleidingsniveau van de echtgenoten sprake is van homogamie. Dat wil zeggen dat mannen met een hogere opleiding in het algemeen trouwen met vrouwen die ook een relatief hoge opleiding hebben gevolgd.

-Beroep en werk buitenshuis-

Een ander aspect van de oriëntatie van de respondenten op de buitenwereld betreft de vraag of men altijd op het bedrijf of in de huishouding van het ouderlijk gezin heeft gewerkt. Daarbij ben ik uitgegaan van de veronderstelling dat wanneer men ook daarbuiten heeft gewerkt, de kans groter is dat men met andere, nieuwe opvattingen en ideeën in aanraking is gekomen.

Met betrekking tot de vroegere beroepen, dat wil zeggen voor het huwelijk, geldt het volgende. Van de 92 vrouwelijke respondenten hebben er 20 voor hun huwelijk niet buiten de eigen kring, dat wil zeggen het ouderlijk bedrijf en/of de huishouding, gewerkt. De overige 72 hebben meestal een verzorgend beroep gehad, hulp in de huishouding, gezins- of bejaardenverzorgster, verpleegster, of zij hadden een administratieve baan. Slechts één vrouw had voorheen een duidelijk gespecialiseerd agrarisch beroep.

Daarentegen waren er op het moment van het interview slechts tien vrouwen buitenshuis werkzaam. Zeven van hen hebben een beroep in de verzorgende sector, verpleegkundige, bejaardenhulp, ziekenverzorgster, schoonmaakster. Twee respondenten verrichten administratief werk en slechts één is werkzaam in een agrarisch beroep (hulp in een broederij). Het gaat daarbij slechts in één geval om een volledige baan, zeven van de tien boerinnen met een baan buitenshuis werken daarin minder dan 20 uur per week.

Het gebruikelijke patroon bij de vrouwen lijkt te zijn dat men bij het huwelijk ophoudt met het werk buitenshuis (41 gevallen) of, en dat geldt vooral voor de jongeren, bij de geboorte van het eerste kind (16 gevallen). Zelden werden andere dan deze twee redenen opgegeven in antwoord op de vraag waarom men vroeger was opgehouden met het werk buitenshuis. Na hun huwelijk nemen de jonge boerinnen geleidelijk aan meer bedrijfstaken op zich.

Illustratief is het volgende relaas van een 32-jarige boerin:

"Eerst had ik een hele baan. Ik werkte toen niet mee op het bedrijf. Dat deed mijn schoonmoeder. Toen ik in verwachting raakte heb ik m'n baan opgezegd. Ik ben toen de administratie gaan doen. Later heb ik ook andere taken van m'n schoonmoeder overgenomen."

Dit beeld is vergelijkbaar met dat wat naar voren komt uit het landelijk onderzoek onder boerinnen (Loeffen 1984).

Een enkele oudere vrouw vindt het positief dat jongere boerinnen buitenshuis werken:

"Als ik jong zou zijn, zou ik heel bewuste keuzes maken. Dat kan nu. Ik zou een betaalde baan buitenshuis willen hebben en betaalde hulp in het bedrijf. Of je zou het bedrijf wat moeten inkrimpen zodat mijn man het alleen aan zou kunnen."

Meer boerinnen van de oudere generatie zijn daar minder positief over:

"Ik vind het jammer dat jonge moeders tegenwoordig zo vroeg bij hun kinderen weggaan. Daar krijgen ze spijt van. Ik heb dat heel sterk gevoeld bij de eerste drie, toen ik op het land moest werken."

Een jonge boerin beoordeelde het buitenshuis werken ook niet onverdeeld positief:

"Doordat ik werk voel ik me er niet zo bij horen. Ik zou liever op het bedrijf willen zitten maar het kan niet anders, we hebben het geld nodig. Ik weet er daardoor niet veel van af. Dat vind ik jammer."

Bij de mannen is er duidelijk sprake van een ander patroon. Dat wil zeggen, ze hebben wat het werk betreft minder ervaringen buiten het eigen bedrijf. Niettemin hebben toch nog 47 van de geïnterviewde boeren in het verleden buitenshuis gewerkt. Op het moment van het interview waren slechts 8 van hen buiten het eigen bedrijf werkzaam, en wel in agrarische of agrarisch-verwante beroepen zoals bijvoorbeeld monsternemer bij een zuivelfabriek, schatter bij een agrarisch verzekeringsfonds en loonwerker. Het aantal uren dat men buiten het bedrijf werkt is, evenals dat bij de vrouwen het geval is, betrekkelijk gering. Eén heeft een volledige baan, vijf werken één dag in de week of minder. In de beroepen waarin men vroeger werkzaam was, d.w.z. voordat men ging boeren, is wat meer variatie te bespeuren. Bouwvakker en metaalbewerker zijn veel voorkomende beroepen die men in de jonge jaren uitoefende. Niet iedere boer heeft zich in het verleden uitsluitend op een loopbaan in het agrarisch bedrijf gericht. Enkeligen zijn door allerlei familieomstandigheden uiteindelijk toch boer geworden. Voorbeelden daarvan zijn: ziekte van de broer die het bedrijf aanvankelijk zou overnemen, vroegtijdig overlijden van de vader. In verschillende gevallen, vooral op de kleinere bedrijven, was het werk buitenshuis noodzakelijk om de periode te overbruggen waarin er twee generaties van het bedrijf moesten leven.

-Plattelandsorganisaties-

Plattelandsvrouwenorganisaties hebben als voornaamste doelstelling vorming en ontspanning. Daarbij wordt ook gestreefd naar activiteiten specifiek gericht op boerinnen. Vooral gedurende de laatste tien jaar zijn ook in deze organisaties ideeën met betrekking tot de emancipatie van de vrouw in de belangstelling komen te staan.⁶⁾ Mede daardoor is er een herbezinning op de positie van de boerin op gang gekomen. Vandaar dat hier ook aandacht wordt geschonken aan het eventuele lidmaatschap van een plattelandsvrouwenorganisatie. Bijna de helft (46%) van de door ons ondervraagde boerinnen is lid van een plattelandsvrouwenorganisatie. Dat komt ongeveer overeen met het landelijke cijfer (Loeffen 1984) en het ligt wat hoger dan in de jaren vijftig door Benvenuti (1961) werd gevonden (31%). Beide cijfers zijn niet zonder meer vergelijkbaar. Wel zijn er signalen dat het tegenwoordig

makkelijker voor boerinnen is om lid van een organisatie te zijn en daar tijd in te steken dan dat vroeger het geval was. Een van de respondentes vertelde:

"Zo'n twintig jaar geleden was het niet voor te stellen dat de boerin een hele dag uitging naar de plattelandsvrouwen of naar een cursus of zo".

Een andere vrouw:

"Boerinnen kunnen nu veel meer meedoen. Vroeger moest je na het trouwen van alles af. Nu blijven ze overal lid van. Ze kunnen nu veel gemakkelijker naar een vergadering van de plattelandsvrouwen dan vroeger."

De Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen is het populairst onder de ondervraagde boerinnen, meer dan de helft van degenen die lid zijn van een boerinnenbond was lid van deze algemene vereniging. Een veelgehoorde opvatting is dat deze organisaties het meest appelleren aan de ideeën van de wat oudere vrouwen. Ook Loeffen (1984) constateerde dat, landelijk gezien, vooral de oudere generatie lid is van een plattelandsvrouwenorganisatie. Voor Winterswijk gaat dit evenwel niet op. De oudere boerinnen zijn niet significant vaker lid dan de jongeren. De helft van de leden is trouw bezoeker van de bijeenkomsten van haar organisatie, zeven zijn extra actief in bestuur of commissie. Daarnaast zijn nog 15 vrouwen lid van een andere, niet specifiek op het platteland gerichte vrouwenorganisatie. Meer dan de helft van de vrouwen (48) is ooit lid geweest van een plattelandsjongeren organisatie, zes zijn nu nog lid van zo'n jongerenorganisatie. Van een standsorganisatie is geen van de geïnterviewde vrouwen lid. Wel zijn er 29 die af en toe naar een vergadering gaan van de standsorganisatie waarvan de echtgenoot lid is.

Voor de mannen vervult de standsorganisatie kennelijk een andere rol dan de plattelandsvrouwenorganisatie voor de vrouwen. Slechts vier mannen zijn niet lid van één van de standsorganisaties. Ook hier domineert de algemene organisatie, de Gelderse Maatschappij van Landbouw, met 57 leden. De overigen zijn gelijkelijk verdeeld over de ABTB ⁷⁾ en de CBTB ⁸⁾. Meer dan de helft (55) gaat overigens zelden of nooit naar de vergaderingen. Drieëndertig van de geïnterviewde boeren gaan regelmatig of vrijwel altijd.

-Contacten met voorlichters op agrarisch terrein-

Van de voorlichting kan men verwachten dat ze nieuwe ideeën en meningen in het agrarisch huishouden binnen brengt. Daarom is gevraagd welke voorlichters wel eens bij de respondenten thuis komen. Het meest frequent zijn

de contacten met voorlichters van het particulier bedrijfsleven, de bedrijfsvoorlichter van de RLVD ⁹⁾ en de sociaal- economische voorlichting van de standsorganisatie. Twaalf respondenten zeggen nooit een voorlichter over de vloer te krijgen. Bij 49 komen er regelmatig één of twee voorlichters en bij 31 drie of meer.

4.2 Kenmerken van bedrijf en bedrijfsvoering ¹⁰⁾ Tabel 8

-Bedrijfsoverdracht, verantwoordelijkheid en eigendom-

Evenals dat vroeger het geval was speelt de familie nog steeds een cruciale rol bij het verwerven van een agrarisch bedrijf. In verreweg de meeste gevallen werd het bedrijf overgenomen van de familie van de man; 67 maal van de ouders van de man en één maal van andere familieleden van zijn kant. Van de familie van de kant van de vrouw heeft men in 15 gevallen het bedrijf overgenomen. Slechts 10% van de bedrijven is niet op één of andere wijze via de wederzijdse familie verkregen maar gekocht van derden of zelf gesticht. Het dominante patroon blijkt hier nog steeds te zijn dat het bedrijf overgaat van vader op zoon. Bij vergelijking met de door Loeffen (1984) gepresenteerde landelijke cijfers, valt op dat in Winterswijk de rol van de familie in de bedrijfsovername groter is. Uit genoemd onderzoek bleek dat in 64% van de gevallen het bedrijf was overgenomen van de ouders van één der echtgenoten. Het corresponderende cijfer voor Winterswijk ligt duidelijk hoger, namelijk 88%.

De familie en de voortzetting van het bedrijf zijn van grote betekenis voor de levensloop van veel boerenzoons. Een aantal van hen was aanvankelijk niet van plan om boer te worden maar door familieomstandigheden werden ze daar later toch min of meer toe gedwongen. Zo vertelde een 43-jarige boerin:

"Mijn man werkte eerst bij de werktuigencoöperatie. We zijn hier gekomen toen mijn zwager die het bedrijf over zou nemen ziek werd. Mijn schoonouders konden het toen niet meer alleen bolwerken."

Een andere respondent vertelde:

"Ik was niet van plan om boer te worden maar door het overlijden van mijn vader kwamen mijn moeder en mijn zuster er alleen voor te staan. De familie heeft toen nogal wat druk op mij uitgeoefend en zo ben ik eigenlijk hier gekomen."

Evenals de bedrijfsoverdracht is ook de formele verantwoordelijkheid voor het bedrijf, voornamelijk een mannenaangelegenheid. Op de vraag wie het bedrijfshoofd is, werd door 70 boeren geantwoord dat ze zichzelf als zodanig

beschouwen. Slechts in één geval werd in dat verband naar de echtgenote verwezen. In de overige gevallen werd de vader of de zoon genoemd of werd gesproken van een gedeelde verantwoordelijkheid. Is dat laatste het geval dan is dat altijd een mannenaangelegenheid, die te maken heeft met de aanwezigheid van een maatschap of vennootschap. Meestal is er evenwel geen sprake van een bijzondere juridische bedrijfsvorm. Men mag verwachten dat wanneer er in verband met de bedrijfsoverdracht geen duidelijke, zakelijke regelingen zijn, dit aanleiding kan geven tot problemen; zowel tussen ouders en opvolger als tussen de bedrijfsopvolger en zijn broers en zussen. Een 47 jarige boer vertelde:

"Vroeger heb ik zeven dagen in de week bij mijn vader gewerkt, voor een appel en een ei, tien jaar lang. Ik heb zelfs nog een deel van het nieuwe huis van mijn ouders betaald toen wij hier op het bedrijf kwamen. Toen vader overleed moest ik wel het volle pond aan mijn broers en zusters betalen. Binnen een half jaar moest ik dat ophoesten. Dat is niet goed voor de familieverhoudingen. Het komt hier in de buurt vaak voor dat de familie uit elkaar valt met de overname van het bedrijf."

In totaal werden 19 maatschappen, één vennootschap onder firma en één b.v. aangetroffen. Wanneer er sprake is van een bedrijfsvorm met meer dan één deelgenoot dan betreft dit meestal vertegenwoordigers van opeenvolgende generaties (16 van de 21). Slechts in drie gevallen gaat het om een bedrijf dat door broers of zwagers wordt geleid. De man-vrouw maatschap komt in de steekproef in het geheel niet voor. Het blijkt dus dat bijzondere juridische bedrijfsvormen vooral een rol spelen bij de bedrijfsoverdracht van de ene generatie op de andere, met de bedoeling die soepel te laten verlopen. Slechts in een enkel geval is er sprake van een samenwerkingsverband dat ook voor de langere termijn bedoeld is. Kunnen er binnen een maatschap weliswaar regelingen worden getroffen met betrekking tot een aantal zakelijke aspecten, waardoor veel problemen worden vermeden, spanningen in het persoonlijke vlak kunnen evenwel niet altijd worden voorkomen. Er werd door de respondenten verschillende malen melding gemaakt van moeizame verhoudingen tussen vader en zoon. Daar lieten de vrouwen zich in het algemeen kritischer over uit dan de mannen. Enkele voorbeelden:

"In 1982 heb ik het bedrijf overgenomen. Mijn vader is toen uit de maatschap gestapt. Het ging niet meer. Hij wist het altijd beter. Hij kon niets uit handen geven. We hadden te veel verschil van mening over de bedrijfsvoering."

"Eerst woonden we bij mijn ouders in. Dat was een verschrikkelijke tijd. Ze hadden er allebei moeite mee om de zaak over te geven."

Het heeft heel wat strijd gekost voordat ze inzagen dat we het aankonden."

Inzake de feitelijke verantwoordelijkheid voor de gang van zaken op het bedrijf lijkt de echtgenote wat vaker een rol van betekenis te spelen; in 19 gevallen is de boer van mening dat, hoewel hijzelf het bedrijfshoofd is, de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het bedrijf toch bij hem en zijn vrouw gezamenlijk ligt. Ook in de gesprekken met de boerinnen kwam die gezamenlijke verantwoordelijkheid naar voren:

"Ik ben mee verantwoordelijk voor het bedrijf. Ik heb de varkens. Zonder varkens zouden we niet genoeg inkomen hebben."

Een andere boerin:

"Er is tegenwoordig veel meer overleg tussen man en vrouw dan vroeger. Een boerin heeft nu veel meer in te brengen. Je gaat met zo'n groot kapitaal om dat het ook wel nodig is dat je er samen verantwoordelijk voor bent."

Met betrekking tot de eigendom van het bedrijf is de positie van de boerin in formele zin gunstiger. Slechts twaalf echtparen zijn getrouwd op huwelijkse voorwaarden. Daarbij wordt bij het huwelijk vastgelegd wat elk van de echtgenoten inbrengt. Daarnaast kunnen dan nog afspraken worden gemaakt over de jaarlijkse toedeling van de bedrijfswinst. Dit laatste is overigens nog niet erg ingeburgerd, waardoor de huwelijkse voorwaarden voor boerinnen niet zo gunstig uitpakken. Bij de overige tachtig echtparen is er sprake van gemeenschap van goederen. In zo'n geval heeft elk van de echtgenoten recht op de helft van het gemeenschappelijke bezit. In principe is dat voor boerinnen een gunstiger situatie.¹¹⁾

Ook met betrekking tot de plannen voor bedrijfsovername door de kinderen en de mening van de respondenten daarover, komt naar voren hoe groot het belang van de familie is. Ruim de helft van de boeren wil graag dat de kinderen het bedrijf overnemen. Vaak vermeldt men daar dan nog bij dat de kinderen er wel voor moeten voelen. Zo zei een van de respondenten:

"Ik wil heel graag dat mijn zoon het bedrijf overneemt maar hij moet er wel aardigheid in hebben anders kan hij er beter niet aan beginnen. Je kunt ze niet dwingen, wel een beetje sturen...."

Ondanks de voor velen vrij ongunstige vooruitzichten zijn er slechts drie die het beter vinden dat hun kinderen het bedrijf niet overnemen. De overigen zijn van mening dat de kinderen dat helemaal zelf moeten beslissen (16) of geven een aarzelend antwoord omdat de kinderen nog jong zijn. Het ziet er niet naar uit dat er in de nabije toekomst verandering zal komen in het eerder gesignaleerde patroon van bedrijfsopvolging door de oudste

zoon. Van de 42 bedrijven waar er een opvolger is, betreft dit in meer dan de helft van de gevallen de oudste zoon (23 maal) en in 15 gevallen één of meer andere zoons. Slechts in vier gevallen werd een dochter genoemd als de opvolgster.

- Het voorgaande overziende, kan worden vastgesteld dat bij de overdracht van de bedrijven de familie een centrale rol speelt waarbij het accent ligt op de opvolging in de mannelijke lijn. De formeel-juridische kant, waar het gaat om de aansprakelijkheid en de vertegenwoordiging van het bedrijf is nagenoeg uitsluitend een mannenaangelegenheid. Achter de schermen, in de interne bedrijfsaangelegenheden, spelen de vrouwen evenwel een grotere rol dan men op het eerste gezicht zou denken. Dat zal, onder andere in verband met de bedrijfsarbeid, ook nog blijken.

-Grondgebruik, bedrijfsomvang en schaalvergroting-

Het doorsnee bedrijf dat in het onderzoek betrokken was heeft een gebruiksoppervlakte van 17 hectare. De variatie is echter nogal groot; het gebruiksoppervlak waarover de Winterswijkse bedrijven kunnen beschikken varieert van 5 tot 58 hectare. Nu zegt het grondoppervlak lang niet alles over de omvang van een bedrijf; met name geldt dat voor de intensieve veehouderij. Daarom wordt de bedrijfsomvang in de regel uitgedrukt in standaard bedrijfseenheden (sbe).¹²⁾ Het doorsnee bedrijf uit het onderzoek heeft een omvang van 178 sbe; dit gemiddelde bedraagt in Gelderland 160 en in Nederland 197 (Provinciale raad voor de bedrijfsontwikkeling 1987). De uiteindelijke verdeling van de onderzochte bedrijven over de verschillende groottecategorieën is weergegeven in tabel 4.3.

Tabel 4.3 Bedrijfsgrootte (ha) en bedrijfsomvang (sbe) van de 92 onderzochte bedrijven in Winterswijk, 1985

Bedrijfsoppervlak:		Bedrijfsomvang:	
	N		N
tot 10 ha	11	t/m 150 sbe	34
10 - 19 ha	46	151 - 200 sbe	25
20 - 29 ha	19	201 sbe of meer	33
30 - 39 ha	7		
40 ha of meer	9		

Wat betreft de omvang wijkt het door ons onderzochte Winterswijkse bedrijf niet sterk af van het gemiddelde Gelderse beeld. Vergelijken met de landelijke gemiddeldes zijn de door ons onderzochte bedrijven klein. Toch is de meerderheid van de onderzochte bedrijven in omvang toegenomen. Slechts vijf van de 92 boeren had het bedrijf in de voorgaande vijf jaar ingekrompen. Daarentegen hebben 55 bedrijven uitgebreid.

Evenals elders is het aantal bedrijven sterk afgenomen. Een aantal 'blijvers' heeft met de vrijgekomen grond het bedrijf uitgebreid en zich op de melkveehouderij toegelegd. Een 66 jarige boer vertelde:

"Vanaf '46 zijn we geleidelijk aan gegroeid van acht naar 25 hectare. Het was een kwestie van ophouden of doorgaan met uitbreiden. In 1977, toen het tankmelken verplicht werd, konden we er grond bij kopen, hier dicht bij huis. Dat gaf de doorslag om een ligboxenstal te bouwen en de veestapel uit te breiden."

Een andere 'blijver' vertelde:

"Er woonden hier vroeger in de buurt veel meer mensen. Je woonde met meerdere gezinnen op één erf. Je had vroeger een paar koeien en wat varkens. Nu is bijna alle grond van de burens van mij, hetzelfde geldt voor de koeien en de varkens. Samen hadden we toen net zo veel als ik nu alleen."

Voor anderen hoorde het aankopen of pachten van meer grond niet tot de mogelijkheden. Een aantal van hen heeft daarom de varkenshouderij uitgebreid of is zich daar helemaal op gaan specialiseren. Een 43 jarige boer vertelde in dat verband:

"Tot '75 hebben we varkens en koeien gehad. Maar 12 hectare was te weinig om daar een ligboxenstal op te zetten voor 60 of 70 koeien. Toen zijn we alleen met varkens doorgegaan."

Van de doorsnee 17 ha is het grootste deel van de grond in gebruik als grasland, namelijk 14 ha. Voor het overige heeft men gemiddeld twee ha snijmais. Slechts 24 boeren hebben daar dan nog één of twee gewassen bij. Dat zijn voedergewassen of akkerbouwgewassen als voederbieten, knollen, aardappelen of suikerbieten. Voor het gemiddelde bedrijf hebben deze gewassen echter weinig betekenis. Vermeldenswaard is tenslotte nog dat 18 boeren opgaven enige hectare bos te hebben. Eén en ander is nauw verbonden met de Winterswijkse traditie, het typische landschap en de historische scholten-erven. Uit de veranderingen in het grondgebruik blijkt dat sinds de jaren vijftig een aanzienlijke specialisatie heeft plaatsgevonden.

-Samenstelling van de veestapel, bedrijfstype en specialisatie-

Het doorsnee Winterswijkse agrarisch bedrijf, zoals dat uit dit onderzoek naar voren komt, heeft 43 melkkoeien en 25 stuks jongvee. Dat komt ongeveer overeen met het gemiddelde melkveebedrijf in Nederland (CBS 1985).

De koeien op dit gemiddelde Winterswijkse bedrijf produceren tussen de 5500 en de 6000 kg melk per jaar. Dat is iets meer dan het landelijke gemiddelde in 1983. Enkelen hebben mestvee in wat grotere aantallen (bijvoorbeeld 200 ossen of 150 mestkalveren). Op 40 bedrijven zijn er mestvarkens, 32 boeren hebben fokzeugen. Leghennen en mestkuikens, anders dan voor eigen gebruik, komen erg weinig voor. Het doorsnee Winterswijkse bedrijf uit onze steekproef heeft drie veehouderijtakken.

Analoog aan de door het LEI gehanteerde indelingscriteria werden de bedrijven ingedeeld in een aantal bedrijfstypen. Dit gebeurde op grond van het aantal sbe per bedrijfstak in relatie tot het totale aantal sbe. Indien 60% of meer van het totaal aantal sbe afkomstig is uit één bedrijfsonderdeel dan werd het bedrijf in dat type ingedeeld. Het gemengde bedrijf is een restcategorie. De aldus gemaakte indeling en de daarmee corresponderende aantallen bedrijven ziet er als volgt uit:

Melkveehouderij	66
Vetweiderij	3
Intensieve veehouderij	12
Gemengd bedrijf	11

Overigens dient hier wel bij vermeld te worden dat op 20 van de als melkveehouderij geklassificeerde bedrijven ook varkens aanwezig zijn.

Niettemin kan worden geconcludeerd dat het eertijds dominante bedrijfstype, het gemengde bedrijf, heeft plaats gemaakt voor een meer gespecialiseerd bedrijfstype, waarbij het accent vooral is verschoven naar de melkveehouderij. Hiervoor kwam al naar voren dat een aantal bedrijven zich heeft gespecialiseerd in de varkenshouderij, onder andere omdat uitbreiding van het grondoppervlak niet tot de mogelijkheden behoorde. Ook een aantal bedrijven zonder opvolger is zich op de varkenshouderij gaan toeleggen. Een van die boeren vertelde:

"In 1978 zijn we overgegaan op alleen maar varkens. Het zag er toen naar uit dat we geen opvolger zouden krijgen. Grote investeringen in een melktank en een ligboxenstal waren daarom niet verantwoord. Met varkens kun je het ook wat kalmer aan doen als je wat ouder wordt."

Een enkeling kijkt met enige nostalgie terug op het oude gemengde bedrijf.

De meeste respondenten associëren het gemengde bedrijf echter in de eerste plaats met hard werken:

"Vroeger had je rogge, haver, bieten, koeien, varkens en kippen. Dat was wel mooi. Maar alles was handwerk. Je moest veel harder werken."

-Mechanisatie en intensivering-

In de melkveehouderij is men in de achter ons liggende decennia omgeschakeld van de traditionele grupstal naar de ligboxenstal. In samenhang hiermee werd ook het melken en het voeren verder gemechaniseerd en werd de arbeidsproductiviteit opgevoerd. Hetzelfde geldt voor de varkenshouderij. Een 55 jarige boer schetste dit proces als volgt:

"Dertig jaar geleden had je maar 15 zeugen in een hokje liggen en dat was goed. Nu heb je er 80 en die zijn makkelijker te verzorgen dan die 15. Met de koeien net zo. De melk loopt vanzelf door de leiding naar de tank. Ik kan nu makkelijker 40 koeien melken dan vroeger 12. Vroeger ging je met paarden ploegen en kon je als het meezat een hectare doen. Nu doe je drie tot vier hectare per dag."

In dit licht bezien kan de aanwezigheid van een ligboxenstal op een bedrijf worden gezien als indicatief voor een moderne, rationele, kapitaalintensieve bedrijfsvoering. Defares & Welles (1983) vonden dat vergeleken met grupstal-bedrijven, bij de bedrijven met ligboxenstal: het bedrijfshoofd jonger is, er met meer vreemd kapitaal wordt gewerkt, de loonwerker vaker wordt ingeschakeld en de kans op bedrijfsovername groter is. Van de onderzochte Winterswijkse bedrijven met melkvee heeft ruim tweederde (68%) een ligboxenstal.

-Financiële situatie-

Aan de mannelijke geënquêteerden is gevraagd naar de hoogte van het bruto inkomen, d.w.z. zonder de zelfstandigenaftrek, meewerkaftrek t.b.v. het meewerken van de echtgenote en eventuele aftrek voor een oudedagsvoorziening mee te rekenen. Gemiddeld werd een bruto jaarinkomen gehaald tussen 40.000 en 50.000 gulden. De verschillen waren echter aanzienlijk; 15% bleef onder de 30.000 gulden en 20% gaf aan een jaarinkomen van meer dan 70.0000 gulden te hebben. Op de grotere bedrijven, zowel wat betreft het aantal hectare als het aantal sbe, werden significant hogere inkomens gehaald dan op de kleinere bedrijven. Daarnaast is er ook een leeftijdseffect, in die zin dat de bedrijfshoofden jonger dan 40 jaar een significant hoger inkomen hadden dan degenen die ouder waren dan 55 jaar. Een andere indicatie van de stand

van zaken in financieel opzicht is de subjectieve waardering van het inkomen omdat daarin de wensen en verwachtingen, alsook de vergelijking met anderen, tot uitdrukking komen. Ruim tweederde van de boeren antwoordde desgevraagd het bedrijfsinkomen (ruim) voldoende te vinden, terwijl 30% een minder gunstig oordeel had. De mannen zijn wat kritischer in dit opzicht dan de vrouwen, deze laatsten oordeelden in 79% van de gevallen positief over het inkomen. Overigens valt het oordeel van de mannen negatiever uit wanneer het inkomen in realiteit ook lager is. Dit verband is echter niet zeer sterk. Verder houden de bedrijfsomvang en de bedrijfsgrootte niet significant verband met de mening over het inkomen. Al met al kan geconcludeerd worden dat de Winterswijkse boeren hun wensen en verwachtingen ten aanzien van het inkomen tot op zekere hoogte aanpassen aan de reële mogelijkheden. Omgekeerd blijft er, ook wanneer men een relatief hoog inkomen heeft, altijd nog heel wat te wensen over.

In dit onderzoek werd niet expliciet gevraagd naar de mate waarin er met vreemd kapitaal wordt gewerkt. Desondanks gaf een aantal respondenten te kennen de schuldenlast als een grote druk te ervaren. Dat waren vooral de oudere boeren. Twee voorbeelden van oudere boeren die uiteindelijk na er lang tegen aan gehangen te hebben, toch geld van de bank hebben geleend:

"Vreemd vermogen is geen goede zaak om mee te werken. Daar zijn we altijd heel voorzichtig mee geweest. Wel hebben we vijf jaar geleden geld geleend om dit huis te bouwen. Maar we boeren toch nog goed."

"Ik heb altijd met eigen geld gewerkt. Toen we in '77 besloten om een ligboxenstal te bouwen ben ik voor het eerst naar de bank geweest. Dat was heel moeilijk."

Voor een andere oudere boer (66) is het lenen bij de bank geen enkel probleem:

"Vroeger had je f300,- schuld en deed je geen oog dicht. Nu heb je f300.000 schuld en je bent 's morgens niet wakker te krijgen."

Een ander aspect dat hier de aandacht vraagt is de bedrijfseconomische boekhouding. Het bijhouden van de gegevens daarvoor verwijst naar een modern-rationele bedrijfsvoering. Meer dan de helft (58%) van de boeren zegt niet met zo'n boekhouding te werken. Kennelijk spelen 'ervaring en gevoel' bij de besluitvorming in het agrarisch bedrijf nog steeds een belangrijke rol.

-Arbeid-

Teneinde een indruk te krijgen van het aantal arbeidskrachten dat een substantiële bijdrage levert aan het bedrijf, werd gevraagd naar het aantal mensen dat regelmatig meer dan 20 uur per week op het bedrijf werkt; op het doorsnee Winterswijkse bedrijf zijn dat er twee. In 17 gevallen werkt er slechts één persoon 20 uur of meer, in 16 gevallen zijn er drie en in 5 gevallen vier mensen 20 uur of meer werkzaam.

De boer werkt gemiddeld 60 uur op het bedrijf. Zijn arbeidsbijdrage is dan ook in vrijwel alle gevallen de grootste. De omvang van zijn taak brengt met zich mee dat in geval hij ziek wordt, zijn werk moeilijk binnen gezin en/of familie opgevangen kan worden. Dat blijkt wel uit het feit dat bijna tweederde van de boeren zegt dat in voorkomende gevallen de bedrijfsverzorgingsdienst wordt ingeschakeld om zijn taak over te nemen. Lid van de bedrijfsverzorging zijn 69 boeren, 23 hebben niet zo'n lidmaatschap.

De tweede persoon is in de meeste gevallen zijn echtgenote of de zoon die het bedrijf over gaat nemen. Overigens werken de echtgenotes in vrijwel alle gevallen wel in meerdere of mindere mate mee in het bedrijf. Slechts op drie bedrijven werkt de vrouw in het geheel niet op of voor het bedrijf.

Gemiddeld besteedt de boerin echter 20 uur per week aan het bedrijf. Dit komt ongeveer overeen met het landelijke beeld. Loeffen (1984) vond dat boerinnen gemiddeld 22,3 uur per week aan het bedrijf besteden. In geval van ziekte van de boerin wordt in eerste instantie binnen het informele circuit van gezin en familie gezocht naar opvang van haar bedrijfstaken. Slechts in een twaalfstal gevallen werd gemeld dat dan de bedrijfsverzorgingsdienst wordt ingeschakeld; 14 vrouwen gaven op lid te zijn van de bedrijfsverzorgingsdienst.

In tegenstelling tot de boerin werken de nog thuis wonende dochters zelden mee op het bedrijf. Slechts op een viertal bedrijven was er een dochter die regelmatig meewerkte. Opvallend is dat drie van deze vier dochters lange dagen maken, zij werken namelijk van 50 tot 65 uur per week mee. Daarentegen zijn er 22 ongehuwde inwonende zoons die meewerken, gemiddeld zo'n 25 uur per week. Kennelijk is het aantal boerendochters dat het bedrijf van haar ouders over gaat nemen, op dezelfde wijze als zoons dat doen, zeer gering. Ook hier komt nog weer eens naar voren hoezeer de bedrijfsoverdracht via de mannelijke lijn domineert.

Naast de gezinsleden van het bedrijfshoofd zijn er verder nog de op hetzelfde erf of onder hetzelfde dak wonende familieleden, die een arbeids-

bijdrage aan het bedrijf leveren, zij het in veel geringere mate. Dat zijn in de eerste plaats¹ vaders en gehuwde zoons, in de tweede plaats² moeders en schoondochters van het bedrijfshoofd. Slechts in zeven gevallen wordt melding gemaakt van vreemde, betaalde arbeidskrachten. Indien men de bijdrage van anderen aan het bedrijf meerekent -al dan niet familie en al dan niet betaald- blijkt dat er gemiddeld per week 110 uur op de Winterswijkse bedrijven wordt gewerkt. Overigens is de variatie wat dit betreft erg groot, namelijk van 40 tot 248 uur per week. Doelend op het feit dat het aantal arbeidskrachten op een bedrijf tegenwoordig veel geringer is dan in het verleden, vertelde een jonge boer:

"Vroeger werkte je met je vader, je broers, je oom, en er waren ook nog knechten en meiden. Als het nodig was vroeg je de buren om hulp. Je bent nu veel kwetsbaarder. Als de een uitvalt is er niet zo gauw meer iemand die even helpt. Vroeger hielp de naoberschap mee met aardappelen rooien en als het regende was er hulp. Nu vraag je ze niet eens meer. Je gaat meteen naar de bedrijfsverzorging."

Teneinde enige ordening te brengen in deze wel zeer gevarieerde arbeidsbezetting werd een indeling gemaakt in een aantal typen, gebaseerd op het aantal regelmatig werkzame arbeidskrachten en de bijdrage van ieder. ¹³⁾

- **eenpersoonsbedrijf**: het bedrijfshoofd neemt meer dan 80% van het totale aantal uren voor zijn rekening (**n=7**).
- **gezinsbedrijf**; de gezamenlijke inbreng van de overige gezinsleden bedraagt meer dan 20% maar geen van hen werkt meer dan 25 uur mee op het bedrijf (**n=30**).
- **tweepersoonsbedrijf**; naast het bedrijfshoofd werkt één arbeidskracht meer dan 25 uur mee op het bedrijf (**n=45**).
- **meermansbedrijf**; op deze bedrijven werken naast het bedrijfshoofd twee of meer mensen meer dan 25 uur op het bedrijf (**n=9**).

Eén bedrijf is volgens deze methode niet te classificeren.

Op de meeste bedrijven zijn het de boer en de boerin die samen veruit de grootste arbeidsbijdrage leveren. Een van de boeren plaatste dan ook de volgende kanttekening bij de term eenmansbedrijf:

"Ze hebben het dan wel vaak over een eenmansbedrijf maar reken maar dat het dan een anderhalf of tweemansbedrijf is. We proberen de ontwikkelingen te volgen maar we werken te hard en waarvoor? Altijd maar werken en geen tijd voor het leven. Financieel kan het wel goed zijn maar sociaal heeft het zijn keerzijde."

Eén van de consequenties van dat gegeven is dat het niet altijd even gemakkelijk zal zijn om voor kortere of langere tijd met vakantie te gaan.

Dat is dan ook de reden waarom in het onderzoek werd stilgestaan bij de vraag of men ieder jaar met vakantie gaat, en zo ja, voor hoe lang. Het vinden van vervanging door familie of kennissen lijkt niet zo eenvoudig en voor vervanging door een bedrijfsverzorger moet worden betaald. Niettemin gaat meer dan de helft van de geïnterviewde echtparen wel voor kortere of langere tijd op vakantie. Een derde van de echtparen gaat helemaal nooit (6) of niet langer dan één dag (25) weg.

-Bedrijfsarbeid van de boerin-

In het voorgaande kwam de bijdrage van de boerin aan het bedrijf al aan de orde. Haar arbeid vormt een belangrijke verbindende schakel tussen gezin en bedrijf. Zij moet haar tijd op één of andere wijze zien te verdelen tussen 'vóór' en 'achter'. Dat wil zeggen tussen huishouding en gezin enerzijds en het bedrijf anderzijds; tussen werkzaamheden die in het woongedeelte worden verricht en werk in en rond de bedrijfsgebouwen en op het land.

Zowel aan de vrouw als aan de man werd gevraagd hoeveel uren bedrijfsarbeid de vrouw gemiddeld per week verricht. Bij vergelijking van beide gegevens bleken de genoemde aantallen niet erg van elkaar af te wijken. De vrouw noemde een gemiddelde van 19,9 uur en de man 21,6 uur per week. Dit is wat minder dan de door Loeffen (1984) gesignaleerde 22,3 uur. Het verschil kan worden toegeschreven aan verschillen in de meetmethode en vooral aan het verschil in samenstelling van de steekproef naar bedrijfstype.

De meeste boerinnen hebben twee vaste taken 'vóór', dat wil in dit geval zeggen taken die in huis worden verricht ten behoeve van het bedrijf en twee vaste taken 'achter', dat wil zeggen directe bedrijfsarbeid. Nu zeggen deze gemiddelden niet zoveel, in de eerste plaats niet omdat de variatie nogal groot is maar vooral omdat men geneigd is om de meest voor de hand liggende taken over het hoofd te zien. Zo geven 27 vrouwen aan geen vaste taak vóór te hebben, terwijl men er wel van uit kan gaan dat bijvoorbeeld het aannemen van de telefoon en het wassen van de bedrijfskleding in vrijwel alle gevallen toch haar taak is. Ruim eenderde van de boerinnen (37) heeft als vaste taak het doen van (een deel van) de boekhouding en het bijhouden van de administratie. Het aannemen van de telefoon werd door 38 respondentes en het doen van boodschappen (medicijnen halen, naar de bank gaan) door 27 als vaste taak genoemd. Wat betreft de taken achter, werd het voeren van de kalveren en van de varkens door respectievelijk 39 en 29 boerinnen genoemd als vaste taken. Ook het schoonhouden van de stallen en hokken en van

melkapparatuur en melklokaal werden relatief vaak genoemd. Voor 16 boerinnen was het melken een vaste taak. In relatie tot het aantal gewerkte uren op het bedrijf is het totale aantal vaste taken van de boerinnen gering te noemen. Daarbij valt vooral op dat bijzonder weinig boerinnen zelfstandig (een deel van) een produktietak voor hun rekening nemen. Zij werken vaker samen met hun man en eventuele anderen en springen bij waar dat nodig is. Alle vaste taken worden verricht in en rond de woning en de bedrijfsgebouwen. Slechts één respondente zei regelmatig op het veld te werken.

De veranderingen in de boerinnenarbeid zoals die zich tot in de jaren '50 aftekenden (zie paragraaf 3.4) hebben zich in grote lijnen doorgezet tot in de jaren '80. Vergeleken met de taken die in het verleden typisch door de (jongere) vrouwen werden verricht heeft een duidelijke verschuiving plaats gehad. Werkten de boerinnen vroeger veel op het land, nu is het werk geconcentreerd in en rond de woning en de bedrijfsgebouwen. Wel wordt er veel tijd aan de tuin besteed. Een 48-jarige boerin formuleerde het aldus:

"Vroeger moest de vrouw hele dagen mee naar het land. Het was allemaal handwerk, hakken, schoffelen, wieden en hooien. Je draaide de hele dag mee. Nu met machines is het meer mannenwerk. Met het handwerk was het meer voor de boerin."

Met betrekking tot het melken heeft de veranderingstendens die in paragraaf 3.4 werdesignaleerd, namelijk dat die taak in toenemende mate mannenwerk werd, zich niet helemaal doorgezet. Daarnaast zijn er voor de boerin ook nieuwe taken bijgekomen: het bijhouden van boekhouding en administratie, telefoon aannemen en boodschappen doen. Of er in de tijd verschuivingen zijn opgetreden in de verhouding tussen huishoudelijk werk en bedrijfsarbeid is moeilijk na te gaan. Wel kan worden vastgesteld dat het oude patroon waarbij er een taakspecialisatie tussen de generaties bestond tot het verleden is gaan behoren. Sinds de generaties gescheiden zijn gaan wonen en leven is er geen sprake meer van dat oma het huishouden bestiert en de jonge boerin in het bedrijf werkt. Vandaag de dag tekent er zich een ander patroon af, dat er in grote lijnen als volgt uit ziet. Gedurende de eerste jaren na het huwelijk (of vanaf het moment dat men gaat samenwonen) en er nog geen kinderen zijn blijft de jonge vrouw haar beroep uitoefenen. Ze vervult geen of weinig taken op het bedrijf. In veel gevallen is haar schoonvader degene die naast de jonge boer op het bedrijf werkt en soms ook haar schoonmoeder. In de periode dat er kinderen worden geboren houdt de vrouw op met haar baan en gaat zich langzamerhand wat meer in het bedrijf verdiepen en neemt eventueel enkele taken op zich. Bereiken de kinderen eenmaal de lage-

reschoolleeftijd dan werkt ze in toenemende mate in het bedrijf, de schoonvader trekt zich geleidelijk aan terug. Haar werkomvang vermindert weer wanneer een van de kinderen als opvolger in het bedrijf mee gaat werken. Daarnaast is er overigens een groot aantal factoren te noemen waardoor er van deze globale lijn wordt afgeweken.

Naast de hier gesignaleerde verschuivingen in het takenpakket van de boerinnen, als gevolg van veranderingsprocessen over een langere periode, zijn er variaties die mogelijk verband houden met de bedrijfs- en huishoudenscyclus en de overdracht van het bedrijf van de ene generatie op de andere. Ook is er een aantal meer individueel bepaalde culturele factoren die een rol mee kunnen spelen. Ten behoeve van een eerste verkenning van deze determinanten van de bedrijfsarbeid van de boerin werd een aantal kruistabellen gemaakt. Daarbij werden sociaal-demografische karakteristieken en huishoudens- en bedrijfskenmerken gerelateerd aan de bedrijfsarbeid van de boerin. Zowel het totaal aantal uren bedrijfsarbeid van de boerin als haar relatieve bijdrage aan het totaal aantal uren bedrijfsarbeid werd in de beschouwing betrokken.¹⁴⁾ Dat leverde, kort weergegeven, de volgende inzichten op. De bestudeerde variabelen m.b.t. de gezinsfase, de huishoudensomvang en de leeftijd van de kinderen, vertoonden geen van alle een significant verband met het aantal uren bedrijfsarbeid van de vrouw. Dit suggereert dat het meer of minder meewerken van de boerin niet in sterke mate wordt beïnvloed door de gezinsfase en de leeftijd van de eventuele kinderen. Dit is op z'n minst opmerkelijk. Dit waren immers de factoren die juist van belang bleken te zijn voor de omvang van de huishoudelijke arbeid van de vrouw.¹⁵⁾ Tevens bleek dat de boerinnen die veel huishoudelijke arbeid verrichten niet significant minder tijd aan het bedrijf besteden dan degenen die weinig uren huishoudelijke arbeid verrichten. Ook in die stadia van de gezinscyclus waarin de vrouw het druk heeft met de verzorging van kleine kinderen en situaties waarin een groot huishouden veel tijd en aandacht kost, is de bijdrage van de boerin aan het bedrijf niet of nauwelijks kleiner te noemen. Wel is de leeftijd van de boerin een factor van belang, het kwam al eerder aan de orde. Vooral de vrouwen van boven de 40 jaar werken vaak langer dan 20 uur op het bedrijf. Verder wordt er relatief weinig op het bedrijf gewerkt door vrouwen met een hogere opleiding. Loeffen (1984) kwam tot een soortgelijke conclusie. Bij nadere beschouwing blijkt het geconstateerde verband tussen opleiding en aantal

uren bedrijfsarbeid slechts te gelden voor de oudere leeftijdscategorieën. Indien de vrouw zelf van agrarische afkomst is levert ze een relatief grote arbeidsbijdrage aan het bedrijf. Hetzelfde geldt voor vrouwen die uit dezelfde buurtschap afkomstig zijn. Gewoonte en traditie zijn derhalve medebepalend voor de wijze waarop de vrouw haar rol in het bedrijf gestalte geeft.

Indien er door verschillende huishoudens wordt samengewoond op hetzelfde erf of onder hetzelfde dak, is het aandeel van de boerin in de bedrijfsarbeid relatief gering. Zoals reeds eerder bleek is deze intergenerationele samenwerking in de eerste plaats een mannenaangelegenheid. Ook in de gevallen waarin de boerin altijd veel heeft meegewerkt in het bedrijf blijkt vaak dat zij zich (deels) terugtrekt wanneer de zoon die het bedrijf gaat overnemen mee gaat werken.

Ook een aantal bedrijfsfactoren werd in beschouwing genomen ten einde tot een beter begrip te komen van de bedrijfsarbeid van de vrouw. Daarbij bleek dat vooral in de melkveehouderij de vrouw relatief vaak meer dan twintig uur in de week op het bedrijf werkt. In de intensieve veehouderij ligt dat aantal relatief laag. Ook dit gegeven is in overeenstemming met datgene wat door Loeffen (1984) in een landelijk onderzoek onder boerinnen werd gevonden. Hoewel het aantal significante relaties niet groot is, kan ten aanzien van de overige hier bestudeerde factoren de voorlopige conclusie getrokken worden dat op de grotere, modern- rationeel geleide bedrijven de vrouw minder meewerkt. 16)

Wil dit alles nu zeggen dat vrouwen vooral meewerken indien, vanuit het bedrijf gezien, daartoe de noodzaak bestaat? Men zou hierbij kunnen denken aan lagere niveau's van mechanisatie, geringere doelmatigheid van de gebouwen, of slechtere organisatie en planning van de werkzaamheden. Hoewel een dergelijke conclusie op het eerste gezicht wel voor de hand liggend lijkt, kan het omgekeerde evenzeer het geval zijn. In het voorgaande werd verondersteld dat de bedrijfsvoering tot op zekere hoogte kan worden aangepast aan de behoeften en mogelijkheden van de huishoudens. Dit fenomeen kwam naar voren in relatie tot het samenwonen van meerdere gezinnen op het bedrijf. Indien er twee gezinnen moeten leven van hetzelfde bedrijf dan zal men trachten zodanig te intensiveren en/of uit te breiden dat er voldoende inkomen is voor alle betrokkenen; voorzover dit althans tot de financiële mogelijkheden behoort. Valt deze noodzaak weg dan wordt de bedrijfsvoering weer afgestemd op de nieuwe situatie. Ook het feit dat de leeftijd en een

aantal culturele factoren als de agrarische afkomst, de geboorteplaats en de opleiding van de boerin samenhangen met haar arbeidsbijdrage, doet vermoeden dat hier niet alleen de vraag vanuit het bedrijf bepalend is. Een ander voorbeeld van dit type wisselwerking is dat van een ouder echtpaar zonder opvolger. Zij zullen hun bedrijfsvoering in het algemeen zo hebben aangepast dat die weinig zware fysieke arbeid vraagt. Zo bezien zou het geen vreemde veronderstelling zijn te verwachten dat de bedrijfsvoering en de bedrijfsomvang en daarmee wellicht ook de intensivering, mechanisering en specialisering mede aangepast worden aan de mogelijkheden en behoeften van de vrouw. Al met al is er sprake van een gecompliceerd proces van wederzijdse aanpassing. Gezien het feit echter, dat factoren met betrekking tot de gezinscyclus niet of nauwelijks van invloed zijn op het aantal uren bedrijfsarbeid van de boerin, lijkt het er op dat die wederzijdse aanpassing vooral van de kant van de vrouw komt of zoals Loeffen in 1984 al constateerde 'achter gaat voor'.

-Is het boer en boerin zijn vandaag de dag nog wel aantrekkelijk?-

Aan beide echtgenoten werd de vraag voorgelegd of men het boer, resp. het boerin zijn vandaag de dag aantrekkelijker of minder aantrekkelijk vindt dan zo'n 30-40 jaar geleden. In het hier navolgende wordt een korte samenvatting gegeven van de antwoorden. Een aantal van de punten die bij deze vraag naar voren werden gebracht kwam in een ander verband reeds aan de orde.

In de beleving van de boerinnen overheersen de positieve kanten. Slechts zes boerinnen gaven te kennen dat het boerin zijn vroeger aantrekkelijker was dan in deze tijd. Voor de meesten van hen (60) wegen de positieve kanten het zwaarst, de overigen gaven een antwoord waarin de positieve en de negatieve kanten elkaar in evenwicht houden.

1. Als belangrijkste positieve verandering werd genoemd de omstandigheid dat veel van het zware en onaangename werk gemechaniseerd is en daardoor tot het verleden is gaan behoren. Een oudere boerin vertelde:

"De meeste boerinnen hebben het nu veel makkelijker. Vroeger was er veel handwerk. Beulewerk was het. Rogge en haver maaien, aardappels rooien, bieten wieden. De moderne boerin kan rechtop in de melkstal staan en eventueel de kalveren voeren. Voor de rest kan ze in de tuin werken."

Ook wordt er korter gewerkt waardoor er meer tijd overblijft voor de huishouding, de kinderen, het werken in de tuin en voor sociale activiteiten

en ontspanning. Er is meer comfort in huis en de mechanisering heeft veel van het huishoudelijk werk aangenamer gemaakt. Vooral de wasmachine en de diepvriezer hebben daar veel toe bijgedragen. De huishoudens zijn kleiner geworden, ook daardoor is volgens een aantal respondentes het huishoudelijk werk tegenwoordig minder zwaar.

Een ander positief aspect dat verschillende keren werd genoemd, heeft betrekking op het verminderen van de sociale controle door buurt en familie. 2. Veel boerinnen ervaren daardoor een grotere vrijheid om hun werk en tijd in te delen. Illustratief in dat verband is de volgende uitspraak:

"Nu kun je hier en daar eens koffie gaan drinken en een praatje maken. Vroeger stond schoonmoeder altijd te kijken wat je deed en of je wel werkte."

Ook de vrijheid om zonder inmenging van de familie met het gezin samen te zijn en het bedrijf op te bouwen wordt zeer positief gewaardeerd. Deze veranderingen hebben ook met zich meegebracht dat de vrouw mondiger is geworden, er is meer overleg tussen man en vrouw en ze heeft meer zeggenschap in het bedrijf verworven. Hierover vertelde een van de boerinnen:

"Vroeger telden de vrouwen in de besluitvorming helemaal niet mee. Grootmoeder wist niets over de financiële kant van het bedrijf. De vrouwen moesten vroeger werken en hun mond houden."

Boerinnen kunnen tegenwoordig meer keuzes maken, ze zijn minder aan een vast patroon gebonden. Een enkeling noemde ook de veel betere financiële omstandigheden als een positief punt. 4.

Boerinnen hebben tegenwoordig meer mogelijkheden om zich op de samenleving te oriënteren en deel te nemen aan het sociale leven. 5. De telefoon en de auto zijn in dat verband van belang, evenals de mogelijkheid om lid te zijn van een vereniging, cursussen te volgen, uit te gaan en af en toe eens vakantie te nemen. Een laatste positief punt dat door een aantal boerinnen werd genoemd is het feit dat het beroep van boer vandaag de dag meer sociaal aanzien geniet. 6. Er is kennis en vakmanschap voor nodig, niet iedereen kan zomaar boer worden. Het verschil tussen stad en platteland, burgers en boeren is kleiner geworden. Je ziet niet meer aan de kleren of iemand boerin is.

Naast de positieve kanten die de veranderingen van de laatste decennia met zich mee hebben gebracht, noemden de boerinnen ook de negatieve kanten ervan. Die kunnen als volgt worden samengevat. Weliswaar is de lichamelijke belasting sterk verminderd, de psychische belasting is in de loop der tijd toegenomen. Het leven is tegenwoordig veel jachtiger, minder gemoedelijk. NEG.

Een van de respondentes verwoordde de haast van het hedendaagse leven als volgt:

"Als je op de trekker zit dan steek je je hand op en weg ben je weer. In de auto is het precies hetzelfde."

Het denkwerk is veel belangrijker geworden, door alle regels en wetten krijg je van alles opgedrongen, je bent daardoor minder vrij, zegt een groot aantal boerinnen. Of je nu wilt of niet, je moet steeds maar uitbreiden en het boeren wordt meer en meer zaken doen. Vooral de hoge investeringen en de risico's die je loopt geven heel wat kopzorg.

"Vroeger hoorde je boeren nog wel eens praten over een mooie koe op het land. Nu hoor je ze alleen nog maar praten over de rente", zo stelde een van de boerinnen. Het werk en het leven op het bedrijf is minder gezellig dan het vroeger was. Je werkte met meer mensen, er was personeel op het bedrijf en je had veel contact met je burens, je had elkaar nodig en je hielp elkaar. Men is nu veel meer op zichzelf aangewezen. Een van de vrouwen vond zelfs:

"Vroeger waren je burens je vrienden, nu zijn het je concurrenten. Bedrijfsvisites zijn er niet meer bij"

Enkele boerinnen gaven te kennen dat door het veranderde takenpakket en door de mechanisering het contact met het buitenleven en de natuur tegenwoordig veel minder is geworden, hetgeen als een gemis werd ervaren.

De meningen van de agrariërs over het boer zijn heden ten dage, zijn over de hele linie minder positief. Maar liefst 23 boeren vinden dat de voordelen niet opwegen tegen de nadelen, 43 noemen zowel de plus- als de minpunten en geven een genuanceerd oordeel. De overige 26 boeren prefereren het boer zijn nu, boven boer zijn vroeger.

Ook door de mannen werd als belangrijkste verandering in positieve zin genoemd, het minder zware fysieke werk; het is ook minder vies en daardoor aangenamer. In dat verband werd vooral de mechanisatie genoemd maar ook andere aspecten van het agrarisch moderniseringsproces, specialisatie, ruilverkaveling, bedrijfsverplaatsing, verharding van wegen, etc. kwamen hierbij aan de orde.

"Het is allemaal wel een stuk gemakkelijker geworden. Het echte werk is er niet meer bij. Het is nu allemaal machinewerk en daar is het beter door. Vroeger was het nooit afgelopen",

aldus een van de boeren. Een tweede belangrijke categorie van positieve punten heeft te maken met het zelfstandig ondernemerschap en de vrijheid die men daarbij ervaart. Een van de respondenten vat het aldus samen:

"Boer zijn is nog steeds aantrekkelijk. Je bent vrij in je doen en laten en je kunt zelf, binnen bepaalde grenzen, beslissingen nemen en je tijd indelen. Dat je meer uren maakt, neem je op de koop toe."

Een aantal boeren vindt die vrijheid tegenwoordig groter. Dat heeft niet alleen betrekking op de vrije tijd maar ook werden er vaak opmerkingen gemaakt in de geest van: je loopt minder in het traditionele patroon, je kunt meer je eigen keuzes maken, je tijd indelen. Vroeger ging alles volgens het vaste patroon en je ouders bleven de baas tot hun overlijden.

Ook de grotere welvaart, de beter sociale voorzieningen, waardoor het bestaan veel zekerder is geworden en een grotere financiële armslag, werden als zeer positieve punten gezien. De respondent die hierna aan het woord komt stelt het zeer krachtig:

"We leven nu in een veel grotere welstand. Kijk maar eens hoeveel mensen er niet emigreerden zo'n 30 of 40 jaar geleden. Ik wil nooit meer terug."

Een aantal boeren noemde het een positieve ontwikkeling dat de scholteboeren niet langer de touwtjes in Winterswijk in handen hebben, waardoor de kleinere pachters meer kansen hebben gekregen.

Voor deze veranderingen ten goede moet wel degelijk een prijs worden betaald. Evenals de boerinnen noemden de boeren de grote psychische druk waaronder men moet werken als het belangrijkste negatieve aspect van het boer zijn in deze tijd. Het boerenbedrijf eist veel meer denkwerk, er is veel meer kennis vereist, het is allemaal hard en zakelijk geworden.

Illustratief in dat verband zijn de volgende uitspraken:

"Vroeger kon je altijd wel zo'n beetje boeren. Nu moet je als boer beter voor de dag komen. Je moet een goede opleiding hebben en je kennis bijspijkeren. Je moet eigenlijk net zoveel weten als de minister."

"Vroeger was je 's avonds moe van het werk. Dan stak je de pijp aan en alles was geregeld. Nu is er veel meer kopzorg."

Men staat ook in financieel opzicht onder een grote druk, er wordt in toenemende mate met vreemd kapitaal gewerkt. Al met al zijn de zorgen groter en daardoor is de psychische belasting sterk toegenomen. Een van de boeren stelde:

"Je moet er goed voor uitkijken dat je niet meer hooi op je vork neemt dan je aankunt. Je moet je eigen geluk in de gaten houden."

Ook het werktempo ligt tegenwoordig veel hoger. Vroeger was het allemaal wat rustiger. Het was makkelijker om het ook eens wat kalmer aan te doen. Er was

meestal wel tijd voor een praatje en die tijd werd dan later wel weer ingehaald.

Een tweede belangrijke categorie van negatieve punten heeft te maken met de beïnvloeding door instanties buiten het bedrijf en de restricties die de boeren tegenwoordig worden opgelegd. Een veel voorkomende opmerking in dit verband is de volgende:

"Vroeger wist je waar je aan toe was. Nu ben je overgeleverd aan de regering, de gemeente, de handel en de coöperatie. Al die bemoeizucht, je wordt haast geboerd."

Men heeft het gevoel onder een grote druk te staan om maar steeds te groeien en uit te breiden. Vervolgens komt dan de overheid weer met allerlei regels en beperkingen, zoals de instelling van landschapsparken, de hinderwet, de melkquotering en de mestwetgeving. Het is moeilijk om al die regels bij te houden. Veel boeren hebben daardoor het gevoel dat ze vroeger meer baas op eigen erf waren.

Doordat de bedrijven meer gespecialiseerd zijn is het werk minder gevarieerd dan vroeger toen de bedrijven nog gemengd waren. Ook zijn er minder contacten. Vroeger werkte men samen met familie en bureu.

"Vroeger was het gezelliger. Je werkte met meer mensen en je maakte eens een praatje op het land. Er werd met paarden gewerkt en die moesten ook wel eens even rusten. Vroeger deed je alles samen. Nu zeg je, hé de buurman heeft vandaag ook geploegd."

De handelaren komen minder aan huis en de melkrijder komt ook niet meer. Een aantal boeren klaagt er over dat ze bijna het erf niet meer af komen, hetgeen ze als een isolement ervaren.

Over de belangrijkste punten van verandering zijn de meningen van de vrouwen en mannen eensluidend. Weliswaar is het werk fysiek veel minder zwaar, de mentale belasting is daarentegen veel groter geworden. Ook ervaren zowel de vrouwen als de mannen een grotere persoonlijke vrijheid maar daar staat weer tegenover dat het leven minder gezellig en gejaagder is geworden. Dit laatste punt wordt vooral door de mannen vaak genoemd. Is er voor een aantal boeren sprake van een relatief sociaal isolement, de boerinnen hebben daarentegen in de loop der jaren een grotere vrijheid verworven om zich op de buitenwereld te oriënteren. Ze voelen zich vrijer om cursussen te volgen en lid te zijn van een of meer verenigingen. Aan het samenwonen van de verschillende generaties, wat in het verleden vooral door de boerinnen als een grote belasting en een inbreuk op de persoonlijke vrijheid werd ervaren, is een einde gekomen. Ook dit heeft bijgedragen aan het grotere gevoel van

vrijheid van de boerin. Bij de mannen is er maar een enkeling die dit als een positief punt noemt. Verder valt op dat de boeren in het algemeen veel vaker refereren aan het hogere hedendaagse levenspeil en in het algemeen aan financiële aspecten. Enkele boerinnen raken dit thema wel aan in verband met de hoge lasten, echter beduidend minder dan de mannen dit doen. De financiële problematiek van het bedrijf betekent voor hen kennelijk een minder grote belasting dan voor de mannen. Slechts enkele boerinnen noemen het gestegen welvaartspeil als een van de belangrijke verworvenheden van deze tijd. Een en ander suggereert dat in de beleving van de boerinnen de veranderingen die er gedurende de laatste 30-40 jaar hebben plaatsgevonden voor hen een positievere uitwerking hebben gehad dan voor de boeren.

4.3 De verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten

In paragraaf 2.3 werd aandacht besteed aan de verstrengeling tussen gezin en bedrijf en aan de manier waarop die verstrengeling zich manifesteert. In die paragraaf werd aan de hand van een aantal aspecten deze wisselwerking tussen huishouden en bedrijf verder uitgewerkt. Tevens werd aangegeven dat deze verstrengeling geen constant gegeven is maar in de loop der tijd veranderingen heeft ondergaan. In deze paragraaf wordt in concreto op een aantal punten nagegaan hoe in de onderzochte Winterswijkse agrarische huishoudens gezin en bedrijf met elkaar verbonden zijn. Een aantal van de aspecten van deze vervlechting is in de eerdere paragrafen van dit hoofdstuk in een wat ander verband ook al aan de orde geweest. Dat geldt onder andere voor de eigendom en de overdracht van het bedrijf en zeker ook voor de arbeid van de vrouw. Teneinde een zo compleet mogelijk beeld van de onderlinge wisselwerking te schetsen, worden ze hier nog eens besproken, echter gezien vanuit dat perspectief. 17)

In vrij willekeurige volgorde passeren hierna de verschillende facetten van de verstrengeling tussen gezin en bedrijf de revue.

-Bedrijfsoverdracht tussen de generaties-

In paragraaf 4.2 kwam al naar voren hoe belangrijk de familie nog steeds is bij het verwerven van een agrarisch bedrijf. Slechts in negen gevallen werd het bedrijf niet op één of andere wijze verkregen via de wederzijdse familie. De overige bedrijven zijn merendeels via de familie van de man

verworven n.l. in 67 gevallen via de ouders van de man en in één geval via andere familieleden. De overige 15 bedrijven zijn via de familie van de vrouw verkregen.

-Juridische bedrijfsvorm-

De juridische vorm van het bedrijf weerspiegelt de mate van verstrengeling tussen de privésfeer van huishouding en gezin enerzijds en die van het bedrijf anderzijds. In een persoonlijke onderneming zijn beide sferen nauw met elkaar verbonden in termen van aansprakelijkheid en wederzijdse beïnvloeding. Financiële problemen in het bedrijf hebben directe gevolgen voor de gezinsuitgaven en het gezinsleven in ruime zin. Omgekeerd hebben (te) hoge gezinsuitgaven vaak repercussies voor de bedrijfsvoering en de bedrijfsinvesteringen. Door het bedrijf een aparte juridische status te geven worden duidelijke afspraken gemaakt omtrent de financiële relatie tussen de gezinssfeer en het bedrijf. Zo kan in een maatschap worden geregeld wie van de maten (vader en zoon, broers, echtgenoten), wát (geld, arbeid) inbrengt en hoe de toerekening van de bedrijfswinst zal plaats vinden. In de onderzochte huishoudens was in 21 gevallen sprake van zo'n bijzondere bedrijfsvorm. Het meest populair is de maatschap (19), verder werden één besloten vennootschap en één vennootschap onder firma aangetroffen.

-Huwelijkse voorwaarden-

Ook een aantal regelingen rond het huwelijk kan worden beschouwd als pogingen om de zakelijke sfeer van het bedrijf af te schermen van de privésfeer van het gezin en om de wederzijdse beïnvloeding te beperken. Het al dan niet trouwen op huwelijkse voorwaarden kan in dat licht worden gezien. Twaalf van de onderzochte echtparen heeft zo'n regeling getroffen, voor de overige tachtig geldt het 'standaardregime' van de gemeenschap van goederen.

-Bedrijfseconomische boekhouding-

Het voeren van een bedrijfseconomische boekhouding kan eveneens worden beschouwd als een maatregel waardoor er als het ware een scherpere markering ontstaat tussen huishouding en bedrijf. Een duidelijker inzicht in het economisch reilen en zeilen van het bedrijf zal tevens tot gevolg hebben dat men meer oog krijgt voor de huishoudelijke bestedingen. De controle op beide

zal daardoor verscherpt kunnen worden. Op meer dan de helft van de bedrijven (53) wordt niet gewerkt met een bedrijfseconomische boekhouding. Op 38 bedrijven houdt men voor het hele bedrijf of voor een enkele bedrijfstak zo'n boekhouding bij.

-Gescheiden rekeningen-

Een andere methode om de financiën van huishouding en bedrijf van elkaar te scheiden is het werken met aparte bank/postgirorekeningen. Kennelijk is dit geen gebruikelijke methode. Slechts in 14 agrarische huishoudens heeft men aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf.

-Huishoudgeld-

Een laatste aspect van de verstrengeling tussen de financiën van huishouding en bedrijf is de wijze waarop de gezinsbestedingen plaats vinden. Door uit te gaan van een vast huishoudgeld, kan men er voor zorgen dat een zekere bestedingsvrijheid voor het gezin wordt gecreëerd, zonder dat alle uitgaven tegen de belangen van het bedrijf worden afgewogen. Anderzijds is het een methode met behulp waarvan men de huishoudelijke uitgaven beter kan beteugelen om zodoende het bedrijf te vrijwaren voor te grote uitgaven in de privésfeer. Met andere woorden: men kan zo de wederzijdse beïnvloeding van huishouding en bedrijf beperken. Ook dit is geen gebruikelijke praktijk. Slechts in 14 gevallen werkt men met een vast wekelijks of maandelijks huishoudgeld.

-Ruimtelijke scheiding-

In het verleden was er ook in Winterswijk in ruimtelijk opzicht sprake van een vloeiende overgang tussen de sfeer van huishouding en bedrijf, in de zin dat woongedeelte en bedrijfsgebouwen vrijwel één geheel vormden. Daar is nu duidelijk verandering in gekomen. De woningen zijn in toenemende mate gescheiden van de bedrijfsgebouwen. Die scheiding bestond in eerste instantie uit een muur tussen het woongedeelte en het bedrijfsgebouw. Naderhand is op een aantal bedrijven die scheiding nog wat verder doorgevoerd. De bouw van ligboxenstallen en van een aantal nieuwe woningen, los van de bedrijfsgebouwen, betekenden een volgende stap in dit proces van een duidelijker ruimtelijke segregatie van de twee sferen. De variatie met betrekking tot de ruimtelijke situering van de woning ten opzichte van het bedrijf, zoals die thans in Winterswijk aanwezig is, weerspiegelt vrijwel al

deze fasen. Van een sterke verwevenheid is nog sprake in die gevallen waar het woongedeelte in rechtstreekse verbinding staat met het hoofdbedrijfsgebouw waarin de meeste dieren gehuisvest zijn; dat wil zeggen slechts gescheiden door een deur en zonder tussenruimtes als washok, gang of portaal. Dit is het geval bij 11 huishoudens. Van een zeer geringe verwevenheid is sprake wanneer de woning geheel los staat van de bedrijfsgebouwen; dit geldt voor 18 gevallen. Tussen deze twee uitersten is nog onderscheid gemaakt tussen de volgende situaties, in toenemende mate van scheiding tussen bedrijfsgebouwen en woongedeelte: de woning is verbonden met hoofdbedrijfsgebouw via een tussenruimte (20); de woning is rechtstreeks verbonden met een bij-bedrijfsgebouw (16); de woning is met tussenruimte verbonden met bij-bedrijfsgebouw (18).

-Moestuin-

De aanwezigheid van een moestuin betekent dat men voor wat betreft groente (gedeeltelijk) zelfvoorzienend is. Ook dit is een karakteristiek die kan worden opgevat als een aspect van de verstrengeling tussen huishouding en bedrijf. Productie en consumptie zijn hier met elkaar verweven. Maar liefst 85 van de 92 respondenten houden er een moestuin op na.

-Verkoop aan huis-

Ook de verkoop van produkten aan huis (eieren, melk, aardappelen, etc.) kan in ditzelfde licht worden gezien. Desgevraagd meldden 23 respondenten één of meerdere produkten aan huis te verkopen.

*opnieuw-
verkeken*

Omdat het verstrengelingsconcept in eerste instantie werd geoperationaliseerd aan de hand van nogal uiteenlopende karakteristieken, is gekeken naar de onderlinge samenhang van de variabelen die hiervoor aan de orde kwamen. Hierbij werden aan iedere variabele scores toegekend, zodanig dat lage scores een sterke mate van verstrengeling tussen gezin en bedrijf aangeven en hoge scores een sterke scheiding tussen beide sferen. Voor alle betrokken variabelen onderling werd een Kendall's tau-c berekend. Allereerst bleek dat de aspecten: de aanwezigheid van een moestuin, het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding en de vraag of het bedrijf al dan niet van de familie is overgenomen geen significante samenhang met één van de overige vertonen. Door middel van een eenvoudige handclustermethode op basis van alle onderlinge tau-c's werd vervolgens nagegaan of er een structuur in het

geheel van verstrengelingsvariabelen ontdekt kon worden. ¹⁸⁾ Met behulp van deze methode bleek de variabele aanwezigheid van een moestuin op geen enkele wijze verband te houden met de overige variabelen. De zes variabelen: de situering van de woning t.o.v. de bedrijfsgebouwen, de verkoop van produkten aan huis, het werken met een vast huishoudgeld, aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf, huwelijkse voorwaarden, de juridische bedrijfsvorm, vertonen een onderling samenhangend patroon van significante verbanden. Ook de variabelen bedrijfseconomische boekhouding en het bedrijf overgenomen van de familie behoren tot deze cluster, zij het niet op significante wijze. Tenslotte dient nog rekening gehouden te worden met het feit dat de variabelen moestuin en bedrijfseconomische boekhouding zeer lage frequenties in één van beide categorieën vertonen.

K
hoe?

De overige zes variabelen vormen een interpreteerbaar patroon van onderlinge verbanden die het vermoeden wettigen dat het hier een samenhang betreft die gerelateerd is aan het gemeenschappelijk boeren en het gemeenschappelijk wonen op hetzelfde erf. Teneinde hier een eerste inzicht in te verkrijgen werd, uitgaande van genoemde zes variabelen, een gemiddelde verstrengelings-score berekend, die varieert tussen 1 en 2 (waarbij hogere scores een scherpere scheiding tussen de sfeer van gezin en bedrijf betekenen). Vervolgens werd nagegaan of de gemiddelde verstrengelingsscore voor de huishoudens in een samenwoningssituatie verschilt van die voor de huishoudens die niet in een samenwoningssituatie leven. Voor de eerste categorie huishoudens is de gemiddelde verstrengeling 1,46 (dat wil zeggen een relatief duidelijke scheiding); voor de tweede categorie huishoudens bedraagt de verstrengelingsscore 1,31 (dat wil zeggen een relatief geringe scheiding) en is het verschil significant bij $p < 0,01$. Deze uitkomst is tegengesteld aan datgene wat in eerste instantie verwacht zou mogen worden, namelijk dat in geïndividualiseerde huishoudens sprake zou zijn van een scherpere markering tussen gezin en bedrijf en dat in minder geïndividualiseerde huishoudens in een samenwoningssituatie ook sprake zou zijn van een grotere verstrengeling tussen gezin en bedrijf. In het volgende hoofdstuk kom ik uitgebreid terug op de mogelijke achtergronden van dit gegeven.

opvallend

4.4 Sexe-rolopvattingen

In paragraaf 2.5 werd aangegeven dat in deze studie sexe-rolopvattingen -verinnerlijkte rolopvattingen met betrekking tot de plaats van mannen en vrouwen in gezin en samenleving- worden gezien als indicatief voor de mate waarin mensen beïnvloed zijn door een algemeen maatschappelijk proces van gezinsmodernisering. Ik ben daarbij uitgegaan van de veronderstelling dat deze sexe-rolopvattingen van belang zijn voor de structuur van gezinnen, in het bijzonder voor de wijze waarop taken en beslissingsmacht tussen echtgenoten verdeeld zijn.

Om het theoretische concept sexe-rolopvatting te operationaliseren, werd gebruik gemaakt van een door Van der Werff & Cozijn (1983) geconstrueerde attitudeschaal die beoogt 'egalitaire opvattingen over de rol van mannen en vrouwen' te meten. 19) Aan de respondenten werd een twaalfstal uitspraken voorgelegd (zowel aan de vrouwen als aan de mannen) met het verzoek erop te reageren variërend van 'absoluut mee eens' tot 'absoluut mee oneens'. Het ging daarbij om de volgende items:

- trad = +
- Ik kan mij goed voorstellen dat de man het huishouden doet en de vrouw buitenshuis werkt.
 - + - Een vrouw hoort in huis zolang zij schoolgaande kinderen heeft.
 - + - Een man moet echt mannelijk blijven.
 - + - Mannen met werkende vrouwen zijn vaak een doetje.
 - + - Een man hoort thuis de baas te blijven.
 - + - Een vrouw mag haar gevoelens tonen, een man niet.
 - + - De strijd om het bestaan eist van de man een zekere hardheid.
 - + - Als een man al te lief doet, laat hij over zich lopen.
 - + - Een vrouw is meer geschikt om kleine kinderen op te voeden dan een man.
 - + - Voor een meisje is het eigenlijk niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.
 - + - Man en vrouw moeten zoveel mogelijk samen beslissen, maar als het er op aankomt moet de vrouw zich bij het oordeel van de man neerleggen.
 - nutt? - Een vrouw die niet getrouwd is moet met juffrouw aangesproken worden.

De scores kregen een waarde van 1 t/m 5, waarbij een hogere waarde correspondeerde met een modernere opvatting.

Teneinde na te gaan of de gezamenlijke uitspraken als schaal gehanteerd konden worden werden de volgende controles uitgevoerd. Eerst werd naar de frequentieverdeling gekeken om te bezien of er eventueel items verwijderd zou moeten worden vanwege een te grote populariteit. Bij hantering van het criterium dat niet meer dan 80% van de totale frequentie in dezelfde antwoordcategorie mag vallen, bleek dit voor geen der items het geval.

Vervolgens werd een toets op het discriminerend vermogen uitgevoerd en werden de item-totaal correlaties berekend om na te gaan of alle items betrekking hebben op dezelfde betekenisruimte.

Tenslotte werd Cronbach's alpha berekend. Uitgaande van een variantie/covariantie-matrix wordt deze maat tegenwoordig veel aangehouden als centrale maat voor de interne consistentie van een attitudeschaal van dit type (Swanborn, 1981).

Op grond van deze berekeningen, die al met al niet eenduidig wezen op de noodzaak tot het verwijderen van één of meerdere items uit de schaal werd besloten om in de verdere analyse, zowel voor de vrouwen als voor de mannen, te werken met de totaalscores op alle twaalf items.

De totaalscores voor de vrouwen en de mannen zijn weergegeven in tabel 4.4. Ter vergelijking zijn daarin ook de resultaten van het eerder genoemde onderzoek van Van der Werff & Cozijn (1983) opgenomen. Daarbij werden dezelfde uitspraken voorgelegd aan een representatieve steekproef (N=1038) uit de Nederlandse bevolking van 18 t/m 69 jaar.

Tabel 4.4 Totaalscores over de items 'Egalitaire opvattingen t.a.v. de rol van man en vrouw' van de vrouwen en de mannen in Winterswijk (1985) en een landelijke steekproef (Van der Werff & Cozijn 1983)

Totaalscore	vrouwen (%)	mannen (%)	landelijke steekproef (%)	♀	♂
12-27	3,3	6,6	8,4		
28-35	28,3	31,5	26,3		
36-43	34,6	51,0	34,9		
<i>moderner</i> 44-51	27,1	11,0	22,9		

Bij vergelijking van de scores van de Winterswijkse vrouwen met die van de mannen uit dit onderzoek valt meteen op dat de vrouwen hoger scoren dan de

mannen, hetgeen betekent dat de vrouwen in het algemeen modernere sexe-rolopvattingen hebben dan de mannen. Bij vergelijking van de rolopvattingen van de echtgenoten onderling kan worden geconstateerd dat er ook in dit opzicht sprake is van een zekere mate van homogamie. Vrouwen met modernere rolopvattingen zijn in het algemeen getrouwd met mannen die eveneens modernere sexe-rolopvattingen hebben (r 0.40).

Vergeleken met de landelijke steekproef scoren onze vrouwelijke respondenten hoger, de Winterswijkse mannen scoren gemiddeld lager. Men moet evenwel bedenken dat aan de vergelijkbaarheid van beide steekproeven nogal wat haken en ogen zitten, immers de Winterswijkse steekproef bestaat uit echtparen en de genoemde landelijke steekproef bestaat uit individuen, terwijl ook de samenstelling naar leeftijd verschilt.

Om deze eerste uitkomsten m.b.t. de sexe-rolopvattingen van de respondenten wat meer reliëf te geven, werd een aantal kruistabellen gemaakt waarin de rolopvattingen van vrouwen en mannen in verband werden gebracht met een aantal sociaal-demografische en participatie variabelen. 20) Van deze variabelen werd verwacht dat ze de moderniteit van de sexe-rolopvattingen op één of andere wijze zullen beïnvloeden. Deze veronderstellingen zijn gebaseerd op de aanname dat moderne ideeën en opvattingen het eerst ingang vinden bij een culturele elite, om zich vervolgens geleidelijk aan ook uit te breiden tot andere groepen. In dit onderzoek ben ik uitgegaan van de veronderstelling dat zij die geneigd zijn om, zowel in letterlijke als in figuurlijke zin, over de grenzen van hun buurtschap heen te kijken, modernere sexe-rolopvattingen zullen hebben dan diegenen wier blikveld beperkter is. Een eerste exploratie van de onderzochte relaties leverde de volgende resultaten op. 21)

Van de demografische variabelen waarvan werd verondersteld dat ze een verband zouden vertonen met de rolopvattingen, zijn het voor wat betreft de vrouw, vooral de leeftijd en de gevolgde schoolopleiding die een relatief hoge tau-c waarde te zien geven. Jongere vrouwen en vrouwen met een hogere opleiding onderscheiden zich door een modernere sexe-rolopvatting (tau-c -0.35, resp. 0.36). Naast deze vrij duidelijke relaties kunnen nog een aantal minder duidelijke, maar niettemin significante, samenhangen worden geconstateerd: de vrouw heeft een modernere rolopvatting naarmate ze meer contacten heeft met voorlichters (tau 0.23), wanneer ze lid is (geweest) van een plattelandsjongerenorganisatie (tau 0.21), wanneer er enigerlei vorm van

familiale samenwoning bestaat (tau 0.21), wanneer zij vroeger of tegenwoordig buitenshuis werkt(e) (tau 0.19) en wanneer zij niet van boerenafkomst is (tau -0.14). De gesignaleerde samenhang met de familiale samenwoning trekt de aandacht omdat het verband tegengesteld is aan de verwachtingen. Immers, het familiaal samenwonen is in termen van de gezinsindividualiserings-theorie een indicatie voor traditionele gezinsverhoudingen. Daar waar er echter sprake is van enigerlei vorm van familiaal samenwonen, heeft de boerin een modernere sexe-rolopvatting. Een drietal verklaringen hiervoor dient zich aan. Een eerste verklaring zou kunnen zijn dat vrouwen in ¹samenwoningssituaties meer tijd hebben om zich op de wereld te oriënteren. Zij werken minder mee op het bedrijf, zoals in paragraaf 4.2 al bleek, en zijn daardoor wellicht meer in de gelegenheid om in aanraking te komen met nieuwe ideeën. Ook kan het zijn dat het ²samenwonen spanningen en problemen met zich meebrengt waardoor de desbetreffende vrouwen een meer kritische, ³moderne sexe-rolopvatting hebben gekregen. Een mogelijke derde verklaring zou de ³leeftijd kunnen zijn. Die moet evenwel meteen van de hand worden gewezen omdat in de oudere leeftijdscategorie niet significant meer wordt samengewoond dan in de jongere of omgekeerd. In het volgende hoofdstuk kom ik op het thema familiale samenwoning nog terug. De overige sociaal-demografische factoren die in dit verband werden onderzocht vertonen geen significante verbanden met de sexe-rolopvatting van de vrouw.

Teneinde een inzicht te krijgen in de relatieve invloed van de genoemde sociaal-demografische variabelen op de sexe-rolopvatting van de vrouw, werd een aantal multiple regressieanalyses uitgevoerd. De variabelen die daarbij werden betrokken zijn enerzijds geselecteerd op grond van de significante associaties die uit tabel 10 (Bijlage 2) naar voren kwamen, anderzijds op grond van meer theoretische overwegingen. Het blijkt dan dat vooral de leeftijd van belang is en vervolgens het opleidingsniveau en het aantal contacten met de voorlichting. ²²⁾

De rolopvatting van de man hangt significant samen met zijn schoolopleiding (tau 0.36), leeftijd (tau -0.24), en het aantal contacten met de diverse voorlichtingsinstanties (tau 0.20).

De regressieanalyse laat zien dat het ook bij de man vooral de leeftijd en de schoolopleiding zijn en tenslotte de kerkelijke binding (frequentie van het kerkbezoek) die zijn sexe-rolopvatting voorspellen.²³⁾

Wellicht ten overvloede zij er hier op gewezen dat nog weinig gezegd kan worden over oorzakelijke verbanden. Hebben vrouwen die veel contacten hebben met voorlichtingsinstanties een modernere rolopvatting als gevolg van die contacten of zoeken ze die contacten juist omdat ze een modernere rolopvatting hadden? Hier wordt niet gepretendeerd een antwoord te kunnen geven op deze vragen.

Het leek tenslotte zinvol om na te gaan in hoeverre deze uitkomsten met betrekking tot de Winterswijkse agrarische echtparen in dezelfde richting wijzen als die uit vergelijkbaar onderzoek onder andere bevolkingscategorieën.

Hoewel Weeda (1983) haar gegevens op een andere wijze heeft verwerkt lijkt een oppervlakkige vergelijking gerechtvaardigd. Zij constateert een significante samenhang tussen de moderniteit van de opvattingen t.a.v. huwelijk en gezin enerzijds en de leeftijd, de opleiding en de kerkelijke binding anderzijds (naast de politieke richting en de aanwezigheid van kinderen, factoren waaraan ik in dit verband verder geen aandacht heb geschonken). Kooy & Maas (1988) onderzochten de relaties tussen opvattingen over huwelijk en taakverdeling en een aantal sociaal-demografische variabelen bij 604 echtparen (de gegevens hebben betrekking op 1983). Zij constateerden eveneens dat vrouwen modernere opvattingen hebben over huwelijk en taakverdeling dan mannen. Vrouwen met een betaalde baan hebben modernere opvattingen over de taakverdeling maar niet over het huwelijk als zodanig. Verder hebben opleiding, kerksheden, leeftijd en politieke voorkeur het verwachte effect op de opvattingen over huwelijk en taakverdeling. Dat wil zeggen dat men modernere opvattingen heeft over huwelijk en taakverdeling naarmate men hoger is opgeleid, weinig of nooit naar de kerk gaat, jonger is en minder streng confessioneel stemt.

Van der Avort (1988) deed in 1985 een soortgelijk onderzoek, waarbij hij 1829 gehuwde en ongehuwde personen onderzocht. Ook in dit onderzoek werden verbanden aangetroffen tussen leeftijd, (on)kerksheden, opleidingsniveau en politieke voorkeur enerzijds en huwelijksopvatting anderzijds. Wanneer we de volgorde van belangrijkheid van genoemde factoren buiten beschouwing laten, zijn ook deze uitkomsten vergelijkbaar met zowel die uit het Winterswijkse onderzoek als met de studies van Weeda en die van Kooy & Maas, behalve wat de factor sexe betreft. Van den Avort vond niet een significante invloed van deze factor op de huwelijksopvatting. Kooy & Maas (1988) constateren met betrekking tot de verschillen in uitkomsten tussen

hun onderzoek en dat van Van den Avort dat de huwelijksopvatting klaarblijkelijk weinig relatie meer heeft met sociaal-structurele variabelen zoals leeftijd, kerkgenootschap enz. Voorzover het de Winterswijkse agrarische echtparen betreft lijkt de conclusie van Kooy en Maas echter niet op te gaan. Leeftijd, opleiding en binding met de kerk blijken hier wel degelijk van belang als voorspellers van de sexe-rolopvattingen.

4.5 De verdeling van taken en beslissingen

Nadat in de vorige paragraaf de opvattingen en meningen van de agrarische echtparen ten aanzien van de plaats van mannen en vrouwen in gezin en samenleving aan de orde kwamen, wordt in deze paragraaf ingegaan op het daadwerkelijke gedrag. Teneinde inzicht te krijgen in het echtelijke rolgedrag en de overeenkomsten en verschillen daarin bij de Winterswijkse echtparen, zijn vragen gesteld over de verdeling van een groot aantal taken en beslissingen.

Echtgenoten vertonen een rolgedrag dat op verschillende terreinen betrekking heeft: kinderverzorging en opvoeding, huishoudelijk werk, inkomstenverwerving, psycho-emotionele opvang, enz. Deze rollen kunnen worden beschouwd als evenzoveel rolsegmenten.²⁴⁾ In navolging van Nye & Gecas (1976) werden de volgende terreinen in het onderzoek betrokken: huishoudelijke taken en beslissingen, taken en beslissingen op het sociaal/recreatieve terrein, emotioneel/expressieve aspecten en taken en beslissingen aangaande het bedrijf.

Taken en beslissingen met betrekking tot de verzorging en de opvoeding van eventuele kinderen zijn hier niet als een apart terrein behandeld maar verdeeld over de andere terreinen. Deze werkwijze is vooral ingegeven door praktische overwegingen met het oog op de verwerking van de resultaten. Hoewel het uiteraard interessant zou zijn om de ouderrollen afzonderlijk te bestuderen werd de kans op een voldoende aantal respondenten met jonge(re) kinderen in de steekproef te klein geacht. Door nu items m.b.t. kinderen te verdelen over de verschillende terreinen werd toch enig inzicht verkregen in de ouderrollen. Er is verder naar een breed scala van aspecten gevraagd om de verschillende rolsegmenten tot hun recht te laten komen. Zo werd niet alleen aandacht besteed aan werk en karweitjes die nu eenmaal moeten gebeuren (koeien melken, koken, afwassen, etc) maar ook aan activiteiten met een

minder verplichtend karakter (naar een vergadering of cursus gaan, t.v. kijken). Naast de taak/activiteitenverdeling op de verschillende terreinen werd ook gevraagd wie de beslissingen op dat terrein neemt; besluitvorming en uitvoering van de beslissing zijn immers duidelijk van elkaar te onderscheiden aspecten van de gezinsstructuur.

Gevraagd werd wie van de twee echtgenoten een bepaalde taak het meest verricht en wie bij bepaalde beslissingen uiteindelijk de doorslag geeft: de vrouw altijd (1), de vrouw vaker dan de man (2), man en vrouw even vaak (3), man en vrouw samen (6), de man vaker dan de vrouw (4), de man altijd (5). Correspondierend met deze categorieën werden scores toegekend van 1 t/m 5. 25)

Er werd uitgegaan van de veronderstelling dat de patronen die in deze taak- en beslissingsverdeling kunnen worden onderscheiden op een of andere wijze geassocieerd zijn met meer of minder moderne gezinstypen. De achtergrond van deze veronderstellingen kwam reeds aan de orde in de paragrafen 1.4, 2.4 en 2.5. De vraag deed zich voor aan de hand van welke dimensies vastgesteld diende te worden of een bepaalde taakverdelingsstructuur nu modern of juist traditioneel is. Uit de literatuur bleek de werkwijze van Blood and Wolfe (1960) als de meest bruikbare naar voren te komen. Zij onderscheiden de volgende dimensies. De **relatieve participatie** van man en vrouw in de taken en beslissingen. Deze maat geeft aan of een taak of beslissing hoofdzakelijk een vrouwenaangelegenheid is of juist meestal door mannen wordt gedaan. Dit is een maat voor de symmetrie-asymmetrie van de gezinsstructuur. Een tweede dimensie is de **rolspecialisatie vs. de uitwisselbaarheid**. Hierbij wordt vastgesteld of een bepaalde taak of beslissing (meestal) alleen door één van beide verricht wordt of dat er vaker sprake is van een gezamenlijke of uitwisselbare taakvervulling. Een derde maat is de **stereotypie** met behulp waarvan wordt vastgesteld in hoeverre er sprake is van vaste patronen in de wijze waarop de respondenten taken en beslissingen verdelen.

In het navolgende komen deze drie dimensies op twee niveau's aan de orde. In de rest van dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de wijze waarop de Winterswijkse agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen, bezien per afzonderlijk item. De berekende maten, die voor de afzonderlijke terreinen in de tabellen 4.5 t/m 4.11 zijn gegeven, belichten de gegevens voor echtparen uit de steekproef als geheel.

Daarnaast is er per echtpaar een aantal variabelen gecreëerd die genoemde drie dimensies per terrein en over alle terreinen gezamenlijk, indiceren. De

gemiddelden van deze variabelen zijn onder de tabellen vermeld en nog eens samengevat in de overzichtstabel 4.12. De hypothesetoetsing die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt, is uitgevoerd met behulp van deze variabelen. De wijze waarop deze variabelen werden geconstrueerd is eveneens in het navolgende vermeld. 26)

*hce
verzorgend*

1. De **relatieve participatie** van de echtgenoten in de verschillende taken en beslissingen wordt in de eerste plaats beschreven aan de hand van de frequentieverdelingen (de kolommen 1 t/m 6 in de tabellen 4.5 t/m 4.11). Daarnaast is per item de gemiddelde score van alle echtparen berekend (kolom 7 in de tabellen 4.5 t/m 4.11). Deze gemiddelde participatie-score geeft aan of een bepaalde taak of beslissing meer door vrouwen dan wel door mannen wordt verricht/genomen.

Per echtpaar werd voor ieder terrein een gemiddelde participatie-score berekend. Daartoe werden per terrein de scores op de verschillende items opgeteld en gedeeld door het aantal items waarop een antwoord werd verkregen. Indien men op meer dan een bepaald aantal vragen geen antwoord had gegeven werd voor die respondenten het terrein niet betrokken in de verdere berekeningen. Op dezelfde wijze werd over de gezamenlijk items van alle terreinen een gemiddelde score berekend. De scores kunnen in principe variëren van 1 tot 5. Hoge gemiddelde scores betekenen hierbij dat de man een relatief groot aandeel heeft op dat terrein, lage gemiddelde scores betekenen dat de vrouw een relatief groot aandeel levert.

2. Van de **rolspecialisatie vs. de uitwisselbaarheid** ten aanzien van de taken en beslissingen wordt in dit hoofdstuk een beeld gegeven aan de hand van de rolspecialisatie per item. Die werd berekend door de gepercenteerde frequenties in de antwoordcategorieën 1 (altijd de vrouw) en 5 (altijd de man) bij elkaar op te tellen. Ook werd als tegenhanger van de rolspecialisatie per item de uitwisselbaarheid berekend door optellen van de gepercenteerde frequenties in de categorieën 3 (man en vrouw afwisselend) en 6 (man en vrouw samen). Deze maten zijn weergegeven in de kolommen 8 en 9 van de tabellen 4.5 t/m 4.11.

Voor de berekening van een specialisatie-score per echtpaar werden de scores in de antwoordcategorieën 1 (altijd de vrouw) en 5 (altijd de man) per terrein opgeteld en gedeeld door het totale aantal items van dat terrein waarop een antwoord werd verkregen. Ook hier werd weer de voorwaarde gesteld

van een minimum aantal beantwoorde items. Voor de berekening van de gemiddelde score over het totaal aantal items van de gezamenlijke terreinen werd op dezelfde wijze te werk gegaan. Deze laatste twee scores kunnen in principe variëren van 0 tot 1. Een hoge specialisatie-score betekent hier een sterk gesegregeerde, niet flexibele, niet uitwisselbare taakverdeling. Een lage score betekent dat man en vrouw veelvuldig bepaalde taken en beslissingen afwisselend en/of gezamenlijk verrichten.

3. Voor een overzicht van de mate waarin er met betrekking tot de diverse items sprake is van een traditionele taakvervulling volgens een **stereotiep patroon**, werd de volgende werkwijze gevolgd. Tot een stereotype taakvervulling werd besloten, indien door minstens 60% van de respondenten in één van de gezamenlijke categorieën 1 en 2 (vrouw altijd of vaker dan man) of 5 en 4 (man altijd of vaker dan vrouw) werd gescoord en door minder dan 20% van de respondenten in enige andere categorie. Of een item al dan niet stereotyp is, is vermeld in kolom 10 van de tabellen 4.5 t/m 4.11.

Er werd ook nog per echtpaar een gemiddelde stereotypie-score per terrein berekend waarbij gebruik werd gemaakt van alle items. Per item werd nagegaan in welke van de antwoordcategorieën de meeste antwoorden vielen (hierbij werden de categorieën 1 en 2, 3 en 6, 4 en 5 samengetrokken). Vervolgens werd per respondent een antwoord in deze 'modale' antwoordcategorie gehonoreerd met een 1 en een afwijkend antwoord met een 0. Per terrein werden de aldus verkregen scores over de desbetreffende items opgeteld en gedeeld door het aantal items waarop een antwoord was verkregen. Bij de laatste berekening werd ook weer de eis gesteld van een minimaal aantal beantwoorde items. Tenslotte werd per echtpaar een stereotypie-score berekend op basis van een achttal als stereotiep vrouwelijk respectievelijk mannelijk gekwalificeerde items (afwassen, dagelijkse boodschappen doen, maaltijdbereiding en boodschappenlijstje opstellen, gezondheidszorg vee, melken, voeren grootvee en machinale voederwinning). Aan de stereotype wijze van taakvervulling werd daarbij de score 1 toegekend en aan de afwijkende wijze de score 0 en deze waarden werden tenslotte opgeteld en gemiddeld op dezelfde wijze als dat bij de specialisatie-score gebeurde. Deze laatste variabele werd gebruikt bij de hypothesetoetsing.

De hier beschreven stereotypie-scores kunnen in principe variëren van 0 tot 1, waarbij lage scores verwijzen naar een van het vaste patroon afwijkende

verdeling en hoge scores een stereotype wijze van verdelen van taken/of beslissingen indiceren.

-Het huishoudelijk terrein-

Het onderzoek naar de verdeling van taken en beslissingen op het huishoudelijk terrein heeft tot nu toe geen instrument opgeleverd dat direct bruikbaar was voor dit onderzoek. Bij de keuze van de hier gebruikte items hebben een aantal overwegingen meegespeeld. Dat was in de eerste plaats het tijdsbeslag. Er werd naar gestreefd alleen items op te nemen waaraan in de meeste huishoudens wel een redelijke hoeveelheid tijd wordt besteed.²⁷⁾ Verder dienden zowel items opgenomen te worden met een vermoedelijk sterkere als met een geringere lading m.b.t. de sexe-rolopvatting. Dat wil zeggen er diende enerzijds gezocht te worden naar items die niet of nauwelijks geassocieerd zijn met mannelijke of vrouwelijke rollen en aan de andere kant naar items die juist uitgesproken stereotiep vrouwelijk of mannelijk zijn. Bij de keuze van de items met betrekking tot de beslissingen op het huishoudelijk terrein golden andere criteria. Het tijdsaspect speelt hier minder, althans op een andere wijze in mee. Bij beslissingen gaat het niet zozeer om de tijdsfactor als wel om aspecten die te maken hebben met macht en machtsuitoefening en met het relatieve belang, de draagwijdte van de desbetreffende beslissing. Naast de rol die deze overwegingen speelden bij de selectie van de items, werd getracht om de taakverdelingsitems zo nauwkeurig mogelijk te volgen. Op welke taken, respectievelijk beslissingen de uiteindelijke keuze is gevallen valt af te lezen uit de tabellen 4.5 en 4.6.

Hoewel gestreefd is naar een brede spreiding van de items wordt met de uiteindelijke selectie slechts een deel van de werkelijkheid weergegeven. Het gaat er in deze studie ook niet om een zo gedetailleerd mogelijk beeld te geven van de verdeling van huishoudelijke taken en beslissingen. Uiteraard is het interessant te weten hoe die verdeling er bij de onderzochte echtparen ongeveer uitziet. Wat van meer belang is, is echter het verkrijgen van een inzicht in de huishoudens- en gezinsstructuur waarvan die verdeling van taken en beslissingen de uitdrukking vormt en de variatie en de verandering daarin.

Taken

De uitvoering van de huishoudelijke taken is hoofdzakelijk een vrouwen-aangelegenheid. De taakverdelings-score, berekend over alle huishoudelijke taken, bedraagt gemiddeld 1,93 (bij een laagst mogelijke score van 1 en een hoogst mogelijke van 5). Bij alle items is de bijdrage van de vrouw groter dan die van de man. Het aandeel van de vrouwen is het grootst in de maaltijdbereiding, dit is vrijwel uitsluitend haar taak. Daarnaast komen ook de andere 'typisch huishoudelijke' items (afwassen en het doen van de dagelijkse boodschappen) nagenoeg geheel voor haar rekening. De bijdrage van de mannen is over de hele linie vrij gering te noemen. Het komt zelden voor dat mannen één van de huishoudelijke taken vaker uitvoeren dan hun vrouw. Voorzover ze wel in een bepaalde activiteit participeren doen ze dat samen (het kopen van grotere huishoudelijke artikelen) of afwisselend met hun echtgenote (autowassen en niet-bedrijfsmatige reparaties in en om huis). De grotere huishoudelijke aankopen worden vrijwel nooit door één van beiden alleen gedaan.

Met betrekking tot de andere twee taken waarin de mannen regelmatig participeren komt het veel vaker voor dat de vrouwen die alleen voor haar rekening nemen.

Het activiteitenpatroon, voorzover het de huishoudelijke taken betreft, is tamelijk sterk persoonsgebonden (gemiddelde rolspecialisatie-score: 0,53). Dit geldt in het bijzonder voor de 'typisch huishoudelijke' items: koken/broodmaaltijd klaarmaken (waarbij geen enkele participatie van de man wordt gemeld), afwassen en het doen van de dagelijkse boodschappen. De taken: reparaties in en om huis, autowassen en het halen en brengen van de kinderen, vertonen een wat complexer beeld, in die zin dat de verscheidenheid in taakvervulling hier groter is. Voor sommigen is bijvoorbeeld het autowassen een gedeelde taak, terwijl dit voor anderen typisch de taak van de vrouw en in een enkel geval die van de man is. Het enige item waarbij de nadruk sterk op het gemeenschappelijke ligt, is het doen van grotere aankopen.

De stereotypie-score voor de huishoudelijke taken is hoog (0,80), hetgeen betekent dat de taken door de Winterswijkse echtparen volgens een tamelijk vast patroon worden verricht. In het bijzonder betreft dat de items: maaltijdbereiding, boodschappen doen en afwassen, die stereotype vrouwelijke activiteiten zijn en het kopen van grote huishoudelijke artikelen wat een stereotype gezamenlijke aangelegenheid is.

Tabel 4.5 Huishoudelijke taken: frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

berekening

Taken	Frequentieverdeling (%)						gem. participatie-score	rolspe- ciali- satie(%)		rolste- reoty- pie	N
	V1 1	V2 2	B3 3	B6 4	M4 5	M5 5		V1 +	B3 +		
								M5 +	B6 +		
								<i>hoog laag</i>			
-autowassen	43	12	25	5	10	5	2,22	48	30	-	82
-reparaties in/om huis	28	8	28	17	6	13	2,66	41	45	-	71
-grote stukken kopen	1	7	4	84	1	3	2,99	4	88	M+V	91
✓ -afwassen	67	28	2	3	0	0	1,39	67	5	V	90
✓ -dagelijkse boodschappen	78	13	1	6	2	0	1,34	78	7	V	89
✓ -koken/brood- maaltijd	78	22	0	0	0	0	1,22	78	0	V	91
-kind.halen/ brengen	46	26	23	0	2,5	2,5	1,90	48,5	23	-	39

Gemiddelde participatie-score over alle items: 1,93
 Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,53
 Gemiddelde stereotypie-score: 0,80

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man
 B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen ← *valt er buiten*
 M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

Beslissingen

De beslissingen inzake huishoudelijke aangelegenheden geven een soortgelijk beeld te zien als bij de taakverdeling. Bij de beslissingen is er sprake van een sterke invloed van de vrouw.²⁸⁾ De gemiddelde score voor de gezamenlijke huishoudelijke beslissingen bedraagt: 2,20. Hoewel ook hier de vrouwen een groter aandeel hebben is de bijdrage van de mannen aan de beslissingen over huishoudelijke zaken groter dan hun aandeel in de taken. De invloed van de vrouwen is het grootst bij de beslissingen over de dagelijkse boodschappen. Op dit punt oefenen de mannen nauwelijks enige invloed uit. Twee andere aspecten waarin de vrouw duidelijk de grootste stem heeft zijn: het bepalen wanneer en waaraan de kinderen in de huishouding mee moeten helpen en de hoogte van het huishoudgeld. De overige drie huishoudelijke beslissingen, n.l. die met betrekking tot het opknappen van het huis, het zakgeld van de kinderen en de grote huishoudelijke aankopen, worden gekenmerkt door een veel geringere dominantie van de vrouw. Bij deze laatste beslissingen houden de invloed van de mannen en vrouwen elkaar zelfs min of meer in evenwicht.

Vergeleken met de huishoudelijke taken is er bij de beslissingen in iets mindere mate sprake van rolspecialisatie. De gemiddelde rolspecialisatie-score bedraagt 0,41. Het meest persoonsgebonden zijn de beslissingen over de dagelijkse boodschappen. Beslissingen met betrekking tot de aanschaf van grotere huishoudelijke artikelen en de hoogte van het zakgeld van de kinderen zijn daarentegen typisch gezamenlijke/uitwisselbare aangelegenheden. Beslissingen m.b.t. het inschakelen van de kinderen bij huishoudelijke taken, het opknappen van het huis en de hoogte van het huishoudgeld vertonen een wat wisselender patroon.

De huishoudelijke beslissingen worden over de hele linie gezien volgens een wat minder vast patroon verdeeld dan dit bij de taken het geval is, de gemiddelde stereotypie-score is 0,74. De beslissingen ten aanzien van de dagelijkse boodschappen en die met betrekking tot het inschakelen van de kinderen worden volgens een stereotiep patroon (door de vrouw) genomen. Een stereotype gezamenlijke beslissing is die m.b.t. de aanschaf van grotere huishoudelijke artikelen.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat op het eerste gezicht, en overeenkomstig de verwachting, de huishouding overwegend het domein van de vrouw is. Zij neemt verreweg het grootste deel van de taken en beslissingen op dit

Tabel 4.6 Huishoudelijke beslissingen: frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

Beslissingen m.b.t.	Frequentieverdeling(%)						gem. parti- cipa- tie- score	rolspe- ciali- satie(%) V1 B3 + + M5 B6	rolspe- ciali- satie(%) V1 B3 + + M5 B6	rolste- reoty- pie	N
	V1	V2	B3	B6	M4	M5					
-huis opknop.	20	12	16	41	5,5	5,5	2,64	25,5	57	-	90
-kopen grote stukken	2	3	9	72	11	3	3,10	5	81	M+V	91
✓-hoogte huis- houdgeld	47	11	0	40	2	0	1,98	47	40	-	45
✓-boodschappen- lijstje	96	1	0	3	0	0	1,08	96	3	V	92
-zakgeld kinderen	16	5	2	77	0	0	2,63	16	79	-	43
✓-kinderen inschakelen	51	20	11	13	5	0	1,82	51	24	-	45

Gemiddelde participatie-score over alle items: 2,20

Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,41

Gemiddelde stereotypie-score: 0,74

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man

B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen

M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

terrein voor haar rekening. Het aandeel van de man in de beslissingen is vergeleken met de uitvoerende taken wat groter en er is sprake van een grotere mate van gezamenlijkheid. De bijdrage van de man is het grootst waar het gaat om zaken waar relatief veel geld mee gemoeid is en waarvan de gevolgen verstrekkender zijn. Ook inzake de minder typisch huishoudelijke aangelegenheden, met een wat meer technisch karakter, treedt de man meer op de voorgrond, hetzelfde geldt voor een aantal zaken met betrekking tot de eventuele kinderen.

Daar waar de man een bijdrage levert, doet hij dat vooral samen of afwisselend met zijn echtgenote. Het komt zelden of nooit voor dat de man een huishoudelijke taak of beslissing het meest frequent verricht of hiervoor de hoofdverantwoordelijkheid draagt. Van dit asymmetrische, sexe-specifieke patroon wordt zelden afgeweken.

Dat de vrouwen zelf van mening zijn dat de huishouding hun soevereine domein is, blijkt ook wel uit het feit dat maar liefst 88 van de 92 geïnterviewde boerinnen melden dat zij de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de huishouding dragen. Dit beeld klopt in eerste oogopslag inderdaad wel met de feiten, inderdaad houdt de vrouw de huishouding draaiend en verricht zij het leeuwendeel van het werk. Bij nadere beschouwing behoeft dit beeld echter enige nuancering, in die zin dat de man toch nadrukkelijk op de achtergrond aanwezig is.

De verdeling van taken en beslissingen zoals die hier naar voren komt is moeilijk te vergelijken met dat van enig ander onderzoek. Wel kan worden vastgesteld dat het hier beschreven patroon, ook wat de laatste conclusie betreft, in grote trekken overeenkomt met datgene wat in de literatuur gevonden wordt. 29)

-Het sociaal-recreatieve terrein- *nur?*

Naast de huishoudelijke activiteiten en beslissingen die in het voorgaande aan de orde kwamen leek het gewenst een categorie activiteiten op te nemen met een wat ander karakter. De aangelegenheden die men gewoonlijk tot het huishoudelijke terrein rekent hebben, althans in de beleving van de betrokkenen, het min of meer verplichte karakter van taken en beslissingen die nu eenmaal verricht en genomen moeten worden. Wanneer men rollen van echtgenoten wenst te beschrijven aan de hand van de verdeling van dit soort doelgerichte taken dan is de kans groot dat daaruit een eenzijdig en vertekend beeld naar voren komt. Zo blijkt bij een blik op de literatuur onder

meer dat er bij doelgerichte taken meer specialisatie tussen de echtgenoten plaatsvindt dan bij de meer sociale en recreatieve activiteiten (Blood & Wolfe 1960 en Van Maele 1982). Waar het gaat om het sociaal-recreatieve terrein wordt er overigens ook niet zozeer gesproken van taken maar veeleer van het neutrale begrip activiteiten.

Dit overwegende, is een aantal items geselecteerd die enerzijds op het individuele vlak liggen en anderzijds een meer sociaal karakter dragen. Tevens is er naar gestreefd om zowel puur recreatieve activiteiten op te nemen als activiteiten die kenmerken van vrijwilligerswerk in zich dragen, en waarbij aspecten als sociale verplichting en verantwoordelijkheid sterker op de voorgrond treden.

Taken/activiteiten

Deze groep activiteiten levert een minder duidelijk beeld op dan die op het huishoudelijk terrein. De gemiddelde participatie-score voor de sociaal-recreatieve activiteiten ligt dicht bij de 3. Dat betekent dat het aandeel van vrouwen en mannen in dit type activiteiten nagenoeg gelijk is. De vrouwen zijn actiever inzake het spelletjes doen met de kinderen, familiebezoek en culturele activiteiten, het aandeel van de mannen is groter in t.v.-kijken en het bezoeken van vergaderingen en cursussen. De participatie op sportgebied is gelijk.

In vergelijking met het huishoudelijk terrein is er hier in zeer geringe mate sprake van rolspecialisatie. De gemiddelde rolspecialisatie-score bedraagt 0,11. Typisch gezamenlijke/uitwisselbare items zijn familiebezoek en culturele activiteiten. De overige items leveren een veel diffuser beeld op en de variatie in rolgedrag tussen onze respondenten is hier bovendien relatief hoog (gemiddelde rolstereotypie-score: 0,52). Er is dan ook m.b.t. geen enkel item sprake van een stereotype taakvervulling. Tenslotte dient opgemerkt te worden dat vrouwen kennelijk actiever zijn in de informele sfeer; d.w.z. in gezins- en familieaangelegenheden die, naast mogelijke recreatieve kanten, duidelijk meer het karakter van sociale verplichting dragen. Mannen daarentegen participeren meer in activiteiten met een wat meer formeel karakter en in activiteiten die niet of minder een sociale verplichting zijn: bezoeken van vergaderingen en cursussen, respectievelijk t.v. kijken.

Tabel 4.7 Sociaal-recreatieve taken: frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

Taken	Frequentieverdeling(%)						gem. parti-	rolspe-		rolste-	N
	V1	V2	B3	B6	M4	M5		ciali-	reoty-		
							cipa-	tie(%)		pie	
							tie-	V1 B3			
							score	+ +			
								M5 B6			
-familiebez.	2	27	7	63	1	0	2,70	2	70	-	92
-t.v. kijken	1	16	12	23	41	7	3,35	8	35	-	91
-sport(pas-											
sief en											
actief)	13	16	15	22	22	12	3,01	25	37	-	68
-culturele											
activiteiten	6	19	5	60	9	1	2,80	7	65	-	79
-vergaderen,											
cursussen	7	16	37	1	30	9	3,17	16	38	-	83
-spelletjes											
met											
kinderen	10	36	19	26	7	2	2,53	12	45	-	58

Gemiddelde participatie-score over alle items: 2,95

Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,11

Gemiddelde stereotypie-score: 0,52

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man

B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen

M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

Beslissingen

Ook met betrekking tot de beslissingen is er, gerekend over het hele terrein nauwelijks sprake van asymmetrie. Over de hele linie bezien zijn de respectievelijke aandelen van mannen en vrouwen nagenoeg gelijk (gemiddelde score 2,92). Tussen de items onderling echter zijn er enkele verschillen het vermelden waard. Wat de keuze van de t.v.programma's betreft bijvoorbeeld, geeft de man vaker de doorslag, voor het overige lijkt de invloed van de vrouw in het algemeen iets groter te zijn.

Van een duidelijk patroon van specialisatie met betrekking tot deze beslissingen is geen sprake. De gemiddelde specialisatie-score bedraagt 0,16. Beslissingen van dit type worden kennelijk vooral gezamenlijk of beurtelings genomen. Dat geldt dan vooral voor beslissingen m.b.t. de culturele activiteiten van de kinderen, met welke kennissen er contacten worden onderhouden en het nemen van het initiatief om uit te gaan. Van meer rolspecialisatie is er sprake bij het bepalen van het t.v.programma waar naar gekeken wordt, de vakantiebestemming of die van het uitstapje en de aanschaf van boeken en tijdschriften.

Beslissingen op dit terrein worden veel minder volgens een vast patroon genomen dan dat het geval is op niet huishoudelijk terrein. De gemiddelde stereotypie-score bedraagt 0,65. Twee beslissingen kwamen evenwel als een stereotype gezamenlijke aangelegenheid naar voren, n.l. het bepalen aan welke culturele activiteiten de kinderen mogen deelnemen en het bepalen met welke kennissen contacten wordt aangehouden.

- Op het sociale en recreatieve terrein, zowel in de beslissingen als in de activiteiten, participeren mannen en vrouwen nagenoeg in gelijke mate, er is met andere woorden geen sprake van een duidelijk symmetrisch patroon. Vergeleken met het huishoudelijk terrein is hier in geringere mate sprake van vaste, sexe-specifieke patronen. Er is wel een aantal elementen die toch enigszins in deze richting wijzen. Allereerst valt op dat, evenals dit bij het huishoudelijk terrein het geval was, ook op het sociaal-recreatieve vlak bij de beslissingen, waar invloed en macht wordt aangewend, de bijdrage van de man groter is dan bij de uitvoering ervan. Het nemen van beslissingen is overigens ook hier over de hele linie meer een gezamenlijke aangelegenheid dan dit bij de uitvoering, de activiteiten, het geval is.

Tabel 4.8 Sociaal-recreatieve beslissingen: frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

Beslissingen m.b.t.	Frequentieverdeling(%)						gem. parti- cipa- tie- score	rolspe- ciali- satie(%)		rolste- reoty- pie	N
	V1	V2	B3	B6	M4	M5		V1	B3		
								+	+		
								M5	B6		
-t.v. pro- gramma	5	9	19,5	23	19,5	24	3,50	29	42,5	-	82
-vakanties, uitstapjes	19	9	3	56	8	5	2,71	24	59	-	86
-contact met kennissen	6	8	17	65	3	1	2,87	7	82	M+V	89
-naar feest- avond gaan	9	12	11	61	5	2	2,79	11	72	-	89
-aanschaf boeken en tijdschr.	16	13	33	24	8	6	2,74	22	57	-	85
-sport- en cult.acti- viteiten kinderen	0	5	7	83	5	0	3,00	0	90	M+V	42

Gemiddelde participatie-score over alle items: 2,92
 Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,16
 Gemiddelde stereotypie-score: 0,65

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man
 B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen
 M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

Vermeldenswaard is tenslotte nog dat het aandeel van de vrouwen op dit terrein groter is in die zaken die het karakter van een sociale verplichting (kunnen) hebben. De participatie van de man is juist groter in die items die een wat vrijblijvender karakter dragen. Ook hier lijkt de man in het algemeen wat meer speelruimte te hebben om vorm te geven aan zijn behoeften en voorkeuren.

Tenslotte werd de vrouwen nog gevraagd wie van beiden de uiteindelijke verantwoordelijkheid draagt voor het onderhouden van de sociale contacten en voor de vrijetijdsactiviteiten van het gezin. In meer dan de helft van de gevallen wordt geantwoord dat het een gezamenlijke verantwoordelijkheid is. Voor het overige kennen de vrouwen zichzelf toch een wat grotere verantwoordelijkheid in deze toe: 26 % antwoordt dat zij dit tot hun persoonlijke verantwoordelijkheid rekenen, tegenover 10% die zeggen dat hun echtgenoot in deze een grotere verantwoordelijkheid draagt.

-Emotioneel-expressieve aspecten-

De term emotioneel-expressieve aspecten behoeft enige toelichting. Hoewel de lezer wel ongeveer aan zal voelen wat ermee wordt bedoeld, lijkt het zinvol om de rolcomponenten waar het hier om gaat wat duidelijker te omlijnen. De items die ik onder de noemer emotioneel-expressieve aspecten heb samengevat zijn direct gerelateerd aan wat Kooy de koesteringsfunctie van het gezin noemt; het verschaffen van affectief-emotionele geborgenheid aan zijn leden. Deze functie van huwelijk en gezin is in de loop der tijd van steeds meer belang geworden (Kooy 1985b). Jessie Bernard (1979) gebruikt de in dit verband aansprekende term 'stroking', waarmee zij de elementen luisteren, geruststellen en ondersteunen aanduidt. We hebben hier te maken met rolcomponenten die in een 'traditioneel' gezin vooral sterk verbonden zijn met de vrouw. In een 'moderne' situatie wordt verondersteld dat deze rolcomponenten meer gelijk tussen man en vrouw verdeeld zijn. Overigens stellen Nye & Gecas (1976) dat vrouwen deze rol nog steeds vaker vertolken en hem ook hoger waarderen.

Een andere karakteristiek van deze aspecten is dat ze een overwegend kwalitatief karakter hebben, ze zijn moeilijk in tijd of anderszins uit te drukken. Hoewel ook op het emotioneel-expressieve vlak macht en machtsverschillen meespelen voert het binnen het bestek van dit onderzoek te ver om een onderscheid te maken tussen uitvoering en beslissen. Reden waarom

dit terrein dan ook niet, zoals dat bij de andere wel is gebeurd, in tweeën werd gedeeld.

De reacties van de Winterswijkse respondenten op de items van dit terrein vertonen een gecompliceerd patroon dat zich niet zo eenvoudig laat beschrijven.

Om te beginnen valt het op dat de gemiddelde participatie-score wat lager is dan dit op het sociaal-recreatieve terrein het geval was (2,49). Dat betekent dat de emotioneel-expressieve aspecten wat meer tot het domein van de vrouw behoren dan dat bij de voorgaande taken en beslissingen het geval was. Dit past bij het traditionele beeld, dat aan de vrouw vooral expressieve rolcomponenten en aan de man instrumentele rolcomponenten toeschrijft. Zo eenzijdig tot het vrouwelijk domein behorend als dat bij de huishoudelijke taken en beslissingen het geval was, zijn deze aspecten echter niet. Tussen de verschillende items is er wel enig verschil, hoewel in alle aspecten de inbreng van de vrouw het grootst is. Het sterkst is dat het geval bij de items 'naar wie gaan de kinderen toe in geval van problemen, enz.' en in mindere mate bij 'wie zorgt voor de gezelligheid thuis'. Het aandeel van de mannen in deze aspecten is betrekkelijk gering. De mannen participeren verhoudingsgewijs het meest in de items 'het weer goedmaken na ruzie' en 'de helpende hand bieden'; dat eerste item is tegelijkertijd het meest symmetrische. Voor het overige vertonen de items van dit terrein een nogal diffuus beeld. Het lijkt er op dat dit nu typisch de aspecten zijn die samenhangen met karaktereigenschappen die niet specifiek aan mannen of vrouwen verbonden zijn.

De rolspecialisatie is hier iets groter dan op het sociaal-recreatieve terrein, echter minder dan op het huishoudelijke terrein (gemiddelde rolspecialisatie: 0,29). Het item dat hier als het meest sexe-specifiek uit de bus komt is 'naar wie gaan de kinderen toe bij pijn/verdriet'. Dit is een duidelijk vrouwelijke aangelegenheid. Maar liefst 72% van de respondenten meldt dat de kinderen vaker naar haar toekomen met verdriet/pijn/problemen dan naar de echtgenoot, naar wie de kinderen slechts in 1% van de gevallen vaker/altijd toegaan. Het minst sexe-specifiek is het item 'de helpende hand bieden in voorkomende gevallen'.

De taakverdeling op dit terrein verloopt evenals dat bij het sociaal-recreatieve terrein het geval was niet volgens erg vaste patronen. De gemiddelde stereotypie-score bedraagt 0,52. Items die op grond van de hiervoor beschreven criteria als stereotiep gekwalificeerd konden worden,

Tabel 4.9 Emotioneel-expressieve aspecten: frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

Aspecten	Frequentieverdeling(%)						gem. parti- cipa- tie- score	rolspe- ciali- satie(%)		rolste- reoty- pie	N
	V1	V2	B3	B6	M4	M5		V1	B3		
								+	+		
								M5	B6		
-goedmaken na onenigheid	19	14	33	7	15	12	2,89	31	40	-	81
-bij wie zoeken kinderen troost	39	33	22	5	1	0	1,91	39	27	-	78
-luisteren, aandacht geven	25	12	40	6	15	2	2,57	27	46	-	91
-de helpende hand bieden	12	13	57	5	11	2	2,79	14	62	-	84
-zorgen voor gezelligh.	30	14	11	44	1	0	2,27	30	55	-	91
-initiatief om proble- men uit te praten	26	16	18	21	13	6	2,55	32	39	-	87

Gemiddelde participatie-score over alle items: 2,49
 Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,29
 Gemiddelde stereotypie-score: 0,52

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man
 B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen
 M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

komen niet voor. Dit versterkt de conclusie dat er hier vooral ook persoonlijke eigenschappen meespelen.

Als algemene conclusie met betrekking tot de onderzochte aspecten kan worden gesteld dat het emotioneel-expressieve domein, hoewel niet stereotiep mannelijk of vrouwelijk, toch duidelijk eerder een vrouwelijke dan een mannelijke inslag heeft. Het duidelijkst is dat het geval bij het item met betrekking tot de kinderen, een tendens die ook al naar voren kwam in de andere paragrafen. Voor het overige mag hier ook een sterke invloed van persoonlijke eigenschappen worden verondersteld, die niet specifiek aan mannelijke of vrouwelijke rollen verbonden zijn.

-Het bedrijfsterrein-

Evenals dat bij de andere terreinen het geval was werd met de keuze van de items voor het bedrijfsterrein niet gepretendeerd exact weer te geven wie wat doet of wie wat beslist. De items werden gekozen met de bedoeling een algemeen beeld te geven van de verdeling van taken en beslissingen betreffende het bedrijf. Aangezien de steekproef zodanig werd getrokken dat alle bedrijven op z'n minst een melkveehouderijtak hebben, heeft het merendeel van de vragen betrekking op aspecten van die bedrijfstak. Daarnaast werd ook een aantal items met betrekking tot de varkenshouderij(mesterij en fokkerij) opgenomen. 30)

Verder is getracht om de items te verdelen over een drietal categorieën waarvan men kon verwachten dat ze meer of minder met mannen- dan wel vrouwenrollen geassocieerd zijn, n.l.: werken met machines, melken en voeren enerzijds en schoonmaken, verzorgen en inspringen anderzijds (Loeffen 1984). Omdat de taken die in of rond de woning en de bedrijfsgebouwen plaats vinden vaker door vrouwen worden verricht dan de werkzaamheden op het land, werden items uit beide categorieën opgenomen. Tenslotte werden zowel beslissingen met een meer korte-termijn-karakter opgenomen als beslissingen van een wat verdere reikwijdte.

taken

De taakverdeling in het bedrijf vormt als het ware het spiegelbeeld van die in de huishouding. De bedrijfstaken zijn voornamelijk een mannenaangelegenheid hetgeen wel blijkt uit de hoge gemiddelde participatie-score(4,02). Er is echter duidelijk van enige variatie sprake. Van de acht items die in de beschouwing werden betrokken zijn er twee waarbij het aandeel van de vrouwen

gemiddeld hoger is dan dat van de mannen, namelijk het voeren van de varkens (indien aanwezig) en de verzorging van het jongvee. Hoewel ook de boekhouding een taak is waarin de vrouwen relatief veel participeren, is het aandeel van de mannen hier toch iets hoger. Taken waaraan de bijdrage van de vrouw het geringst is zijn: machinale voederwinning, melken, voeren van grootvee, de zorg voor gezondheid en voortplanting en het schoonmaken van de varkensstallen. Voor ieder van deze 5 items ligt de participatie-score boven de vier. Dit asymmetrische patroon komt sterk overeen met de bevindingen van Loeffen (1984).

Een zeer opvallende karakteristiek van de taakverdeling in het bedrijf is wel dat die een duidelijk gespecialiseerd karakter draagt, dat wil zeggen niet-flexibel en niet-uitwisselbaar (gemiddelde specialisatie-score: 0,70). Het sterkst is die specialisatie aanwezig bij het item 'machinale voederwinning', waarvan al werd aangegeven dat het typisch een mannenaangelegenheid is.

Een opmerking met betrekking tot dit sterk gespecialiseerde patroon is hier op zijn plaats. Het zou te gemakkelijk zijn om nu te concluderen dat met betrekking tot de verdeling van de bedrijfstaken sprake is van een traditioneel patroon. Immers het theoretisch meest moderne patroon, dus sterk uitwisselbaar en gezamenlijk, is waarschijnlijk erg inefficiënt. Efficiëntie eist een zekere mate van specialisatie. Er zou een verschil gemaakt moeten worden tussen een bewust op rationele gronden gekozen taakverdeling, die als modern aangemerkt zou kunnen worden en traditionele patronen die sterker normatief bepaald zijn. In geval van moderne, rationeel gekozen patronen zou er, gezien over de gehele steekproef, echter een gevarieerd beeld verwacht mogen worden, waarin een gemeenschappelijke noemer niet of nauwelijks te ontdekken valt. De gemiddelde stereotypie-score die inzicht verschaft in de variatie van de taakverdelingspatronen, blijkt hoog te zijn. Dit wijst op een vast patroon dat er voor het merendeel van de respondenten ongeveer gelijk uit ziet. Dit wordt bevestigd door de hiervoor besproken bevindingen, zoals bijv. het feit dat vrouwen niet of nauwelijks met machines werken, terwijl daar objectief gesproken geen belemmeringen voor zijn. Dit gevoegd bij de omstandigheid dat vrouwen meer deelnemen aan activiteiten in en rond de woning en bedrijfsgebouwen, het traditionele vrouwenterrein, is voldoende om met betrekking tot het bedrijf een duidelijk stereotype taakverdeling te mogen constateren.

Tabel 4.10 Bedrijfstaken; frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

Taken	Frequentieverdeling(%)						gem. parti- cipa- tie- score	rolspe- ciali- satie(%)		rolste- reoty- pie	N
	V1	V2	B3	B6	M4	M5		V1	B3		
								+	+		
								M5	B6		
-boekhouding	23	6	3,5	10	3,5	54	3,60	77	13,5	-	83
-jongvee- verzorging	28	20	7	11	10	24	(2,81)	52	18	-	74
-gezondheid/ voortplan- ting	0	0	4	12,5	12,5	71	4,54	71	16,5	M	79
-melken	0	0	3	8	20	69	4,58	69	11	M	64
-voeren grootvee	1	3	5	5	11	75	4,55	76	10	M	65
-machinale voeder- winning	1,5	0	0	1,5	10	87	4,80	(88,5)	1,5	M	61
-varkens voeren	40	4	0	16	18	22	(2,78)	62	16	-	45
-varkens- stallen schoonmaken	2	6	0	19	9	64	4,26	66	19	M	47

Gemiddelde participatie-score over alle items: 4,02

Idem, uitgezonderd die m.b.t. de varkenshouderij: 4,17

Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,70

Idem, uitgezonderd die m.b.t. de varkenshouderij: 0,74

Gemiddelde stereotypie-score over alle items: 0,74

Idem, uitgezonderd die m.b.t. de varkenshouderij: 0,77

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man

B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen

M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

Beslissingen

Bij een eerste beschouwing van de bedrijfsbeslissingen valt op dat de inbreng van de vrouw over de hele linie betrekkelijk gering is en nagenoeg gelijk aan haar aandeel in de vervulling van de taken (gem. participatie-score 4,0). In tegenstelling tot de bedrijfstaken is evenwel in geen van de afzonderlijke beslissingen het aandeel van de vrouw groter dan dat van de man. De grootste inbreng heeft de vrouw in beslissingen ten aanzien van het meehelpen van de kinderen in het bedrijf. Daarin is de inbreng van de echtgenoten nagenoeg gelijk. Ook relatief groot is de inbreng van de vrouw bij belangrijke bedrijfsbeslissingen zoals die m.b.t. de financiering van investeringen en het inkrimpen, respectievelijk uitbreiden van het bedrijf. Aanzienlijk lager is de inbreng van vrouwen bij beslissingen over het inschakelen van arbeidskrachten van buiten en over de aanschaf van machines. In beslissingen die een meer technisch en korte termijn karakter dragen heeft de man dus veruit de grootste stem. Waar het gaat om financiële beslissingen met verstreckende gevolgen is het beslissingspatroon meer symmetrisch. Ook hier is weer sprake van een patroon dat als het ware het spiegelbeeld is van dat van de huishoudelijke beslissingen. In huishoudelijke aangelegenheden is de autonomie van de vrouw het grootst als het gaat om typisch huishoudelijke beslissingen en om beslissingen met een korte termijn karakter, waarvan de gevolgen niet erg verstreckend zijn.

Beslissingen in de bedrijfssfeer zijn overigens weinig sexe-specifiek. Veel meer dan dat bij de uitvoering van de taken het geval is, zijn de beslissingen een gemeenschappelijke aangelegenheid van man en vrouw. (gemiddelde rolspecialisatie-score: 0,46). Sterk persoonsgebonden beslissingen zijn die betreffende het inschakelen van arbeidskrachten van buiten en de aanschaf van machines, beide typisch mannelijke aangelegenheden. Typisch niet sexe-gebonden, meer gemeenschappelijke/uitwisselbare beslissingen zijn: bepalen wanneer en waaraan de kinderen mee moeten helpen, beslissingen inzake de financiering van investeringen en inzake het inkrimpen, dan wel uitbreiden van het bedrijf.

Over het geheel genomen vertonen de beslissingen inzake het bedrijf een vrij vast patroon (gemiddelde stereotypie-score: 0,68). Hoewel dit een patroon is dat wordt gedomineerd door de inbreng van de man, mag het gezamenlijke element er in zeker niet worden verwaarloosd. Slechts de twee lange termijn beslissingen, nl. die m.b.t. de financiering van investeringen en die m.b.t.

Tabel 4.11 Bedrijfsbeslissingen; frequentieverdeling, gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie

Beslissingen m.b.t.	Frequentieverdeling(%)						gem. participatie-score	rolspe-		rolste-	N
	V1	V2	B3	B6	M4	M5		ciali-	reoty-		
								satie(%)	pie		
								V1 B3			
								+	+		
								M5 B6			
-inschakelen van arbeidskrachten van buiten	0	0	1	22	10	67	4,44	(67)	23	-	82
-aanschaf machines	0	0	0	33	1	66	4,33	(66)	33	-	85
-financiering investeringen	0	0	0	63	4	33	(3,71)	33	63	(M+V)	78
-inkrimpen cq, uitbreiden	0	1	0	64	6	29	(3,62)	29	64	(M+V)	84
-meehelpen kinderen	5,5	5,5	24	49	8	8	(3,08)	13,5	73	-	37

Gemiddelde participatie-score over alle items: 3,95
 Gemiddelde specialisatie-score over alle items: 0,46
 Gemiddelde stereotypie-score: 0,68

V1: Vrouw altijd, V2: Vrouw vaker dan man
 B3: Man en vrouw even vaak, B6: Man en vrouw samen
 M4: Man vaker dan vrouw, M5: Man altijd

inkrimping of uitbreiding van het bedrijf werden gekarakteriseerd als stereotype gezamenlijke beslissingen.

Samenvattend dient in de eerste plaats geconcludeerd te worden dat het taakverdelings- en beslissingspatroon op het terrein van het bedrijf nagenoeg het spiegelbeeld is van dat van de huishouding. Zoals men kon verwachten, is het bedrijf overwegend het domein van de man. De boer heeft het grootste aandeel zowel in de bedrijfstaken als in de bedrijfsbeslissingen. Anders dan op het huishoudelijk terrein echter, waar de man ook indien hij een relatief groot aandeel levert geen eigen taken lijkt te hebben, heeft de vrouw in sommige gevallen wel een aantal specifieke vaste taken in het bedrijf (varkens voeren en jongvee verzorgen). Op die punten waar de man iets meer bijdraagt aan de huishouding, doet hij dat samen of afwisselend met zijn echtgenote.

Evenals op het huishoudelijk terrein, is er inzake de bedrijfsbeslissingen minder sprake van sterk gespecialiseerde patronen dan dat bij de taken het geval is. Kennelijk wordt er dus meer gezamenlijk besproken en beslist dan dat er wordt samengewerkt. De boerin heeft een belangrijke stem in beslissingen inzake de kinderen, maar ook bij cruciale beslissingen van financiële aard die gevolgen op lange termijn hebben is haar invloed van groot belang. Evenals dit met betrekking tot de huishoudelijke taken werd geconcludeerd kent ook het bedrijf een asymmetrisch, sexe-specifiek taakverdelingspatroon waar men niet vaak van afwijkt. Ook de beslissingen met betrekking tot het bedrijf worden volgens tamelijk vaste patronen genomen maar die kunnen eerder als gezamenlijk dan als typisch mannelijk worden gekarakteriseerd.

Dit laatste gegeven wordt nog eens ondersteund door het feit dat slechts 53 boeren desgevraagd meedelen dat zij alleen de hoofdverantwoordelijkheid voor het bedrijf dragen, terwijl maar liefst 88 boerinnen zichzelf de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de huishouding toekennen. Dit beeld correspondeert met het feit dat er ten aanzien van de bedrijfsbeslissingen twee stereotiep gezamenlijke items uit de bus kwamen.

Hoewel het bedrijf bij oppervlakkige beschouwing duidelijk een mannenaangelegenheid lijkt, speelt bij nadere beschouwing de boerin, deels zichtbaar, deels achter de schermen, een belangrijke rol.

-taakverdeling en beslissingen, een overzicht-

Wat is nu het algemene beeld van de wijze waarop de Winterswijkse agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen en wat kan daaruit worden ge-

concludeerd aangaande het huidige rolpatroon? Teneinde enige ordening aan te brengen in de veelheid van de in deze paragraaf besproken gegevens wordt in tabel 4.12 de verdeling van taken en beslissingen per terrein nog eens samengevat. Aan de hand daarvan wordt hierna een overzicht gegeven van de bevindingen.

Samenv.
Tabel 4.12 Overzicht van taken en beslissingen: gemiddelde participatie, specialisatie en stereotypie per terrein en berekend over alle items

*0 = geen spec.
1 = vol.*

Terrein	gem. parti- cipatie- score	rolspe- ciali- satie- score	rol- stereo- typie- score	N
-Huishoudelijke taken	1,93	0,53	0,80	90
-Huishoudelijke beslissingen	2,20	0,41	0,74	71
-Sociaal-recreatieve taken	2,95	0,11	0,52	87
-Sociaal-recreatieve beslissingen	2,92	0,16	0,65	88
-Emotioneel-expressieve aspecten	2,49	0,29	0,52	88
-Bedrijfstakingen	4,02	0,70	0,74	72
-Bedrijfstakingen (excl. m.b.t. de varkenshouderij)	4,17	0,74	0,77	71
-Bedrijfsbeslissingen	3,95	0,46	0,68	78
-Totaal	2,90	0,38	-	89
-Totaal (excl. m.b.t. de varkenshouderij)	2,88	0,38	-	90

Zowel op het huishoudelijke- als op het bedrijfsterrein is er sprake van asymmetrische participatiepatronen. De huishouding is nog steeds het domein van de vrouw, het bedrijf is het terrein van de boer. Zeker waar het echter de beslissingen betreft, speelt de boerin, met enige nadruk maar vaak achter de schermen, een niet te onderschatten rol. De mannen hebben een belangrijke stem in de financiële huishoudelijke beslissingen waar relatief veel geld mee gemoeid is en in beslissingen met betrekking tot de kinderen. Als het gaat om bedrijfsbeslissingen met verstrekkende gevolgen zijn de boerinnen overlegpartners die een belangrijke stem in het geheel hebben.

Het sociaal-recreatieve en het emotioneel-expressieve terrein vertonen veel meer een symmetrisch beeld. Waar het hier gaat om activiteiten die een minder doelgericht karakter hebben, spelen persoonlijke eigenschappen en voorkeuren nadrukkelijker mee dan dat met betrekking tot huishouding en bedrijf het geval is. Maar ook inzake deze op het oog niet sterk genormeerde terreinen, waarvan men zich zelfs af zouden kunnen vragen of er hier wel sprake is van sexe-rollen, zijn toch duidelijk nog sporen van een vroeger, sterker genormeed patroon aanwezig. Zo zijn bijvoorbeeld activiteiten in de informele sfeer met betrekking tot opvang en koestering van kinderen en sociale contacten met de familie, sterker vrouwelijk. De wat meer formele activiteiten in relatie tot de 'buitenwereld' en met betrekking tot de kinderen de meer pedagogisch/controlerende activiteiten, dragen een sterker 'mannelijk' karakter. De man lijkt, vooral waar het om vrijetijdsbesteding gaat, wat meer speelruimte te hebben dan de vrouw die drukker is met allerlei sociale verplichtingen. Wellicht is dit inherent aan de positie van de vrouw die bij wijze van spreken de deur van haar werkterrein -de huishouding en de privésfeer- nooit achter zich dicht kan trekken. Ook van boeren wordt dat wel gezegd. Door de scheidslijn die er toch tussen huishouding en bedrijf blijkt te lopen is het echter niet ondenkbaar dat de mannen zich daardoor iets makkelijker los kunnen maken van hun dagelijkse beslommeringen dan dit bij de vrouwen het geval is.

Over alle terreinen gezamenlijk is er sprake van een specifieke vorm van symmetrie. Beide echtgenoten hebben een eigen terrein, waarop zij ieder voor zich een zekere mate van autonomie bezitten. Daarnaast is sprake van een aantal meer gezamenlijke terreinen waar veeleer sprake is van uitwisselbaarheid en samen delen. De vrouw is de eerst verantwoordelijke voor de huishoudelijke aangelegenheden, het bedrijf komt grotendeels voor rekening van de man. Op het eerste gezicht lijkt dit op het traditionele beeld van het stedelijke middenklasse gezin in de jaren vijftig, waar eveneens een dergelijke vorm van symmetrie werd aangetroffen langs de as: vrouw-huisvrouw en man-kostwinner. Omdat het hier agrarische echtparen betreft dient men die traditionaliteit ook weer niet al te zeer te benadrukken omdat -ik merkte het al eerder op- een sterk gezamenlijke taakvervulling wellicht niet erg efficiënt zou zijn. Met betrekking tot het nemen van beslissingen en de machtsrelaties tussen de Winterswijkse boeren en boerinnen kan het volgende worden gezegd. Er wordt in het algemeen meer gezamenlijk beslist dan er gezamenlijk gewerkt wordt aan taken. Wat de beslissingen betreft is er niet

over alle zaken evenveel overleg. Op huishoudelijk terrein zijn de dagelijkse beslissingen die geen grote financiële consequenties hebben, grotendeels vrouwelijke aangelegenheden. Hetzelfde geldt voor de bedrijfsbeslissingen met een meer technisch en/of korte termijn karakter. Daarin blijkt de boer een zekere mate van autonomie te hebben. Voor het overige overleggen de echtgenoten veel met elkaar, de meeste beslissingen zijn dan ook een gezamenlijke aangelegenheid. Voorzover in dit onderzoek na kon worden gegaan is er dus met betrekking tot de machtsverdeling een tamelijk moderne situatie aanwezig waarbij vrouw en man elkaar min of meer in evenwicht houden.

Daaraan dient de stellige indruk te worden toegevoegd dat de betrokkenheid van de vrouw bij het bedrijf en haar zeggenschap daarin groter lijkt te zijn dan omgekeerd die van de man in de huishouding.

Een aantal vrouwen is zichtbaar actief in het bedrijf omdat zij één of meerdere vaste, dagelijks terugkerende taken hebben. Mannen verlenen daar entegen als ze een bijdrage aan de huishouding leveren, eerder hulp aan de vrouw, zonder daarbij duidelijke, eigen verantwoordelijkheden te dragen.

5 DE VERSTRENGELING VAN GEZIN EN BEDRIJF EN DE VERDELING VAN TAKEN EN BESLISSINGEN NADER BEZIEN. TOETSING VAN DE HYPOTHESEN

5.1 Een explorerende analyse van de verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten.

In deze paragraaf komen de hypothesen die werden geformuleerd met betrekking tot de verstrengeling van de sfeer van familie en gezin met die van het bedrijf aan de orde. Centraal staat daarbij de vraag in hoeverre de huishoudens met bepaalde kenmerken zich onderscheiden door een sterkere scheiding tussen gezin en bedrijf dan wel door een sterkere verwevenheid van beide sferen. Achtereenvolgens worden getoetst de hypothesen met betrekking tot de relatie tussen de verstrengeling enerzijds en een aantal variabelen betreffende sociaal-demografische en participatie kenmerken, sexe-rolopvattingen, huishoudenscyclus en het agrarisch bedrijf anderzijds. Om deze hypothesen te toetsen werd in eerste instantie een aantal tau-c waarden berekend, als maatstaf voor de associatie tussen de verschillende variabelen. Waar er daartoe aanleiding was, werd vervolgens een aantal multiple regressies uitgevoerd om een inzicht te krijgen in de onderlinge sterkteverhoudingen tussen de in eerste instantie gevonden associaties.

Wellicht ten overvloede zij hier nog eens vermeld dat in vrijwel alle hypothesen een veranderings- c.q. moderniseringsperspectief besloten ligt. Hoewel dit onderzoek een momentopname is, wordt er hier niettemin van uitgegaan dat de veranderingstendensen zoals die in de hoofdstukken één en twee werden geschetst zich, zeker in de nabije toekomst, zullen voortzetten. Tegelijkertijd ga ik er van uit dat deze veranderingen zich niet bij alle individuen, huishoudens en bedrijven in hetzelfde tempo voltrekken. De gevonden verschillen worden in deze paragraaf dan ook mede vanuit dit perspectief belicht. Hoewel de survey gegevens van dit onderzoek zijn verzameld in de gemeente Winterswijk, ben ik er om deze reden van uitgegaan dat de resultaten een ruimere geldigheid hebben en in grote lijnen ook van toepassing zijn op het merendeel van de Nederlandse agrarische huishoudens. Er is één factor die maakt dat enige voorzichtigheid geboden is, namelijk de familiale samenwoning die in de gemeente van onderzoek nog steeds aanwezig is. Aan dit verschijnsel wordt zowel in dit hoofdstuk als in het slothoofdstuk dan ook bijzondere aandacht besteed.¹⁾

-Sociaal-demografische en participatie kenmerken-

De vraag die hier aan de orde is luidt: in hoeverre onderscheiden respondenten met bepaalde sociaal-demografische en participatiekenmerken zich door een sterkere scheiding tussen gezin en bedrijf, dan wel door een sterkere verwevenheid van beide sferen. 2)

Van deze groep van 16 variabelen zijn er drie die significant samenhangen met de gemiddelde verstrengeling. Dat is in de eerste plaats het fenomeen van de ⁰²familiale samenwoning. Waar het gezin meer geïndividualiseerd is, waar er met andere woorden slechts één gezin aanwezig is, is er sprake van een grotere mate van verstrengeling. Waar daarentegen wel wordt samengewoond is de scheiding tussen huishouden en bedrijf gemarkeerder. Deze samenhang werd in paragraaf 4.3 reedsesignaleerd. In eerste instantie is het een samenhang die verrast omdat het samenwonen aanvankelijk was gekozen als een indicatie voor traditionele gezinsverhoudingen die, zo werd hypothetisch verondersteld, samenhangen met een grotere mate van verstrengeling tussen huishouden en bedrijf. Het blijkt nu dat juist daar waar op enigerlei wijze wordt samengewoond, een sterkere scheiding is doorgevoerd. Bij nadere beschouwing blijken er vooral relaties te bestaan tussen de samenwoning en die afzonderlijke verstrengelingsvariabelen waarvan aangenomen mag worden dat ze rechtstreeks samenhangen met het samen wonen en werken. Daar waar wordt samengewoond is er sprake van een sterkere scheiding tussen woning en bedrijfsgebouwen, wordt er vaker gewerkt met aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf en is er vaker sprake van een bijzondere juridische bedrijfsvorm.

In paragraaf 4.1 kwam reeds naar voren dat het samenwoningstype tegenwoordig vrijwel steeds een partiële samenwoning is. Het komt namelijk in Winterswijk vrijwel niet meer voor dat er door twee gezinnen één huishouding wordt gevoerd en er in gemeenschappelijke vertrekken wordt gewoond. Sinds de jaren vijftig heeft zich een geleidelijke scheiding tussen de huishoudingen en de woningen van de twee generaties voltrokken. Gelijktijdig met een grotere segregatie van de twee woningen (en de eventuele bouw van een tweede woning) is er ook een grotere scheiding gecreëerd tussen wonen en werken. Daarbij komt nog dat er in samenwoningssituaties significant vaker een moderne ligboxenstal is gebouwd dan waar niet wordt samengewoond. Zo'n nieuwe stal wordt vrijwel altijd gebouwd op enige afstand van de woning(en),

zodat dit tegelijkertijd ook een grotere scheiding tussen wonen en werken betekent.

Wanneer er sprake is van samenwoning, dan is er in de meeste gevallen tevens sprake van een gemeenschappelijk bedrijf. In die situatie wordt weliswaar niet altijd een maatschap opgericht, toch ligt het voor de hand dat die vorm vaker voorkomt bij samenwonende dan bij alleen wonende gezinnen omdat die laatste ook vaker alleen boeren.

Indien men met twee apart wonende gezinnen moet leven van de inkomsten uit één en hetzelfde bedrijf, dan zal er volgens een bepaalde sleutel een verdeling plaats moeten vinden. Een scheiding tussen de privérekeningen van de twee huishoudens en die van het bedrijf is dan een voor de hand liggende werkwijze. Uit deze verbanden komt naar voren dat de samenwonende en -werkende huishoudens een vorm geven aan de verstrengeling tussen hun gezinnen en bedrijven, die eerder getuigt van een modern-rationele instelling dan van de traditionele instelling die men, uitgaande van de standaard gezinssociologische theorie, zou mogen verwachten.

In tegenstelling tot het verband tussen het samenwonen en -werken van twee verschillende gezinnen met de mate van verstrengeling, gaat het verband met de leeftijd van het echtpaar, wel in de verwachte richting. Meer precies: ²⁾ in de huishoudens van jongere echtparen is de scheiding tussen gezin en bedrijf significant gemarkeerder, dan dit het geval is bij de oudere echtparen waar beide sferen sterker met elkaar verweven zijn.

Hetzelfde geldt met betrekking tot het verband tussen de ³⁾ gemiddelde verstrengeling en het opleidingsniveau van de man. Naarmate de boeren hoger zijn opgeleid, is er tussen gezin en bedrijf een scherpere scheiding doorgevoerd.

Voor het overige zijn er geen significante relaties gevonden tussen de gemiddelde verstrengeling en de sociaal-demografische en participatievariabelen waarvan werd verondersteld dat ze daarop van invloed zouden zijn. De overige hypothesen die werden ontwikkeld in relatie tot dit deel van het eerste lid van de probleemstelling (1a) dienen derhalve te worden verworpen. 3)

Met betrekking tot de individuele verstrengelingsvariabelen valt op dat vooral 'het werken met aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf' een relatief groot aantal significante samenhangen vertoont met de onderzochte sociaal-demografische en participatie variabelen. Op dit punt is de scheiding tussen bedrijf en huishouding scherper bij jongere echtparen,

indien de vrouw niet geboren is in de directe omgeving, als de vrouw niet van agrarische afkomst is, wanneer het opleidingsniveau van de man hoger is en wanneer de kerkelijke binding minder sterk is. Hetzelfde geldt voor die gevallen waarin er sprake is van enigerlei vorm van samenwoning.

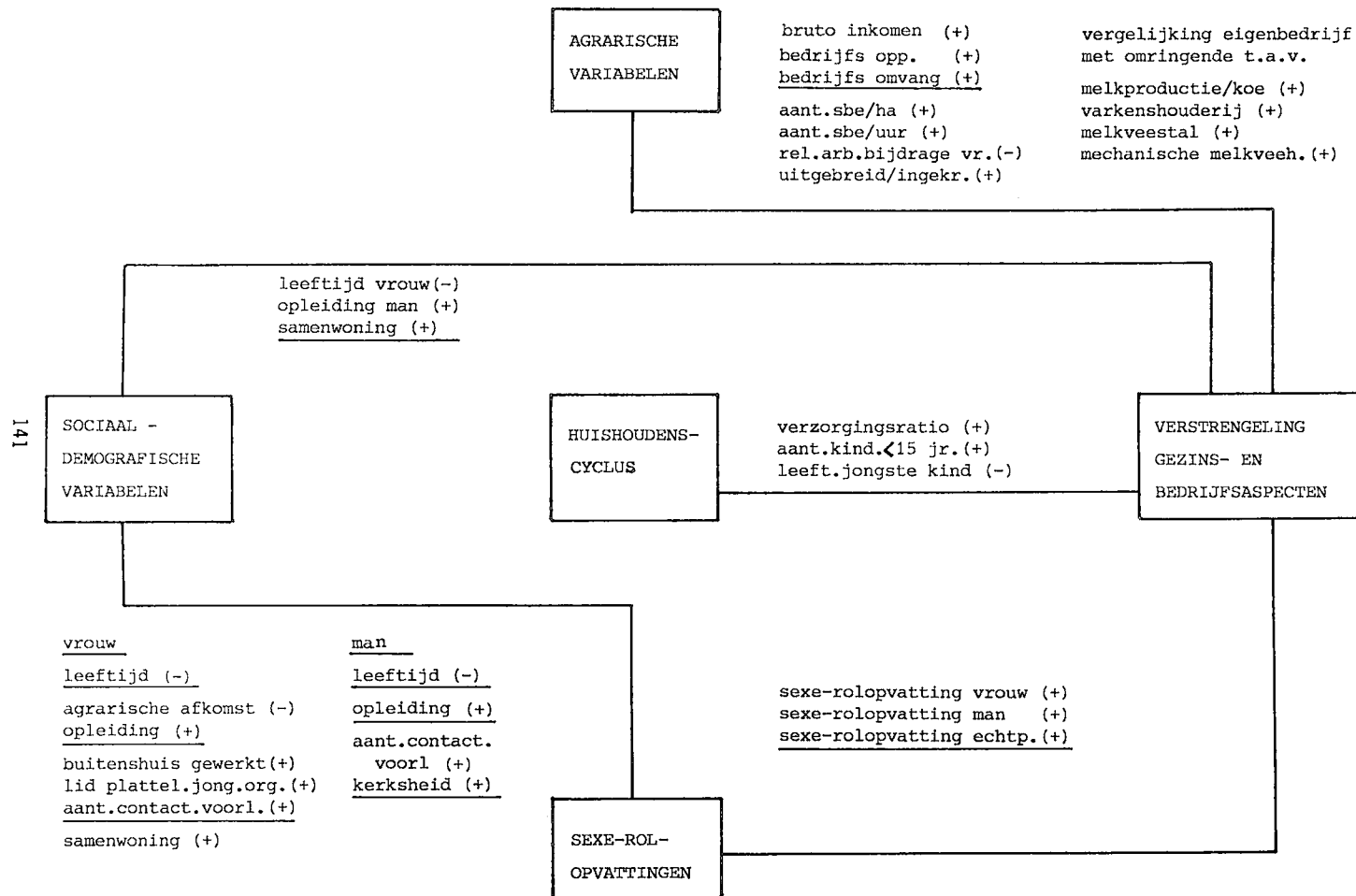
Welke richting? Tenslotte kan worden geconcludeerd dat de significante samenhangen die werden aangetroffen tussen de sociaal-demografische- en participatievariabelen enerzijds en de verstrengelingsvariabelen anderzijds, overwegend in de verwachte richting gaan; het geringe aantal samenhangen dat in tegengestelde richting wijst doet aan deze constatering geen afbreuk.⁴⁾

-Sexe-rolopvattingen-

Teneinde de relatie tussen de sexe-rolopvattingen van de echtgenoten enerzijds en de scheiding tussen huishouding en bedrijf anderzijds te analyseren, werd dezelfde werkwijze toegepast als met betrekking tot de sociaal-demografische variabelen.⁵⁾ Daarbij werden zowel de invloed van de sexe-rolopvattingen van mannen en vrouwen afzonderlijk bestudeerd als die van het gecombineerde effect.⁶⁾ Het blijkt dat de sexe-rolopvattingen van de vrouw en de man, zowel afzonderlijk als gecombineerd, van betekenis zijn voor de gemiddelde verstrengeling tussen gezin en bedrijf. Er kan dus worden geconcludeerd dat volgens de verwachting, modernere sexe-rolopvattingen gepaard gaan met een sterkere scheiding tussen gezin en bedrijf. Daarbij is de invloed van de opvattingen van de man echter van een grotere betekenis dan die van de vrouw. De hypothesen die werden ontwikkeld in verband met dit deel van het eerste lid van de probleemstelling (1b) vinden derhalve ondersteuning in het empirisch materiaal.⁷⁾

Het verband tussen de sexe-rolopvattingen van de agrarische echtparen en de verstrengeling geldt vooral de situering van de woning ten opzichte van het bedrijf. Hier gaan modernere rolopvattingen samen met een grotere ruimtelijke scheiding van woning en bedrijfsgebouwen. Dit geldt voor de opvattingen van de vrouw zowel als die van de man als voor het gecombineerde effect. In paragraaf 4.4 kwam reeds tot uitdrukking dat er samenhangen bestaan tussen sexe-rolopvattingen, leeftijd, opleidingsniveau en het fenomeen van de familiale samenwoning, variabelen die eveneens van significant belang blijken te zijn voor de gemiddelde verstrengeling. Het leek daarom zinvol te bezien in hoeverre er sprake is van afzonderlijke, dan wel van interactieve effecten tussen deze variabelen en de gemiddelde verstrengeling. Een variantieanalyse (SPSSX anova) met genoemde factoren als onafhankelijke

figuur 5.1 Overzicht van de significante samenhangen tussen de gemiddelde verstrengeling van
gezin en bedrijf, de verklarende variabelen

variabelen wees uit dat vooral de familiale samenwoning afzonderlijk bijdraagt aan de verklaring van de variantie in de gemiddelde verstrengeling. Dat de sexe-rolopvattingen van het echtpaar hier toch ook in meespelen blijkt uit het feit dat er sprake is van een significant interactief effect op de gemiddelde verstrengeling van de sexe-rolopvattingen en het familiale samenwonen. Ook deze relatie kwam reeds in paragraaf 4.4. naar voren.

-Huishoudenscyclus-

Met het oog op het eerste lid van de probleemstelling deel drie (1c) werd een aantal hypothesen opgesteld met betrekking tot de relatie tussen de huishoudenscyclus en de verstrengeling van huishouden en bedrijf. Met betrekking tot deze hypothesen kan het volgende worden gemeld.⁸⁾ Er bestaan significante relaties in de voorspelde richting tussen de gemiddelde verstrengeling enerzijds en de leeftijd van het jongste kind in het huishouden, het aantal kinderen onder de 15 jaar en de verzorgingsratio (het aantal kinderen jonger dan 15 jaar/de totale huishoudensgrootte) anderzijds. Met andere woorden: naarmate het jongste kind jonger is en naarmate het huishouden een groter aantal jonge kinderen telt, is er een duidelijker scheiding tussen huishouden en bedrijf aangebracht. Met de overige variabelen m.b.t. de huishoudenscyclus bleek er geen significant verband te bestaan. Aangezien met deze variabelen die duidelijk de fase in de huishoudenscyclus indiceren, wel significante samenhangen bestaan, mag worden geconcludeerd dat er inderdaad een verband bestaat tussen de huishoudenscyclus en de gemiddelde verstrengeling tussen huishouden en bedrijf. In huishoudens met jonge kinderen is er dus sprake van een duidelijker scheiding tussen huishouden en bedrijf dan wanneer de kinderen ouder zijn.

-Kenmerken van het agrarisch bedrijf-

Tenslotte komen de hypothesen met betrekking tot de relatie tussen bedrijf en agrarische verandering enerzijds en de gemiddelde verstrengeling anderzijds aan de orde (zie lid 1d van de probleemstelling, p. 36). Afzonderlijk beschouwd, bleken van de 16 onderzochte variabelen er maar liefst 11 een significant verband met de gemiddelde verstrengeling op te leveren.⁹⁾ Dit zijn achtereenvolgens: de bedrijfsgrootte (ha), de bedrijfsomvang(sbe), de bedrijfsomvang per uur bedrijfsarbeid (als maat voor een meer of minder efficiënte bedrijfsvoering), de bedrijfsomvang per ha (als maat voor de intensiteit van het grondgebruik), het oordeel over de

gemiddelde melkproduktie in vergelijking met andere bedrijven, het oordeel over de melkveestapel en de uitrusting daarvan in vergelijking met andere bedrijven, het oordeel over de mechanisering van de melkveehouderij, het oordeel over de resultaten van de varkenshouderij in vergelijking met andere bedrijven, de vraag of het bedrijf de laatste jaren is uitgebreid of ingekrompen, de hoogte van het bedrijfsinkomen en tenslotte het relatieve aandeel van de vrouw in de totale hoeveelheid bedrijfsarbeid.

De variabelen met betrekking tot de mate van specialisatie van het bedrijf, het bedrijfstype, de ligging en bereikbaarheid van de percelen (als een maat voor de meer of mindere mate van efficiency van de bedrijfsinrichting), de overige variabelen met betrekking tot de varkenshouderij en het aantal uur bedrijfsarbeid van de vrouw vertonen geen significant verband met de gemiddelde verstrengeling.

Het aantal significante associaties tussen de individuele verstrengelingsvariabelen en de agrarische variabelen is te groot om hier allemaal te bespreken. In grote lijnen kan worden geconstateerd dat vooral de aspecten die nauw verbonden zijn met het samen wonen en werken van de verschillende generaties (te weten: de juridische bedrijfsvorm, de scheiding van woning en bedrijfsgebouwen en het werken met aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf) een groot aantal samenhangen te zien geven.

De gevonden verbanden wijzen alle in de verwachte richting, dat wil zeggen dat op de grotere, moderner en efficiënter producerende bedrijven (vooral met betrekking tot de melkveehouderij) en met een hoger bedrijfsinkomen, sprake is van een sterkere segregatie van de sfeer van huishouding en gezin en die van het bedrijf.¹⁰⁾ De wijze waarop de arbeid van de vrouw hierin meespeelt vraagt in het bijzonder de aandacht. Hier is het verband zodanig dat daar waar de relatieve bijdrage van de vrouw geringer is, sprake is van een grotere scheiding tussen huishouden en bedrijf. Dit fenomeen kwam eerder ook al aan de orde in paragraaf 4.2, waar werd geconstateerd dat er in samenwoningssituaties en op modern-rationeel producerende bedrijven minder door de vrouwen wordt meegewerkt.

Omdat blijkt dat het samen wonen en werken van de generaties van grote betekenis is voor de wijze waarop gezinssfeer en bedrijf met elkaar verbonden zijn, leek het zinvol om de gevonden samenhangen nog eens vanuit een ander perspectief te beschouwen. Daartoe werden bedrijven die geen samenwoning kennen op een aantal aspecten vergeleken met bedrijven waar wel

van samenwoning sprake is (zie tabel 15 van Bijlage 2). Deze vergelijking laat zien dat daar waar er door meer dan één gezin wordt samengewoond en -gewerkt, er in de melkveehouderij meer en efficiënter wordt geproduceerd. De melkproduktie per koe van deze bedrijven is hoger, men beoordeelt de melkveestal vaker als goed of beter dan die van omringende bedrijven en men heeft een meer gemechaniseerd bedrijf. De inrichting en de werkwijze van de varkenshouderij lijkt hier geen rol te spelen. Verder hebben de samenwonenden een groter bedrijfsoppervlak tot hun beschikking (ha). Ook is er bij de samenwonenden significant vaker sprake van een recente uitbreiding van het bedrijf dan bij de 'niet-samenwoners'. De tabel suggereert verder dat ook de bedrijfsomvang bij de samenwonenden groter is, het betreft hier evenwel geen significante relatie. Samen wonende en werkende gezinnen hebben kortom, grotere, moderner en meer efficiënt producerende bedrijven.

Om tenslotte een inzicht te verkrijgen in de onderlinge sterkteverhoudingen tussen de belangrijkste variabelen uit de verschillende categorieën, dat wil zeggen de sociaal-demografische en participatie kenmerken, de sexe-rolopvattingen, de huishoudenscyclus en de bedrijfskarakteristieken, werd er een aantal multiple regressieanalyses uitgevoerd.¹¹⁾ Daarbij werden de variabelen geselecteerd zowel op grond van de uitkomsten van de eerder berekende associaties met de gemiddelde verstrengeling als op grond van theoretische overwegingen. Uiteindelijk bleken, in volgorde van belangrijkheid, de volgende variabelen de belangrijkste voorspellers van de gemiddelde verstrengeling te zijn: de bedrijfsomvang (sbe), het al dan niet samenwonen van de verschillende generaties en de sexe-rolopvattingen van het echtpaar. Uit de voorgaande analyses is gebleken dat de variatie in de wijze waarop de sferen van huishouding en gezin enerzijds en die van het agrarisch bedrijf anderzijds, met elkaar verweven zijn, vooral samenhangt met de economische omvang van het bedrijf. Naast en in samenhang met de bedrijfsomvang speelt ook de wijze waarop de overdracht van het bedrijf van de ene generatie op de andere plaatsvindt en de wijze waarop de generaties elkaar in allerlei opzichten 'overlappen' -dat wil zeggen de wijze waarop ze hun woon- en leefarrangementen regelen en hoe ze samenwerken- mee bij de verstrengeling van gezin en bedrijf. De verstrengeling van gezin en bedrijf kan echter niet uitsluitend worden begrepen uit de bedrijfsomvang en arrangementen rond de bedrijfsoverdracht van de ene generatie op de andere. De wijze waarop in agrarische huishoudens het 'samengaan van de gezinssfeer en het bedrijf wordt vorm gegeven is mede een mentaliteitskwestie, die

samenhangt met normen en waarden ten aanzien van de plaats van vrouwen en mannen in gezin en samenleving.

5.2 Een explorerende analyse van de verdeling van taken en beslissingen tussen de echtgenoten

In deze paragraaf worden de hypothesen besproken die werden geformuleerd met betrekking tot de wijze waarop de agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen (lid 2a t/m 2d van de probleemstelling, p.37). De centrale vraag is in hoeverre agrarische echtparen met bepaalde familie- en bedrijfskarakteristieken, zich onderscheiden door een modernere gezinsstructuur en daarmee door een modernere wijze van verdelen van taken en beslissingen, gemeten aan de drie dimensies relatieve participatie, rolspecialisatie en -stereotypie. Analooq aan de in de vorige paragraaf gevolgde werkwijze, komen achtereenvolgens de hypothesen aan de orde met betrekking tot de relatie tussen de verdeling van taken en beslissingen enerzijds en de sociaal-demografische- en participatiekenmerken, de sexe-rolopvattingen, de huishoudenscyclus en het agrarische bedrijf anderzijds. Ter toetsing van deze hypothesen werd ook hier in eerste instantie een aantal tau-c waarden berekend. Teneinde een indruk te verkrijgen van de onderlinge sterkteverhoudingen tussen de variabelen waarmee in eerste instantie significante verbanden waren gevonden, werd vervolgens een aantal regressieanalyses uitgevoerd.¹²⁾

-Sociaal-demografische- en participatiekenmerken-

De gedachtengang achter deze hypothesen is dat de mate waarin mensen gebonden zijn aan familie, buurt en kerk en de mate waarin ze participeren in de brede samenleving, door zal werken in de wijze waarop binnen hun huishoudens taken en beslissingen worden verdeeld. Met betrekking tot de Winterswijkse agrarische echtparen werd daarbij de verwachting uitgesproken dat diegenen die in het algemeen wat verder over de grenzen van de eigen buurtschap heen hebben gekeken en daardoor meer in aanraking zijn geweest met nieuwere denkbelden, deze modernere opvattingen in de regel ook in praktijk zullen brengen.

Teneinde een eerste inzicht te krijgen in wat er in werkelijkheid van deze vermoede samenhangen overblijft, werd een serie Kendall's tau-c coëffici-

enten berekend tussen een aantal demografische en participatievariabelen enerzijds en de verschillende dimensies van de verdeling van taken en beslissingen anderzijds, te weten: de relatieve aandelen van vrouwen en mannen (de gemiddelde participatie-scores) per terrein en voor alle terreinen gezamenlijk, de gemiddelde specialisatie-scores per terrein en voor alle terreinen gezamenlijk en tenslotte de stereotypie-score. 13)

Van de sociaal-demografische variabelen zijn er vijf die een significant verband te zien geven met de relatieve participatie van vrouwen en mannen in het gehele pakket van taken en beslissingen. De richting van deze relaties is niet in alle gevallen dezelfde. Met betrekking tot de ^①opleiding van de vrouw geldt dat naarmate zij hoger is opgeleid, de verdeling van het geheel van taken en beslissingen zodanig is dat zij een groter deel daarvan voor haar rekening neemt. Dat geldt in het bijzonder voor de sociaal-recreatieve aspecten. Met betrekking tot de huishoudelijke taken geldt juist dat bij de hoger opgeleiden de man een relatief groter aandeel voor zijn rekening neemt. Een ^②sterke kerkelijke binding van de vrouw betekent dat zij in verhouding een groter deel van de taken en beslissingen voor haar rekening neemt. Dit werkt vooral door in de bedrijfsbeslissingen, haar aandeel daarin is groter naarmate haar kerkelijke binding sterker is. Wanneer er ^③meer contacten met de voorlichting zijn, is het aandeel van de vrouw in het geheel van taken en beslissingen groter. Evenals dat in relatie tot de opleiding het geval is, geldt voor de huishoudelijke taken evenwel het omgekeerde. Waar er meer contacten met de voorlichting zijn neemt de man, relatief gesproken, ^④een groter deel van de huishoudelijke taken op zich. Daar waar er wordt ^⑤samengewoond door meerdere gezinnen, slaat de balans van de taakverdeling meer door naar de kant van de man. Dit geldt in het bijzonder voor het bedrijfsterrein; dit is een bevinding die in overeenstemming is met hetgeen reeds eerder werd signaleerd, namelijk dat de samenwerking tussen twee gezinnen in de eerste plaats een mannenaangelegenheid is. In die situatie werken de vrouwen relatief weinig op het bedrijf mee. Indien de ^⑥man buiten het bedrijf werkzaam is (geweest), is zijn aandeel in het geheel van taken en beslissingen groter. Dit is vooral het geval op het huishoudelijk terrein en met betrekking tot de sociaal-recreatieve activiteiten.

Hier valt allereerst op dat de relaties tussen de relatieve participatie van vrouwen en mannen in het geheel van taken en beslissingen en de sociaal-demografische- en participatievariabelen niet consistent in dezelfde

richting wijzen. Deze onduidelijkheid verdwijnt grotendeels wanneer de relaties met de afzonderlijke terreinen in beschouwing worden genomen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat bij de huishoudelijke taken, de modernisering consistent werkt in de richting van een grotere participatie van de man. Met betrekking tot de sociaal-recreatieve aspecten blijkt dat de relaties consistent samenhangen met de individuele maatschappelijke activiteit van ieder der echtgenoten. Met betrekking tot het bedrijfsterrein blijkt dat vooral het samen wonen en werken van de generaties hier een rol van betekenis speelt. Hieruit mag worden afgeleid dat de wijze waarop agrarische echtparen hun taken en beslissingen verdelen, een eigen dynamiek en wetmatigheid kent op ieder van de afzonderlijke terreinen die in dit

onderzoek aan de orde zijn gekomen. De relatieve participatie van mannen en vrouwen in het geheel van taken en beslissingen is daarom een niet eenduidige maatstaf voor de 'moderniteit' van de taakverdelingsstructuur.

Bezien over alle terreinen vertoont de rolspecialisatie een significant verband met de ¹leeftijd en de ²opleiding van de vrouw, met de vraag of zij ooit ³buitenshuis werkzaam is geweest en met ⁴haar participatie in de standsorganisatie. Hier geldt dat bij de oudere echtparen een sterkere mate van rolspecialisatie bestaat, terwijl er bij de jongere veeleer sprake is van een gedeelde en/of uitwisselbare rolstructuur. Dit geldt dan in het bijzonder voor de emotioneel-expressieve aspecten. Indien de vrouw een hogere opleiding heeft genoten is er, over het geheel van taken en beslissingen bezien, sprake van een meer flexibele, minder persoonsgebonden taakverdeling. De factor opleiding werkt vooral door in de wijze waarop de huishoudelijke taken tussen de echtgenoten worden verdeeld. Naarmate vrouwen een hogere opleiding hebben is de taakverdeling in de huishouding minder sexe-specifiek, meer uitwisselbaar. Indien de vrouw buitenshuis heeft gewerkt of dit nog doet, is er ook sprake van een geringere rolspecialisatie. Dit verband is overigens niet erg sterk en het komt evenmin tot uiting op één van de terreinen in het bijzonder. Indien de vrouw regelmatig vergaderingen van de standsorganisatie bezoekt is er sprake van een geringere mate van rolspecialisatie dan wanneer de vrouw deze vergaderingen niet bezoekt. Dit werkt vooral door in de bedrijfstaken, hetgeen er op wijst dat vrouwen indien ze actief meewerken in het bedrijf, zij dat bedrijf kennelijk ook mee willen vertegenwoordigen en contact willen onderhouden met collega's.

Deze uitkomsten geven aan dat, in tegenstelling tot de relatieve participatie van mannen en vrouwen in het geheel van taken en beslissingen, de rolspecialisatie veel meer een eenduidige maat is voor de relatieve 'moderniteit' van de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen.

Met de stereotypie-score vertonen drie van de in de beschouwing betrokken sociaal-demografische en -participatiekenmerken een significante associatie, namelijk met de ^①leeftijd van de vrouw, ^②haar opleiding en de ^③samenwoningssituatie. Naarmate de vrouw jonger is, en naarmate haar opleiding hoger, is er sprake van een minder stereotypie, minder sexe-gebonden verdeling van taken en beslissingen. Ook wanneer er sprake is van enigerlei vorm van familiale samenwoning, is de stereotypie van de taakverdeling relatief gering. Deze relatie verbaast op het eerste gezicht omdat, het werd reeds eerder gezegd, het samenwonen werd gezien als indicatief voor meer traditionele familieverhoudingen. Hier blijkt nu dat juist in deze situatie sprake is van een minder stereotiep patroon.

Evenals dat reeds met betrekking tot de rolspecialisatie werd geconstateerd is ook de rolstereotypie een eenduidiger maatstaf voor de relatieve moderniteit van de rolstructuur van agrarische echtparen.

Bij het overzien van de reeds besproken associaties tussen de sociaal-demografische karakteristieken en de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen, kan worden geconstateerd dat de opleiding van de vrouw, een factor van belang is. Deze variabele vertoont namelijk gezien over alle terreinen gezamenlijk, in al de drie dimensies van de rolstructuur, significante verbanden. Echtparen waarvan de vrouw een hogere opleiding heeft kenmerken zich dus in alle opzichten door een modernere taakverdeling; er is sprake van een grotere symmetrie, de taakverdeling is relatief flexibel en niet persoonsgebonden en zij kent geen sexe-stereotiep patroon. Deze samenhang manifesteert zich vooral op het huishoudelijk terrein. Ook de variabelen leeftijd van de vrouw en de familiale samenwoning bleken van bijzondere betekenis te zijn, zij het in twee van de drie dimensies. Jongere echtparen hebben een patroon van verdelen van taken en beslissingen, dat wordt gekenmerkt door een grote mate van flexibiliteit en een geringe stereotypie. Meer specifiek werkzaam bleek de leeftijd van de vrouw op het emotioneel-expressieve vlak. In samenwoningssituaties is er sprake van een taakverdelingsstructuur die wordt gekenmerkt door een

relatief geringe participatie van de vrouw op de diverse activiteitenterreinen en door een geringe stereotypie. De familiale samenleving bleek in het bijzonder van betekenis voor het bedrijfsterrein. In één dimensie bleken de kerkelijke binding, de vraag of de vrouw dan wel de man (ooit) buitenshuis werkzaam is (geweest), de participatie van de vrouw in de standsorganisatie, evenals het aantal contacten met de voorlichting, van betekenis te zijn. Dat wil niet zeggen dat de overige variabelen in het geheel zonder betekenis zouden zijn, het tegendeel is het geval. Alle overige variabelen, behalve de mate waarin de man actief is in de standsorganisatie, vertonen wel één of meerdere significante associaties met de dimensies van de verschillende terreinen afzonderlijk. De sociaal-demografische en participatievariabelen hebben vooral betekenis voor de relatieve aandelen van vrouwen en mannen in de taken op het huishoudelijke en het sociaal-recreatieve terrein en minder op het bedrijfsterrein.

Concluderend mag worden besloten dat dit deel van de probleemstelling (2a) in grote lijnen ondersteuning vindt in het empirisch materiaal, zij het dat ook hier weer het familiale samenwonen, anders dan in de hypothesevorming werd verondersteld, samen gaat met een moderner taakverdelingspatroon.

-Sexe-rolopvattingen-

Hier is de veronderstelling aan de orde dat mensen met modernere sexe-rolopvattingen, die ook in praktijk zullen brengen. Bij de hypothesevorming werd dan ook de verwachting uitgesproken dat deze echtparen taken en beslissingen op een modernere wijze verdelen. Teneinde deze relatie te toetsen werd, conform de reeds uiteengezette werkwijze, een aantal tau-c coëfficiënten berekend tussen de sexe-rolopvattingen enerzijds en anderzijds de verschillende dimensies van de taak- en rolverdelingsstructuur, te weten: de gemiddelde participatie-score en de gemiddelde specialisatie-score per terrein en over alle terreinen gezamenlijk, alsmede de stereotypie-score. Zowel de afzonderlijke invloeden van de sexe-rolopvattingen van mannen en vrouwen als die van het gecombineerde effect werden bestudeerd. ¹⁴⁾

Alleen de ¹⁾sexe-rolopvatting van de man vertoont een significante relatie met de relatieve participatie van vrouwen en mannen in het geheel van taken en beslissingen. Naarmate de man er ten aanzien van de rollen van vrouwen en mannen meer egalitaire opvattingen op na houdt, is het relatieve aandeel van de vrouw in het gehele pakket van taken en beslissingen groter. Overigens werkt deze associatie niet specifiek door op een der afzonderlijke terrei-

nen. De sexe-rolopvatting van de vrouw werkt vooral door op het huishoudelijke terrein, in die zin dat wanneer zij modernere opvattingen heeft, de man een relatief groter deel van de huishoudelijke taken en beslissingen voor zijn rekening neemt.

Zowel de ^①sexe-rolopvattingen van de vrouw, als ^②die van de man evenals het ^③gecombineerde effect van beide, leveren een significante associatie op met de mate van rolspecialisatie, bezien over het geheel van taken en beslissingen. Op grond van de gevonden associaties kan worden geconcludeerd dat mensen met modernere sexe-rolopvattingen de taken en beslissingen waarvoor ze staan, verdelen op een wijze die wordt gekenmerkt door een grotere mate van flexibiliteit, meer precies: een grotere mate van gezamenlijkheid en uitwisselbaarheid. De sexe-rolopvattingen van de vrouwen werken vooral door op het huishoudelijke en het sociaal-recreatieve terrein en inzake de emotioneel-expressieve aspecten.

Met betrekking tot de mate van stereotypie van het taakverdelingspatroon leverden de sexe-rolopvattingen van de onderzochte echtparen geen significante relaties op.

Al met al zijn zowel de sexe-rolopvattingen van de vrouw als die van de man van betekenis voor de wijze waarop men uiteindelijk taken en beslissingen verdeelt. Modernere rolnormen werken vooral door in de mate van gezamenlijkheid en uitwisselbaarheid van de taakverdeling. Echtparen met meer egalitaire opvattingen over rollen van vrouwen en mannen, verdelen hun taken en beslissingen op een flexibeler wijze, specialiseren zich met andere woorden minder. Daarbij dient dan te worden aangetekend dat deze opvattingen vooral doorwerken in de wijze waarop men taken en beslissingen op het huishoudelijke en het sociaal-recreatieve terrein verdeelt en ook met betrekking tot de emotioneel-expressieve aspecten. Een conclusie die in dezelfde richting wijst, werd eerder al getrokken met betrekking tot de opleiding van de vrouw. Hoger opgeleiden hebben dus niet alleen modernere sexe-rolopvattingen, zoals in paragraaf 4.4 bleek, maar geven daar ook in hun dagelijks leven vorm aan. Deze bevindingen ondersteunen in grote lijnen het lid 2b van de probleemstelling.

-Huishoudenscyclus-

Met het oog op lid 2c van de probleemstelling werd een aantal hypothesen ontwikkeld met betrekking tot de relatie tussen de huishoudenscyclus en

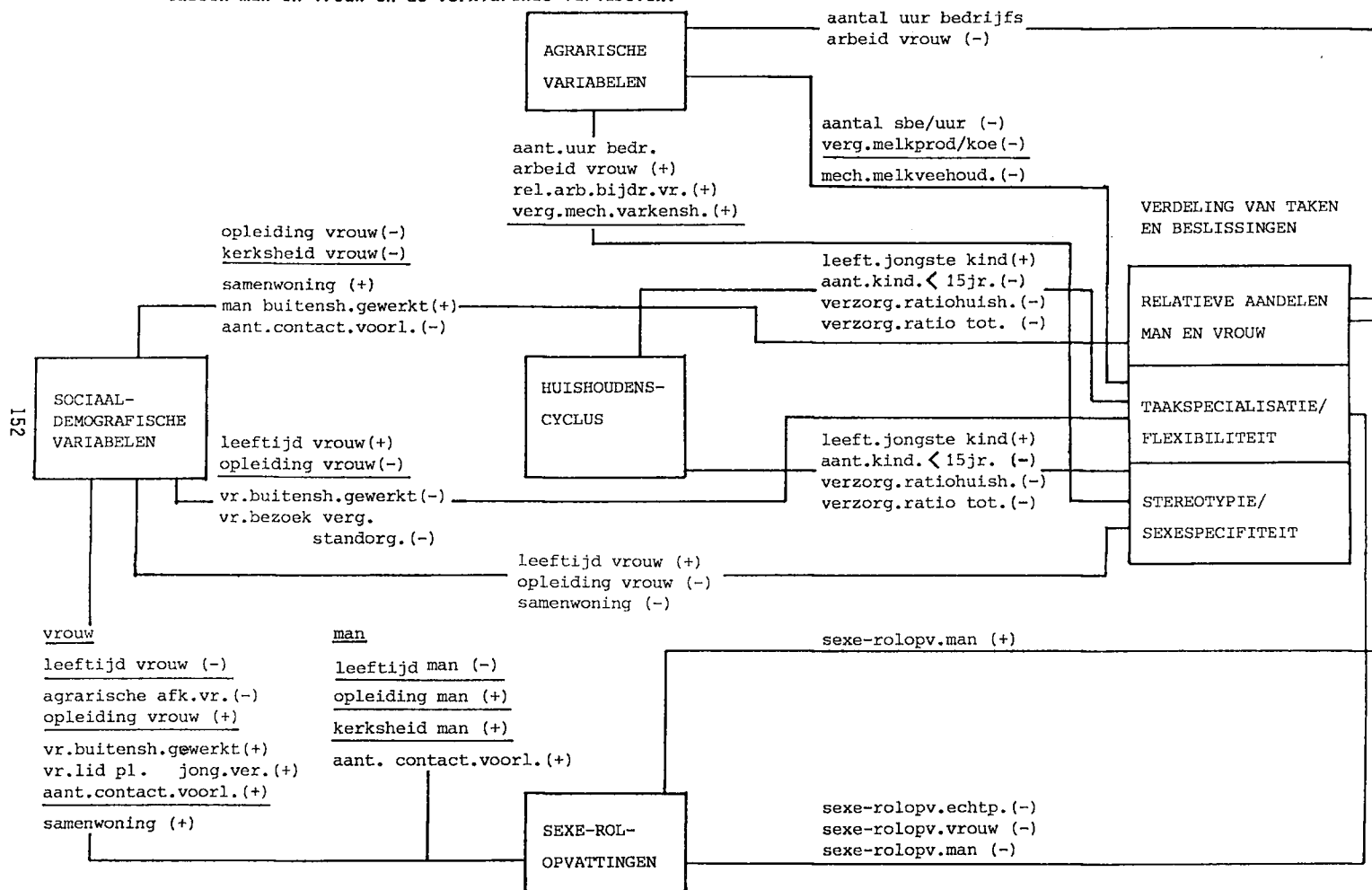
enkele andere kenmerken van de huishoudenssamenstelling enerzijds en de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen onderling verdelen anderzijds.¹⁵⁾ De achterliggende gedachte hier is dat de wijze waarop echtgenoten taken en beslissingen verdelen, mede afhankelijk zal zijn van de 'vraag naar en het aanbod van arbeidskrachten'. Deze verhouding, zo werd verondersteld, varieert al naar gelang van het stadium in de huishoudenscyclus. Aan de verzorging van kleine kinderen is men relatief veel tijd kwijt; tijd die bijvoorbeeld niet aan bedrijfsarbeid kan worden besteed. Ook de omvang van het huishouden en de samenstelling naar geslacht zou een factor van betekenis kunnen zijn bij de wijze waarop taken en beslissingen worden verdeeld, evenals de aanwezigheid van andere volwassenen en/of kinderen op hetzelfde erf.

Geen van de variabelen met betrekking tot de huishoudenscyclus vertoont een significante relatie met de relatieve participatie van mannen en vrouwen, bezien over het geheel van taken en beslissingen. Wel geven de variabelen die betrekking hebben op de aanwezigheid van jonge kinderen in het huishouden, significante relaties te zien -in de verwachte richting- met het terrein van de emotioneel-expressieve aspecten.

De variabelen die de ^①aanwezigheid en de ^②leeftijd van eventuele kinderen in het huishouden indiceren geven allemaal een significante relatie te zien met de mate van specialisatie van de verdeling van taken en beslissingen, in die zin dat in huishoudens met jonge kinderen sprake is van een geringere mate van taakspecialisatie en een grotere mate van flexibiliteit. De samenstelling naar geslacht lijkt weinig betekenis te hebben voor de uiteindelijke rolspecialisatie. Met betrekking tot de verschillende terreinen kan worden geconstateerd dat er geen of weinig relaties zijn met het bedrijfsterrein. De gevonden significante relaties liggen vooral op het vlak van de huishoudelijke beslissingen en de emotioneel-expressieve aspecten. Daar betekent de aanwezigheid van jonge kinderen een geringere specialisatie en een flexibeler rolstructuur. De man/vrouw ratio en de totale huishoudensgrootte vertonen geen significante associaties met de flexibiliteit van de taakverdeling.

Met betrekking tot de stereotypie van de taakverdeling geldt eveneens dat de ^①aanwezigheid van kinderen in het huishouden en ^②hun leeftijd, van betekenis zijn voor de relatieve vastheid en starheid van de taakverdeling. Huishoudens met kleinere kinderen worden gekenmerkt door minder vaste, stereotiepe patronen. Deze invloed komt vooral tot uiting in de wijze waarop

Figuur 5.2 Overzicht van de significante samenhangen tussen de drie dimensies van de verdeling van taken en beslissingen tussen man en vrouw en de verklarende variabelen.

de beslissingen in de huishoudelijke sfeer en op sociaal-recreatief terrein zijn verdeeld evenals op het emotioneel-expressieve vlak. Geen specifieke relaties zijn gevonden met de wijze waarop taken en beslissingen op het bedrijfsterrein zijn verdeeld. De man/vrouw ratio en de omvang van het huishouden hebben geen betekenis voor de mate van stereotypie van de taakverdeling.

c) Betrekken we alle drie de dimensies in de beschouwing dan blijkt dat vooral de aan- of afwezigheid van jonge kinderen van betekenis is voor het taakverdelings- en besluitvormingspatroon. Dat geldt overigens vooral voor de meerdere of mindere mate van flexibiliteit en stereotypie en niet voor de relatieve participatie van de echtgenoten in het gehele pakket van taken en beslissingen. De aanwezigheid van jonge kinderen werkt vooral door in de sfeer van huishouden en gezin, maar lijkt geen grote betekenis te hebben voor de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen in het bedrijf onderling verdelen. Het verwachte effect dat de vrouwen zich in die fase meer op de huishouding en de zorg voor de kinderen zullen concentreren en de mannen dientengevolge op het bedrijf, wordt door deze bevindingen niet bevestigd. Wel heeft de aanwezigheid van kleine kinderen tot gevolg dat de echtgenoten er minder vaste patronen op na houden, er met andere woorden sprake is van een flexibele, uitwisselbare wijze van verdelen. De verklaring die zich voor dit verschijnsel aandient is, dat zich in deze vroege stadia van de huishoudenscyclus nog niet echt vaste patronen hebben 'ingeslepen'. Wellicht kan ook het type zorg dat kleine kinderen nodig hebben, worden aangewezen als een van de mogelijke verklaringen. De huishoudensgrootte en de man/vrouw ratio lijken geen enkele invloed te hebben op de wijze waarop de taken en beslissingen worden verdeeld.

De hypothesen die werden opgesteld in verband met lid 2c van de probleemstelling, vinden derhalve slechts ten dele ondersteuning; en wel voorzover het gaat om de aanwezigheid van jonge kinderen.

-Kenmerken van het agrarisch bedrijf-

De veronderstelling die hier, in een aantal onderdelen uiteengelegd, aan de orde is luidt: echtparen met een relatief modern bedrijf en een economisch-rationele bedrijfsvoering verdelen ook hun taken en beslissingen op een 'moderne wijze', dat wil zeggen volgens een symmetrisch, flexibel, niet stereotiep patroon. In de eerste plaats kan worden gemeld dat geen enkele

van de bedrijfskenmerken een significante relatie vertoont met de relatieve participatie van vrouwen en mannen in het totale pakket van taken en beslissingen.¹⁶⁾ De gevonden relaties tussen de diverse variabelen en de verdeling van taken en beslissingen op de afzonderlijke terreinen vertonen niet een zeer consistent patroon. Niettemin valt op dat de meeste van de gevonden verbanden er op wijzen dat op de economisch-rationeel producerende bedrijven het aandeel van de vrouwen op veel punten relatief gering is. Eén significante relatie mag hier niet onvermeld blijven: naarmate de vrouw meer uren op het bedrijf werkt verricht zij ook een relatief groter deel van de huishoudelijke taken.

Met de taakspecialisatie vertonen de bedrijfsvariabelen wat meer significante relaties.¹⁷⁾ Dat zijn achtereenvolgens de vergelijking van het niveau van de melkproductie met dat van omringende boeren,¹⁾ de vergelijking van de mate van mechanisatie van de melkveehouderij en het aantal sbe/uur.²⁾ Deze drie variabelen geven een verband in de verwachte richting te zien: waar de melkveetak rationeler is gestructureerd, is er sprake van een geringere taakspecialisatie. Genoemde factoren werken vooral door op het huishoudelijke, het sociaal-recreatieve en het emotioneel-expressieve terrein en niet ten aanzien van de verdeling van taken en beslissingen in het bedrijf. Met betrekking tot de stereotypie geldt dat alleen het aantal uren dat de vrouw in het bedrijf werkt en haar procentuele arbeidsbijdrage, zowel als een goed producerende varkenshouderijtak, een grotere mate van stereotypie met zich meebrengen. Deze variabelen werken overigens wel door in de taakverdeling op het bedrijf.¹⁸⁾

De relaties tussen de agrarische variabelen en de drie dimensies van de taakverdeling zoals die hiervoor aan de orde kwamen, zijn gering in aantal en vertonen geen erg duidelijk en consistent beeld. Al met al kan worden gesteld dat de agrarische variabelen, voorzover ze doorwerken in de drie dimensies van de taakverdeling, dit vooral doen ten aanzien van de flexibi-
liteit en de stereotypie. Derhalve dient te worden geconstateerd dat hoewel de wijze waarop het bedrijf is ingericht en er wordt geproduceerd, niet over de hele linie een duidelijke invloed heeft op de wijze waarop agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen, de gevonden relaties niettemin merendeels in de verwachte richting gaan. Daar waar op economisch-rationele wijze wordt geproduceerd is het relatieve aandeel van de vrouwen op vrijwel alle terreinen geringer en is er sprake van een minder sterk gespeciali-

seerd, meer flexibel patroon. Zodoende kan worden geconcludeerd dat, hoewel een deel van de hypothesen die in verband met lid 2d van de probleemstelling werden geformuleerd moet worden verworpen, de ontwikkelde veronderstelling niettemin in grote lijnen overeind blijft.

zamen. -Tenslotte-

Teneinde een eerste indruk te krijgen van de onderlinge sterkteverhoudingen tussen de variabelen uit de verschillende categorieën, dat wil zeggen de sociaal-demografische en participatiekenmerken, de sexe-rolopvattingen, de huishoudenscyclus en de bedrijfskarakteristieken, werd per dimensie een aantal regressieanalyses uitgevoerd.¹⁹⁾ Hier zij overigens vermeld dat de twee variabelen met betrekking tot de bedrijfsarbeid van de boerin, niet in deze analyses betrokken zijn. Het is evident dat deze variabelen zeer nauw verbonden zijn met de taakverdeling, daar een aspect van zijn en derhalve niet als verklarende variabele mogen worden opgevoerd. Met betrekking tot de relatieve participatie van vrouwen en mannen in het gehele pakket van taken en beslissingen kan worden gezegd dat vooral de sexe-rolopvatting van de man en de kerkelijke binding van belang zijn bij de verklaring van de uiteindelijke taakverdeling. Daar moet evenwel direct aan worden toegevoegd dat beide variabelen samen slechts een zeer gering deel van de variantie van de taakverdeling verklaren (12%).

Met betrekking tot de taakspecialisatie zijn het vooral het niveau van de melkproductie en de opleiding van de vrouw die de mate van specialisatie van de uiteindelijke verdeling van taken en beslissingen bepalen. Beide variabelen samen verklaren 22% van de variantie van de taakspecialisatie. Voor de stereotypie van de taakverdelingsstructuur is vooral de mechanisatie van de varkenshouderij van belang. Deze variabele verklaart 15% van de variantie in de stereotypie.

De gevonden associaties werden tenslotte zodanig gegroepeerd dat er wat meer inzicht wordt verkregen in de vraag in welke dimensies en op welke terreinen de variabelen uit de diverse categorieën van belang lijken. Op grond daarvan kan het volgende worden geconcludeerd: De sociaal-demografische variabelen vertonen relaties in alle drie de dimensies, echter nauwelijks op het bedrijfsterrein. De sexe-rolopvattingen vertonen vooral relaties in de dimensie flexibiliteit van de taakverdeling, hetgeen doorwerkt op alle terreinen met uitzondering van het bedrijfsterrein. De variabelen met

betrekking tot de huishoudenscyclus zijn vooral werkzaam in de dimensies flexibiliteit en stereotypie in het bijzonder op het huishoudelijke en het emotioneel-expressieve terrein. De bedrijfsvariabelen vertonen significante relaties in alle drie de dimensies en op alle terreinen, in het bijzonder op het bedrijfsterrein.

Het patroon dat uit deze analyses naar voren komt is op het eerste gezicht wellicht niet erg duidelijk. Niettemin valt bij nadere beschouwing een aantal conclusies te trekken. In de eerste plaats kan worden geconstateerd dat ¹elk van de dimensies van de rolstructuur zoals die in dit onderzoek werden geoperationaliseerd, een eigen en karakteristiek patroon van relaties met de onafhankelijke variabelen vertoont. Hetzelfde geldt voor de afzonderlijke terreinen. De verschillende activiteiten- en beslissingsterreinen zoals die in dit onderzoek werden onderscheiden kennen elk hun eigen dynamiek en wetmatigheden. ²Er is in agrarische huishoudens weliswaar sprake van een zekere ruimtelijke verweving van taken, zeker waar het die van de vrouwen betreft, van een homogeen continuüm van taken en beslissingen ³lijkt echter geen sprake. Niettemin kan worden geconstateerd dat er op het huishoudelijk terrein, zowel als op sociaal-recreatief terrein als met betrekking tot de emotioneel-expressieve aspecten nog steeds sprake is van een duidelijke normering ten aanzien van de wijze waarop echtgenoten taken en beslissingen ⁴verdelen. Tevens kon worden aangetoond dat er op deze terreinen sprake is van een moderniseringsproces dat gaat in de richting van een meer symmetrisch, flexibel en minder stereotiep sexe-gebonden patroon. Dit komt onder meer tot uiting in de relatie tussen kenmerken als modernere sexe-rolopvattingen, hogere opleiding en een jeugdiger leeftijd enerzijds en de drie onderscheiden dimensies van de taakverdelings- en machtsstructuur anderzijds. Voor het bedrijfsterrein komt die relatie, uit het materiaal dat in deze paragraaf aan de orde is geweest, niet zo duidelijk naar voren. Dat die normering ten aanzien van de definiëring van mannen- en vrouwentaken er wel degelijk is kwam reeds naar voren uit het gegeven dat vrouwen in het bedrijf lang niet alle taken vervullen. Van een eenduidig in een bepaalde richting verlopend moderniseringsproces lijkt hier evenwel geen sprake. Sterk bepalend voor de taakverdelingsstructuur op het bedrijfsterrein bleken de familiale samenwoning, de bedrijfsoverdracht en de daarmee samenhangende bedrijfskarakteristieken en daarnaast ook, hoewel minder duidelijk, de mate waarin er op het bedrijf economisch-rationeel wordt geproduceerd.

Samenvattend kan tenslotte worden geconcludeerd dat vooral in huishoudens waar de vrouw een relatief hoge opleiding heeft en waar er zowel met betrekking tot de melkveehouderij als met betrekking tot de varkenshouderij modern-rationeel wordt geproduceerd sprake is van een relatief moderne huishoudensstructuur. De rolstructuur van de agrarische huishoudens kan derhalve zowel worden begrepen uit de wijze waarop het bedrijf is ingericht en er wordt geproduceerd als uit de leeftijd van de participanten die, het kwam reeds enkele malen naar voren, gezien mag worden als indicatief voor modernere sexe-rolopvattingen en een moderner rolgedrag.

5.3 De relatie tussen de verstrengeling van gezins- en bedrijfsaspecten en de verdeling van taken en beslissingen. Een eerste verkenning

In deze paragraaf komt de vraag aan de orde of er enigerlei verband bestaat tussen de wijze waarop de agrarische echtparen vorm hebben gegeven aan de verstrengeling tussen gezins- en bedrijfsaspecten enerzijds en de manier waarop zij taken en beslissingen verdelen anderzijds (lid 3 van de probleemstelling). Teneinde een eerste inzicht in deze vraag te verkrijgen werd een serie tau-c waarden berekend als maatstaf voor de associatie tussen de verschillende variabelen met betrekking tot de verstrengeling en de drie dimensies van de taakverdelingsstructuur.²⁰⁾ In paragraaf 2.5 werd de veronderstelling geopperd dat een modernere taakverdelingsstructuur gepaard zal gaan met een scherpere markering van gezin en bedrijf. Omdat er bij deze veronderstelling onduidelijkheid is ten aanzien van de verwachte oorzaak en gevolg relaties, worden beide categorieën van variabelen zowel als afhankelijke, als onafhankelijke variabelen beschouwd. Teneinde de aldus verkregen inzichten te verduidelijken, werden de conclusies uit de twee vorige paragrafen naast deze uitkomsten gelegd.

Allereerst dient vermeld te worden dat de gemiddelde verstrengeling niet significant verband houdt met de relatieve participatie van mannen en vrouwen in het geheel van taken en beslissingen. Er bestaat uitsluitend een significant verband met de relatieve aandelen van de echtgenoten in de bedrijfstaken, in die zin dat waar er een gemarkeerder scheiding bestaat tussen huishouden en bedrijf, de man een groter aandeel heeft in de bedrijfstaken en de vrouw derhalve minder. Waar de man een significant groter aandeel heeft in het geheel van taken en beslissingen is er op een

tweetal punten sprake van een grotere scheiding tussen huishouden en bedrijf; er is vaker een ^a bijzondere juridische bedrijfsvorm en men verkoopt ^b minder vaak eigen produkten aan huis.

Deze bevindingen doen het vermoeden rijzen dat ook hier weer het samen wonen en werken van twee gezinnen een rol speelt. Dit vermoeden wordt nog versterkt door het feit dat in het geval van samenwoning, de scheiding tussen gezin en bedrijf gemarkeerder is. Dit komt vooral tot uitdrukking in een grotere scheiding tussen woning en bedrijfsgebouwen, een bijzondere juridische bedrijfsvorm en aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf (zie paragraaf 5.1). Ook werd reeds eerder geconstateerd dat waar er wordt samengewerkt en gewoond door meer dan één gezin, de bedrijfsvoering veelal voornamelijk een mannenaangelegenheid is, waaraan de vrouwen relatief weinig te pas komen. Dit zijn de situaties waarin ook vaker een bijzondere juridische bedrijfsvorm zoals de maatschap voorkomt.

Met betrekking tot de specialisatie van de taakverdeling tussen de echtgenoten, die zoals gebleken een eenduidiger maatstaf is voor de relatieve moderniteit daarvan, kan het volgende worden gemeld: er is geen significante associatie tussen de gemiddelde verstrengeling van gezin en bedrijf en de flexibiliteit van de taakverdeling, noch over het geheel van taken en beslissingen bezien, noch voor één van de terreinen afzonderlijk.²¹⁾ Wel hebben echtparen met een over de hele linie flexibeler verdeling van taken en beslissingen, een significant gemarkeerder scheiding tussen hun woning en de bedrijfsgebouwen aangebracht.

Ook de stereotypie van de taakverdeling tussen de echtgenoten vertoont met de gemiddelde verstrengeling van huishouden en bedrijf, geen significante relatie. Wel werken echtparen met een minder stereotype taakverdeling relatief vaker met gescheiden rekeningen voor huishouding en bedrijf. Het voert te ver om hier al de gevonden relaties in detail te bespreken. Er wordt volstaan met te concluderen dat de significante relaties, hoewel niet groot in aantal, in de verwachte richting wijzen. Dat betekent met andere woorden dat er aanwijzingen zijn dat een sterkere scheiding tussen huishouden en bedrijf gepaard gaat met een relatief modernere taakverdeling. De nodige voorzichtigheid in acht nemend kan derhalve worden geconcludeerd dat lid 3 van de probleemstelling in grote lijnen overeind blijft.

De inzichten met betrekking tot de verstrengeling van familie/gezin en bedrijf en de rolstructuur van agrarische echtparen die in dit hoofdstuk tot dusverre naar voren zijn gekomen, wijzen er op dat het samen wonen en werken van de verschillende generaties bij dit alles een centrale rol speelt. Ten-einde het inzicht in deze samenhangen wat aan te scherpen, vat ik hier de belangrijkste conclusies nog eens samen.

Samenw. Reeds eerder kwam ter sprake dat het fenomeen van het familiaal samenwonen aanvankelijk werd beschouwd als een variabele die de relatieve traditionaliteit van de gezinsverhoudingen zou indiceren. Uitgaande van de theorie van de gezinsmodernisering zijn samenwonende gezinnen immers minder geïndividualiseerd dan niet-samenwonende gezinnen. Omdat het tegendeel meer en meer aan het licht treedt, lijkt het zinvol om op dit verschijnsel nog wat dieper in te gaan en nader te bezien hoe de drie fenomenen verstrengeling van gezin en bedrijf, rolpatroon en familiaal samenwonen op elkaar inwerken.

Op die bedrijven waar er wordt samen gewoond en gewerkt, is er gemiddeld sprake van een groter bedrijf (ha) en de bedrijfsprestaties in termen van opbrengsten, rationalisatie en mechanisatie zijn er ook groter. Het lijkt er nu op dat de samenwonende echtparen op die grotere en efficiënter producerende bedrijven, op diverse punten een duidelijker markering hebben aangebracht tussen de sfeer van huishouding en gezin enerzijds en die van het bedrijf anderzijds. Die sterkere markering is echter niet uitsluitend de resultante van de familiale samenwoning en de bedrijfskenmerken, hoewel bedrijfsomvang (sbe) en het samenwonen gezamenlijk maar liefst 31% van de variantie in de gemiddelde verstrengeling verklaren. Ook het gecombineerde effect van de sexe-rolopvattingen van het echtpaar speelt hier duidelijk in mee. Kennelijk is de instelling van de echtparen met een rationeel-efficiënte bedrijfsvoering zodanig dat die samen gaat met relatief egalitaire opvattingen ten aanzien van de plaats van mannen en vrouwen in gezin en samenleving. Kijken we nog weer even terug naar paragraaf 4.4 en de verklaringen die ik daar heb gegeven voor de variatie in sexe-rolopvattingen. Daar bleek dat vooral de jongeren en de echtparen met een hogere opleiding zich onderscheiden van de ouderen en degenen met een lagere opleiding, door modernere opvattingen over de rollen van mannen en vrouwen. Daarnaast speelden ook de kerkelijke binding en de frequentie van de contacten met de voorlichting nog een rol. Deze relatief moderne sexe-rolopvattingen brengen hen er kennelijk toe een scherpere scheiding aan te brengen tussen wonen en werken. Het samen wonen en werken staat, met andere woorden, centraal bij de

wijze waarop de scheiding tussen huishouden en bedrijf gestalte krijgt.

Daarbij spelen ook de mogelijkheden die een bedrijf heeft een rol, qua omvang en wat betreft het opleveren van voldoende inkomen voor twee huishoudens, maar evenzeer zijn de opvattingen van het echtpaar ten aanzien van egalitaire rollen van mannen en vrouwen van belang.

Een soortgelijke bevinding deden we ten aanzien van de drie dimensies van de taakverdelingsstructuur. Ook hier speelt het samen wonen en werken van de generaties een cruciale rol. In samenwoningssituaties lijkt het er op dat de vrouwen minder in het bedrijf meewerken en er tevens sprake is van een minder stereotype taakverdeling. Ook ten aanzien van het rolpatroon van de agrarische echtparen is overigens het samenwonen van de verschillende generaties niet de enige factor van betekenis. Daarnaast zijn ook de leeftijd en een aantal factoren m.b.t. het bedrijf van belang.

Met het oog op de laatste twee conclusies, lijkt het voor de hand liggend te veronderstellen dat de veranderingen die hier aan de orde zijn geweest met betrekking tot de verwevenheid van familie/gezin en bedrijf en de rolpatronen in agrarische huishoudens, onderdeel zijn van een omvattender veranderings- of moderniseringsproces. Moderne gezinsverhoudingen, zowel wat betreft de opvattingen als het actuele rolgedrag, gaan kennelijk gepaard met een duidelijker markering van gezin en bedrijf. In deze studie ben ik niet ingegaan op de opvattingen van de agrarische echtparen over het boer zijn, de inrichting van het bedrijf en de bedrijfsvoering en aspecten van management en ondernemerschap, analoog aan de wijze waarop ik sexe-rolopvattingen heb behandeld. Het is daarom niet mogelijk conclusies te trekken over de wijze waarop deze twee opvattingen-complexen zich tot elkaar verhouden, hoe ze elkaar wederzijds beïnvloeden en hoe een en ander in het concrete handelen tot uitdrukking komt. Wel heb ik aandacht geschonken aan tal van bedrijfskarakteristieken die ik, voorzover mogelijk, heb geplaatst in een perspectief van agrarische modernisering. Indien men er van uit gaat dat de bedrijfsvoering en de wijze waarop het bedrijf is ingericht, mede gezien kunnen worden als uitvloeisel van die opvattingen, dan lijkt het niet onaannemelijk dat ze eveneens een onderdeel zijn van datzelfde meer omvattende veranderings- of moderniseringsproces.

In dit hoofdstuk heb ik getracht een beeld te geven van een tweetal belangrijke kenmerken van agrarische huishoudens, de verstrengeling van gezin en bedrijf en de taakverdeling tussen de echtparen en ik heb laten zien dat het samen wonen en werken van de generaties hierbij een centrale

rol speelt. Tevens heb ik getracht een aantal veranderingstendensen op het spoor te komen. Daarbij is een veelheid van relaties naar voren gekomen. Zonder te willen pretenderen aan te kunnen geven hoe al deze factoren precies op elkaar inwerken, daar is een meer kwalitatief getint onderzoek voor nodig, meen ik in het voorgaande toch een aantal belangrijke mechanismen op het spoor te zijn gekomen.

Bij dit alles ga ik er echter niet van uit dat agrarische huishoudens noodzakelijkerwijs allemaal veranderen in de hier aangegeven richting. In deze studie heb ik een zeer globale ontwikkelingslijn willen schetsen die zich uitstrekt over een relatief lange tijdsperiode. Deze ontwikkelingslijn vormt het perspectief van waaruit agrarische huishoudens kunnen worden bestudeerd; een betekenisvol perspectief, zoals gebleken is. De werkelijkheid is echter complexer dan de zojuist geschetste ontwikkelingstendens suggereert. Er zijn tal van factoren aan te wijzen waardoor de ontwikkelingslijn kan worden afgebogen en waardoor differentiaties ontstaan. De huishoudenscyclus is daarvan een voorbeeld dat in deze studie op diverse plaatsen aan de orde is gekomen. Daarnaast valt bijvoorbeeld te denken aan factoren als demografische veranderingen, de landbouwpolitiek, veranderingen in de agrarische structuur en aspecten van sociaal beleid. Ook regionale en nationale verschillen kunnen tot gevolg hebben dat agrarische huishoudens op uiteenlopende wijze reageren op de globale ontwikkelingstrend en daarop een eigen dynamisch antwoord geven.

nut?

6. HUISHOUDENS EN VROUWEN IN DE LANDBOUW, EEN NABESCHOUWING.

In dit hoofdstuk wil ik tenslotte wat dieper ingaan op twee thema's die als het ware achter de directe probleemstelling van dit onderzoek liggen. De vraag naar de toekomst van agrarische huishoudens en die naar de positie van de vrouw in de landbouw zijn bepalend geweest voor de wijze waarop deze studie tot stand is gekomen en werd uitgevoerd. De belangrijkste conclusies uit het onderzoek zijn hier themagewijs geordend, in een poging om ze als het ware vanuit een ander perspectief en met meer distantie aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Hierbij bespreek ik een aantal kwesties van meer theoretische aard die in deze studie, meer of minder expliciet, aan de orde zijn geweest. Daarnaast heb ik getracht een aantal ontwikkelingen te schetsen die in de nabije toekomst mogen worden verwacht. Tenslotte ga ik in op een aantal punten die voor het beleid van belang lijken te zijn.

6.1 Agrarische huishoudens: familie en gezin en agrarisch bedrijf in dynamische interactie

In deze studie heb ik agrarische huishoudens gedefinieerd als sociale eenheden waarbinnen posities en rollen met betrekking tot verwantschap, huwelijk en bedrijf, vrije tijd en werk, consumptie en produktie met elkaar verstrengeld zijn. Ik ben er daarbij van uitgegaan dat er in de mate en de aard van de vervlechting van beide sferen, in de tijd gezien, geleidelijke veranderingen optreden waardoor er in toenemende mate sprake is van zich van elkaar verzelfstandigende sociale eenheden, ieder met een of meer eigen functies. Deze veranderingen hangen samen met de structurele differentiatie van de samenleving. ¹⁾ Zowel familie en gezin als de bedrijfseenheid raken ieder afzonderlijk in toenemende mate verbonden met bredere maatschappelijke verbanden. In deze studie wordt de wijze waarop beide sferen met elkaar verweven zijn mede gezien als het resultaat van strategieën van de betrokkenen om het hoofd te bieden aan veranderingsprocessen in de samenleving, in het bijzonder met betrekking tot de landbouw en de sfeer van de primaire sociale relaties. Dit is in grote lijnen de wijze waarop het concept agrarisch huishouden in deze studie is uitgewerkt. In dit hoofdstuk stel ik de vraag naar de toekomst van agrarische huishoudens aan de orde tegen de achtergrond van deze conceptualisering. De problemen en toekomstmogelijke-

den van agrarische huishoudens worden hier dan ook in de eerste plaats besproken in termen van de verwevenheid van genoemde twee sferen, dat wil zeggen familie, huwelijk/paarvorming en gezin enerzijds en het agrarisch bedrijf anderzijds. ²⁾

Aan het slot van het voorlaatste hoofdstuk signaleerde ik met betrekking tot de Oost-Gelderse agrarische huishoudens een in de tijd toenemende differentiatie tussen de familiale sfeer enerzijds en die van het agrarisch bedrijf anderzijds. Een tendens die samen lijkt te gaan met 'modernere' gezinsverhoudingen overeenkomstig de gangbare gezinsindividualiserings-theorie, hetgeen onder andere inhoudt een meer symmetrische taak- en besluitvormingsstructuur en tegelijkertijd een grotere mate van flexibiliteit en uitwisselbaarheid en minder sexe-specifieke stereotype rolpatronen. Een in uiterste consequentie doorgevoerde scheiding tussen de familiale sfeer en het agrarisch bedrijf zou per definitie het einde van het gezinsbedrijf betekenen. Immers de verstrengeling tussen beide sferen is nu juist het fundamentele kenmerk van het agrarisch huishouden en daarmee ook van het gezinsbedrijf. Mag er nu in de toekomst worden verwacht dat er aan die verwevenheid van beide sferen een einde zal komen? In de eerste plaats dient te worden vermeld dat de verschijningsvorm van het agrarisch huishouden in de loop der tijd op een aantal punten is veranderd. De verstrengeling is veranderd van karakter, op tal van punten hebben de betrokkenen een duidelijker markering aangebracht tussen de familiale sfeer en die van het bedrijf.²⁾ Anderzijds kan worden geconstateerd dat er op een aantal andere punten duidelijke vormen van verstrengeling zijn blijven bestaan. Het meest pregnant komt dit naar voren in de wijze waarop het bedrijf wordt overgedragen van de ene generatie op de andere. Het kader waarbinnen die bedrijfs-overdracht zich tot in de jaren vijftig voltrok, was het meergeneratiehuishouden. Daarbij waren niet alleen de gezinnen van de elkaar in generatie opvolgende bedrijfshoofden betrokken maar vaak ook nog ongehuwde ooms en tantes, broers en zusters. Het tijdstip waarop het bedrijf werd overgedragen werd bepaald door het overlijden van de mannelijke vertegenwoordiger van de oudste generatie. Voor de overdracht van de leiding en het beheer over de huishouding tussen moeder en (schoon)dochter gold hetzelfde. Voorzover er al afspraken waren droegen die veeleer het karakter van een stilzwijgende overeenkomst, dan dat er sprake was van formele zakelijke afspraken. Die afspraken hielden als regel in dat de zoon die de bedrijfsopvolger was

verantwoordelijk was en zorg diende te dragen voor de ongehuwde ooms en tantes en voor zijn eigen ongehuwde broers en zussen. Belangrijke gebeurtenissen in de familiekring die de verschillende stadia in de levenscyclus van de betrokkenen markeerden, bepaalden tegelijkertijd de momenten waarop het bedrijf van de ene generatie op de andere werd overgedragen en er veranderingen optraden in taakverdelings- en besluitvormingspatronen. Toen als gevolg van de sterk gestegen levensduur de 'overlap' tussen de generaties steeds groter werd en bij het overlijden van de oudste generatie de kleinkinderen de volwassen leeftijd reeds hadden bereikt, was er steeds duidelijker sprake van een 'overgeslagen generatie' die niet of nauwelijks aan zelfstandige bedrijfsuitoefening of huishoudvoering toekwam. Als gevolg van de toenemende individuatie van de jongere generatie werd deze gang van zaken meer en meer als onacceptabel ervaren. Tegenwoordig voltrekt de bedrijfsoverdracht zich dan ook steeds vaker tijdens het leven van de oudste generatie. De sociale voorzieningen die vanaf de jaren vijftig ook voor zelfstandige ondernemers beter werden -hier dient vooral de AOW te worden genoemd- zijn daarbij van groot belang geweest. Daardoor werden de financiële mogelijkheden geschapen voor de oudste generatie om zich bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd uit het bedrijf terug te trekken. In samenhang daarmee is de bedrijfsoverdracht van een tamelijk abrupte overgang, veranderd in een gefaseerd proces waarbij in toenemende mate formele afspraken worden gemaakt. Gestimuleerd door de landbouwvoorlichting zijn de verhoudingen zakelijker geworden en is het niet langer ongebruikelijk dat de zoon die het bedrijf gaat overnemen een tijdlang in loondienst is bij zijn vader en dat er vervolgens een maatschap wordt gevormd waarbij duidelijke afspraken worden gemaakt over wat de vader enerzijds en de zoon anderzijds inbrengt en hoe de inkomsten worden verdeeld. De huishoudens van de opvolgende generaties zijn gesplitst en men is apart gaan wonen. Ook is het aantal familie- en gezinsleden dat min of meer direct bij de bedrijfs-overdracht is betrokken, beperkter. Ooms en tantes en ook de broers en zussen van de bedrijfsopvolger spelen daarbij vrijwel geen rol meer. Hoewel zij inzake erfeniskwesties, wanneer de boedel verdeeld moet worden, de bedrijfsopvolger voor grote problemen kunnen plaatsen. De overdracht van het bedrijf is meer en meer een zaak geworden tussen twee echtparen, waarbij de mannen de belangrijkste rol spelen.

In deze studie kwam naar voren hoe bepalend de samenwerking en de bedrijfs-overdracht tussen de twee generaties is voor de wijze waarop taken en beslissingen op het bedrijf worden verdeeld -niet alleen tussen de generaties maar ook tussen mannen en vrouwen- ook werd de betekenis voor de bedrijfsvoering belicht. Zo hebben bedrijven die een samenwerkingsverband vormen tussen vader en zoon, vaker een ligboxenstal, produceren meer melk per koe, etc. en lijkt het er kortom op dat in die situatie meer en intensiever wordt geproduceerd. Uit het feit dat huishoudensfase en bedrijfsoverdracht van een zo groot belang zijn voor het bedrijfsplan en de bedrijfsorganisatie, moge blijken dat het hedendaagse agrarisch bedrijf, zowel wat betreft de doelstellingen als wat betreft de wijze waarop de produktie is georganiseerd, complexe eenheden zijn waarop de aanduiding kapitalistische onderneming niet zonder meer van toepassing is. Met kapitalistisch bedoel ik hier een onderneming die in de eerste plaats wordt gezien als een investering die een zekere winst op moet leveren. Zonder te willen beweren dat het in agrarische huishoudens aan dit type economisch-rationele doelstellingen ontbreekt, is in deze studie naar voren gekomen hoezeer ook ¹andere dan direct financiële doelstellingen, zoals bijvoorbeeld die welke verband houden met de intergenerationele bedrijfsoverdracht, mede bepalend zijn voor de bedrijfsvoering en de bedrijfsbeslissingen.³⁾ Wanneer er een bedrijfsopvolger is zal men trachten om het bedrijf zodanig uit te breiden of te intensiveren dat het gedurende een bepaalde periode een inkomen voor twee huishoudens op zal leveren. De bedrijfsopvolging kan zodoende de stoot geven tot innovatie van het bedrijf; dit is een mechanisme dat in belangrijke mate lijkt bij te dragen aan de levensvatbaarheid van agrarische gezinsbedrijven. ⁴⁾ Wanneer er geen opvolger is zal een ouder wordend echtpaar er veelal naar streven het bedrijf zo in te richten dat er met aanwending van zo weinig mogelijk fysieke arbeid toch nog een redelijk inkomen kan worden behaald en is er eerder sprake van stagnatie dan van groei en ontwikkeling.

Een tweede reden waarom ik meen te mogen constateren dat agrarische gezinsbedrijven niet aangemerkt kunnen worden als kapitalistische ondernemingen is het feit dat ²de wijze waarop binnen deze eenheden de taken en beslissingen zijn verdeeld, anders is gestructureerd. Die taakverdelingsstructuur is niet in de eerste plaats de resultante van economische overwegingen waarbij het behalen van een zo groot mogelijke bedrijfswinst voorop staat. Veeleer is er sprake van een taakverdelings- en beslissings-

structuur die als het ware is ingebed in de familiale verhoudingen en die daarvan een wezenlijk kenmerk vormt. De wijze waarop binnen agrarische huishoudens taken en beslissingen worden verdeeld is gebonden aan een zekere sexe-specifieke normering, onder andere ten aanzien van wat gepaste mannen- en vrouwentaken zijn in de verschillende levensfasen.

Met het oog op het voorgaande meen ik dan ook te mogen concluderen dat wat een aantal wezenlijke kenmerken betreft, agrarische huishoudens zich op een dynamische wijze trachten aan te passen aan de zich wijzigende omstandigheden in de samenleving. Bezien over de naoorlogse periode zijn velen er niet in geslaagd hun plaats binnen de landbouw te behouden. Voor de blijvers geldt dat zij er in geslaagd zijn om oudere, traditionele familiepatronen, hun bedrijven en bedrijfsvoering zodanig om te vormen en op elkaar af te stemmen dat er vitale, eigentijdse agrarische huishoudens ontstonden die het hoofd kunnen bieden aan de hedendaagse situatie. Gezien die vitaliteit, ziet het er dan ook niet naar uit dat het gezinsbedrijf op korte termijn definitief tot het verleden zal gaan behoren. Op de langere termijn bezien zullen de agrarische huishoudens een aantal problemen op hun weg vinden, die hun vermogen om de verstrengeling tussen familie en gezin en het bedrijf te herdefiniëren, op de proef zullen stellen. Ik doel daarbij niet uitsluitend op de hedendaagse landbouwproblematiek, al zijn de politieke, economische en technologische ontwikkelingen uiteraard van grote betekenis bij het beantwoorden van de vraag of de agrarische bedrijven van de toekomst nog wel als gezinsbedrijf zullen opereren. Ook de in de eerste hoofdstukken geschetste veranderingen rond huwelijk en gezin kunnen een potentiële bedreiging gaan vormen voor de agrarische gezinsbedrijven. Ik denk daarbij vooral aan verschijnselen in relatie tot de losser wordende familie- en gezinsbanden. Echtscheiding, het niet aangaan van een langdurige vaste relatie en het dalend kindertal kunnen de nodige problemen opleveren.

Door de verschillende overheden en door de betrokken organisaties wordt niet systematische aandacht geschonken aan de familie- en gezinscontext van het agrarisch bedrijf. Een op economisch-rationele leest geschoeid bedrijf is het model wat zowel beleidsmakers als landbouwvoorlichters voor ogen staat. Voorzover familie en gezin aan de orde komen, wordt veelal uitgegaan van een normatief-traditioneel gezinsmodel. Noch het één noch het ander correspondeert met de werkelijkheid van de wisselwerking en wederzijdse beïnvloeding

van beide sferen zoals ik die in deze studie naar voren heb proberen te brengen en die kenmerkend is voor het agrarisch gezinsbedrijf.

Meer systematische aandacht voor de wisselwerking tussen familie, huwelijk en gezin en het bedrijf en de problemen die de wederzijdse aanpassing van beide sferen met zich meebrengt, is een voorwaarde voor een beleid dat ernst maakt met de dagelijkse realiteit van de agrarische huishoudens van nu en die van de toekomst.

6.2 Traditionele of moderne gezinnen?

In de vorige hoofdstukken heb ik beschreven hoe in Oost-Gelderland agrarische huishoudens zich in de loop der tijd hebben losgemaakt uit de vroeger zo sterk bepalende kaders van familie, buurt en kerk, waarin ze in het verleden sterk waren geïntegreerd. Ik heb geconstateerd dat de familiale samenleving van verschijningsvorm is veranderd. De generaties zijn apart gaan wonen, men is gescheiden huishoudens gaan voeren en dit ging tevens gepaard met een geringere tolerantie ten aanzien van inmenging in de wederzijdse interne gezinsaangelegenheden, in het bijzonder wat betreft de opvoeding van de kinderen en meer in het algemeen ten aanzien van de intieme levenssfeer. Daarnaast verminderde ook de onderlinge hulp en bijstand -die worden meer en meer verleend door gespecialiseerde instanties- en de huishoudens zijn meer en meer op zichzelf komen te staan.

Tot zover komen de hier geschetste veranderingen overeen met datgene wat in de gangbare gezinssociologische theorie wordt aangeduid als het proces van gezinsindividualisering. In tweeërlei opzicht wijken agrarische huishoudens echter af van het in deze theorie geschetste beeld. In de eerste plaats is ① er in ongeveer de helft van de huishoudens nog steeds sprake van een grote verbondenheid, zowel in ruimtelijke zin als in termen van samenwerking tussen opeenvolgende generaties. In de tweede plaats kan het agrarisch huishouden nog steeds worden beschouwd als een multifunctioneel instituut omdat het zowel produktie- als consumptieeenheid is. In termen van de gezinssociologische theorie dienen deze verschijnselen te worden opgevat als archaïsche fenomenen, als 'cultural lag', ten gevolge van een langdurig ruimtelijk en cultureel isolement, die na verloop van tijd wel zullen verdwijnen. Mag men nu verwachten dat deze ontwikkeling zich inderdaad zal voordoen? In het voorgaande is reeds aan de orde geweest dat de wijze waarop

in agrarische huishoudens vorm wordt gegeven aan het familiaal samenwonen, juist veel meer het karakter draagt van een dynamische adaptatie aan eigentijdse ontwikkelingen. Van een vooral door de traditie bepaald verschijnsel lijkt geen sprake. Dat spreekt in de eerste plaats uit het feit dat huishoudens waar wordt samengewerkt door opeenvolgende generaties een relatief moderne bedrijfsvoering kennen, daartoe vooral aangezet door die samenwerking. In de tweede plaats is er in de situaties waarin men samen woont en werkt tevens sprake van een aantal duidelijk als 'modern' te kenschetsen gezinskarakteristieken, te weten modernere sexe-rolopvattingen en een meer symmetrische, flexibeler, niet-sexespecifieke verdeling van taken en beslissingen. Het lijkt daarom voor de hand te liggen te concluderen dat er in agrarische huishoudens niet zozeer sprake is van traditionele gezinsverhoudingen maar veeleer van eigen specifieke tussenmenselijke verhoudingen en intern functioneren. De wijze waarop in agrarische huishoudens vorm wordt gegeven aan de verwevenheid van de sfeer van de primaire sociale relaties en het agrarisch bedrijf is een dynamisch antwoord op ontwikkelingen in de samenleving.

Op grond van bovenstaande overwegingen ben ik van mening dat de visie op agrarische huishoudens zoals die wordt geboden door de gangbare theorie van de gezinsindividualisering nuancering behoeft. De eigen specifieke karakteristieken en de dynamiek van agrarische huishoudens treden duidelijker aan het licht wanneer men uitgaat van de in deze studie gehanteerde optiek op het agrarisch huishouden, als sociale eenheid waarbinnen posities en rollen met betrekking tot verwantschap, huwelijk, werk, produktie en consumptie met elkaar verstrengeld zijn.

Opm. Een opmerking met betrekking tot de wijze waarop in deze studie het begrip verstrengeling van de bedrijfssfeer met die van de primaire sociale relaties werd geoperationaliseerd, is hier daarom op z'n plaats. Bij de uitwerking is de aandacht nogal sterk komen te liggen op de overdracht van het bedrijf van de ene generatie op de andere. Zoals ik heb laten zien is dit fenomeen inderdaad van centraal belang voor het doen en laten van agrarische huishoudens. Het lijkt echter zeer de moeite waard om dit fenomeen van de verstrengeling en wisselwerking van beide sferen middels een specifiek op dit thema gericht onderzoek verder te exploreren en uit te werken. De vraag naar de precieze invloed van de huishoudenscyclus op bedrijf en bedrijfsvoering, niet in de laatste plaats in financieel en bedrijfseconomisch opzicht,

zou hierbij een vruchtbaar uitgangspunt kunnen vormen. Een dergelijke studie kan een duidelijker beeld geven van het complexe proces van wederzijdse wisselwerking. Op een meer theoretisch niveau kan een fundamenteel inzicht worden verschaft in de wijze waarop in agrarische huishoudens doelstellingen en waarden van familiale aard inwerken op de economisch-rationele overwegingen bij de besluitvorming in het bedrijf en omgekeerd in de wijze waarop overwegingen met betrekking tot het bedrijf de familiale en gezinsverhoudingen beïnvloeden. Bijzondere aandacht verdienen de mechanismen die daarbij werkzaam zijn en de veranderingen die er in die wisselwerking optreden, zowel op de langere termijn gezien, als in relatie tot de verschillende stadia van de huishoudenscyclus. Deze benaderingswijze sluit aan bij de groeiende internationale belangstelling voor een geïntegreerde bestudering van huishoudensprocessen en 'farming systems', die vooral gericht is op onderzoek en beleid in z.g. ontwikkelingslanden maar die ook in de Europese context vruchten af zal kunnen werpen.

Tenslotte een laatste opmerking met betrekking tot de wijze waarop ik in deze studie het probleem heb benaderd. Bij de conceptualisering van het begrip agrarisch huishouden ben ik er van uitgegaan dat er geleidelijk aan een toenemende differentiatie is opgetreden tussen familie, huwelijk en gezin enerzijds en het agrarisch bedrijf anderzijds, waarbij iedere sfeer afzonderlijk sterker verbonden raakte met bredere maatschappelijke verbanden. In deze studie zijn de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, de primaire sociale relaties, systematisch aan de orde geweest en gezien in het perspectief van de theorie van de gezinsindividualisering. De ontwikkelingen op het niveau van de agrarische bedrijven zijn minder systematisch aan de orde gekomen in het licht van enige theorie inzake de veranderingen in de agrarische structuur. Dit is een doelbewuste keuze geweest.¹ In de eerste plaats leek het niet wenselijk te kiezen voor een onderzoeksopzet die vanaf het begin reeds een hybride karakter draagt. De keuze voor een in de eerste plaats gezinssociologische opzet was een voor de hand liggende, gezien mijn ² gezinssociologische achtergrond. Het lijkt echter zeer de moeite waard om in een volgende studie de verstrengeling van bedrijf en familie en gezin systematisch te bestuderen, uitgaande van een daartoe geëigende theorie van veranderingsprocessen in de agrarische structuur.⁵⁾

6.3 Vrouwen in de landbouw: boerinnen en agrarische vrouwen, afgeleide en zelfstandige posities

De positie van de meerderheid van de vrouwen in de Nederlandse landbouw wordt in de eerste plaats bepaald door haar huwelijk of samenwoningsrelatie. Zolang het gezinsbedrijf de dominante sociale context blijft waarbinnen de primaire agrarische produktie in Nederland tot stand komt en zolang de bedrijfsopvolging voornamelijk via de mannelijke lijn verloopt, blijft de plaats van vrouwen in de landbouw allereerst een afgeleide. De term boerin, echtgenote van een boer, blijft een aanduiding die de werkelijkheid nog steeds blijkt te dekken. Naast deze constante van fundamentele aard, heb ik in deze studie gewezen op een aantal duidelijke veranderingen die er sinds de Tweede Wereldoorlog in het leven van boerinnen heeft plaatsgevonden. Veranderingen die enerzijds samenhangen met zich wijzigende verhoudingen in de primaire levenssfeer en met betrekking tot de plaats van de vrouwen in de samenleving en anderzijds met ontwikkelingen in de landbouw. Voor de boerinnen in Oostelijk Gelderland zijn deze veranderingen wel heel ingrijpend geweest. Dat geldt zowel voor de aard en de omvang van de bedrijfsarbeid en voor het huishoudelijk werk als voor de context van het dagelijks leven.

Was het in het begin van de jaren vijftig nog gebruikelijk om vrouwen werkend op het land aan te treffen, vandaag de dag is dat eerder uitzondering dan regel. In de periode die in dit onderzoek vooral de aandacht heeft gehad -dat is die na de Tweede Wereldoorlog- hebben de traditionele gemengde bedrijven zich in snel tempo gespecialiseerd. De melkveehouderij en daarnaast de varkenshouderij zijn de dominante bedrijfstypes geworden. Ook de mechanisatie van de bedrijven heeft in diezelfde periode een grote vlucht genomen. Een aantal landbouwactiviteiten verdween en het werk dat nog op het land wordt gedaan is gemechaniseerd. De boerinnen zijn hierdoor bevrijd van veel zware lichamelijke arbeid.² Daarbij hebben deze ontwikkelingen tot gevolg gehad dat de arbeid van de vrouwen zich is gaan concentreren in en rond de woning en de bedrijfsgebouwen; het werken met machines is in de allereerste plaats een mannenaangelegenheid. Tevens is het aantal nieuwe activiteiten verbonden met bedrijfsmanagement en ondernemerschap toegenomen.³ De vrouwen zijn een niet onaanzienlijk gedeelte van deze nieuwe taken gaan vervullen, te denken valt aan het bijhouden van de administratie en de boekhouding, telefoon aannemen en boodschappen doen. Weliswaar is, mede als

gevolg van de grote leningen bij de bank en het hogere werktempo, de psychische druk waaronder tegenwoordig wordt gewerkt toegenomen, toch weegt dit in de beleving van de meeste boerinnen niet op tegen de positieve kant van de verminderde fysieke belasting. Velen van hen noemen de vermindering van het zware werk de belangrijkste verandering die zich gedurende de laatste decennia in de positie van de boerin heeft voorgedaan.

Ook de gevolgen van de gezinsindividualisering waren ingrijpend, zowel voor de bedrijfsarbeid van de boerinnen als voor de huishoudelijke arbeid. In de naoorlogse jaren kreeg in de Gelderse Achterhoek het proces van geleidelijke verzelfstandiging van het gezin uit het grotere familieverband zijn beslag. In die periode zijn de generaties apart gaan wonen. De woningen werden daartoe gesplitst of er werd op hetzelfde erf een nieuwe woning bij gebouwd. Dit betekende gelijktijdig het einde van de gemeenschappelijke huishouding, hetgeen onder andere wil zeggen dat men niet langer gezamenlijk eet, er gewerkt wordt met gescheiden huishoudbudgets en men niet langer alle tijd in elkaars gezelschap doorbrengt. Deze veranderingen hebben hun beslag gekregen in de periode die ligt tussen het midden van de jaren vijftig en het midden van de jaren zeventig. Vooral voor de vrouwen heeft dit proces van gezinsindividualisering verstrekkende gevolgen gehad. Dat geldt in de eerste plaats voor de verdeling van taken en beslissingen tussen de vrouwen van de oudste en de daarop volgende generatie; tussen (schoon)moeder en (schoon)dochter. Vroeger was er sprake van een verdeling van taken en beslissingen tussen de generaties, waarbij oma aan het hoofd stond van de gemeenschappelijke huishouding en ook een deel van de opvoeding en de verzorging van de (klein)kinderen voor haar rekening nam, terwijl de (schoon)dochter voornamelijk in het bedrijf werkte. Nu de huishoudens gesplitst zijn is er in deze zin geen sprake meer van een taakverdeling tussen de vrouwen van de opeenvolgende generaties. De (schoon)moeder en (schoon)dochter zijn in de eerste plaats verantwoordelijk voor de eigen huishouding en de opvoeding en verzorging van hun eigen kinderen. Ook de inmenging in elkaars levenssfeer wordt minder geduld, men gaat in velerlei opzicht behoedzamer met elkaar om. Overigens geldt hetzelfde voor de invloed vanuit de buurt en de kerk. Het gezin heeft zich naar binnen gekeerd en is zich gaan afsluiten voor al te directe beïnvloeding door de omgeving. Veel van de in dit onderzoek betrokken vrouwen hebben dit ervaren als een bevrijding. Naast de verlichting van hun arbeid is deze nieuw gewonnen autonomie voor de boerinnen een van de belangrijkste winstpunten van de laatste decennia.

De eerder genoemde veranderingen op het terrein van de landbouw, tengevolge waarvan het werk van vrouwen op het bedrijf zich is gaan concentreren in en rond de bedrijfsgebouwen, werden versterkt door de gevolgen van de individualisering van de agrarische gezinnen. In de jaren vijftig en begin jaren zestig vond er gaandeweg een sterkere beklemtoning plaats van een burgerlijke levensstijl en burgerlijke gezinswaarden, die onder meer tot uiting komen in een grotere huiselijkheid, het gezellig maken van de woning, meer aandacht voor de maaltijden, de onderlinge relaties, de kinderverzorging en -opvoeding en de uiterlijke verzorging. De mechanisering van de huishouding kan in hetzelfde licht worden gezien. Veel van het huishoudelijk werk werd door mechanisering lichter en tevens aangenamer en de huishoudelijke produktie kon aanzienlijk worden opgevoerd. Vooral de wasmachine en de diepvriezer kunnen in dit verband worden genoemd. Ook een toenemende nadruk op ontwikkeling en maatschappelijke participatie passen in dit beeld, evenals de toegenomen contacten met de niet-agrarische wereld. Onderwijs, voorlichting en plattelandsorganisaties hebben hier gericht aan bijgedragen door, wellicht ongewild, aan boerinnen en boerendochters elementen van een burgerlijk gezinsmodel voor te houden.⁶⁾ Gaandeweg zijn de boerinnen zich meer gaan refereren aan burgerlijke gezinswaarden en een burgerlijke levensstijl, waarbij er naar wordt gestreefd de al te directe wisselwerking tussen gezin en bedrijf af te zwakken.

Individualisering en agrarische verandering hebben tevens tot gevolg gehad dat de oriëntatie van de boerinnen op de buitenwereld veranderd is. In de gezinssfeer maar ook in het bedrijf heeft zich een verzelfstandiging ten opzichte van de nabije omgeving voorgedaan. In de gezinssfeer wordt de inmenging door familie, buurt en kerk minder en minder geduld en met betrekking tot het bedrijf is er nauwelijks meer sprake van onderlinge hulp en steun, men werkt meer op zichzelf. Tegelijkertijd is de oriëntatie op de globale samenleving vergroot. Dat geldt nog het sterkst voor de vrouwen. Waren in het verleden de contacten met de samenleving buiten de directe omgeving vooral iets voor de man, tegenwoordig ziet het er naar uit dat het vooral de vrouw is die de contacten met de buitenwereld voor haar rekening neemt. Waarden als ontwikkeling en ontplooiing waren in het verleden lang geen gemeengoed voor een boerenmeisje, tegenwoordig zijn via onderwijs en diverse plattelandsorganisaties haar kansen hierop sterk vergroot. Ook een aantal nieuwe bedrijfstaken brengt vrouwen in frequenter contact met de instanties buiten de eigen kring.

De veranderingsprocessen die hiervoor reeds aan de orde zijn geweest hebben niet alleen gevolgen gehad voor de taakverdeling tussen de generaties, die in de loop der tijd wat op de achtergrond is geraakt, maar vooral ook voor de wijze waarop de agrarische echtparen taken en beslissingen verdelen. In het verleden werd mannen- en vrouwenwerk vooral gekenmerkt door een grote mate van complementariteit. Mannen maakten pootgaten, vrouwen deden de aardappelen er in, bij het rooien maakten de mannen de aardappelen met de vork los, de vrouwen raapten ze op, etc. Met het afnemen van het veldwerk van de vrouwen is een gemarkeerder scheiding ontstaan tussen de vrouwen- en de mannensfeer, de functionele vervlechting van mannen en vrouwentaken is grotendeels verdwenen. Het huidige taakverdelingspatroon wordt veeleer gekenmerkt door een zekere mate van asymmetrie, dat geldt vooral voor huishouding en bedrijf. De asymmetrie op het sociaal-recreatieve terrein en inzake de emotioneel-expressieve aspecten is veel geringer hoewel ook hier duidelijke sporen van een vroegere sterkere normering aanwezig zijn.

Overigens is het vooral de verdeling van de arbeid die een asymmetrisch patroon vertoont. Bij overleg en besluitvorming vullen man en vrouw elkaar in belangrijke mate aan. De mannen hebben een belangrijke stem in de financiële huishoudelijke beslissingen waar relatief veel geld mee gemoeid is en in beslissingen met betrekking tot de kinderen. Als het gaat om bedrijfsbeslissingen met verstrekkende gevolgen zijn de boerinnen overlegpartners die een belangrijke stem in het geheel hebben. Ook dat betekent een breuk met het verleden toen de besluitvorming vooral een mannenaangelegenheid was. Overigens is het wel duidelijk geworden dat de vrouw nadrukkelijker aanwezig is op het bedrijfsterrein dan de man in de huishouding. Vooraf met betrekking tot het huishoudelijk terrein en in bedrijfssfeer kan worden geconcludeerd dat de sterke normering ten aanzien van de definiëring van mannen- en vrouwentaken weliswaar enigszins is afgenomen in sterkte, maar niettemin nog zeer duidelijk aanwezig is. Dat spreekt onder andere uit de geringe participatie van de boeren in huishoudelijke taken en omgekeerd uit het feit dat boerinnen niet of zelden met (landbouw)machines werken.

De meest moderne patronen in termen van grotere flexibiliteit en geringere stereotypie vinden we daar waar de vrouw een relatief hoge opleiding heeft en waar er zowel met betrekking tot de melkveehouderij als met betrekking tot de varkenshouderij op een modern-rationele wijze wordt geproduceerd.

Een factor die ten aanzien van de participatie van de boerin in het bedrijf een centrale rol lijkt te spelen is de intergenerationele samenwerking en bedrijfsopvolging. De samenwerking tussen de generaties is in de allereerste plaats een mannenaangelegenheid. Waar er op het bedrijf wordt samengewerkt tussen vader en zoon, staan de vrouwen zowel wat betreft de omvang van de arbeid als inzake de besluitvorming min of meer langs de zijlijn. Mede op grond daarvan concludeerde ik dat de vrouwen zich aanpassen aan de 'vraag' vanuit het bedrijf. Als het nodig is werken ze mee. Ze spelen een belangrijke rol bij de besluitvorming maar als hun zoon mee gaat werken trekken ze zich terug. In die zin heeft de bijdrage van de boerin aan het bedrijf een bufferfunctie. 7)

Samenvattend kan worden gezegd dat de positie en de rol van de boerinnen weliswaar een aantal betekenisvolle veranderingen heeft ondergaan, niettemin is de fundamentele constante blijven bestaan. Haar positie, ingebed als die is in de familiale context, blijft een afgeleide daarvan. Van een zelfstandige beroepsstatus, als agrarische vrouw, is geen sprake.

Grote ontevredenheid met deze situatie is er in dit onderzoek niet waargenomen. Met het oog op de toekomst mag worden verwacht dat hier toch verandering in zal komen. Dit kan onder andere worden afgeleid uit de toegenomen aandacht die er van de kant van de traditionele plattelands(vrouwen)organisaties zowel op nationaal niveau, als ook in Europees verband wordt besteed aan de problematiek van de vrouw in de landbouw. Daarbij wordt onder andere aandacht gevraagd voor de positie van agrarische vrouwen in juridische zin, in financieel en fiscaal opzicht, inzake de sociale zekerheid, voor scholing en voorlichting en voor de belangenbehartiging van vrouwen in de landbouw.⁸⁾ Ook kan worden gewezen op het groeiende aantal boerinnengroepen, veelal bestaande uit jongere, kritische vrouwen, die als belangrijkste doel hebben de belangenbehartiging van agrarische vrouwen in ruime zin. ⁹⁾ De emancipatiegedachte vindt bovendien in steeds ruimere kring ondersteuning en in samenhang daarmee kan een sterkere oriëntatie op de beroepsarbeid worden geconstateerd. Uitgaande van een toenemende arbeidsoriëntatie van vrouwen en de daarmee samenhangende wens tot grotere zelfstandigheid, is het steeds minder voor de hand liggend dat wanneer een jonge vrouw trouwt (of gaat samenwonen) met een boer, zij ook als vanzelfsprekend zal gaan participeren in het bedrijf van haar partner. Meestal heeft zij een opleiding voor een ander beroep gevolgd en zal zij dat willen blijven uitoefenen. In de

praktijk houden veel jonge boerinnen tegenwoordig hun beroep ook aan, zeker tot er kinderen worden geboren. Uiteraard hangt daarbij veel af van de opleiding van de vrouwen en van de werkgelegenheid die er in de omgeving is. Buiten het agrarisch milieu blijft een toenemend aantal moeders met jonge kinderen werken. Het is te verwachten dat deze tendens zich in de toekomst ook onder jonge boerinnen zal manifesteren. Deze boerinnen zullen niet of veel minder beschikbaar zijn voor werk op het bedrijf en hun partners kunnen niet meer verwachten dat hun vrouw regelmatig allerlei bedrijfstaken op zich neemt. Het kan belangrijke consequenties voor de arbeidsorganisatie van een bedrijf hebben wanneer de echtgenote niet voortdurend meer beschikbaar is voor een aantal vaste taken maar vooral voor de z.g. inspringtaken in urgentiegevallen. Anderzijds zal dat ook betekenen dat de druk op de mannen groter wordt om ook hun aandeel in de huishoudelijke taken te leveren. In zo'n situatie zal ook de verdeling van de huishoudelijke en verzorgende arbeid aan de orde komen.

De vrouwen die er voor kiezen in het agrarisch bedrijf van hun echtgenoot/partner actief te zijn, leveren daaraan een belangrijke economische bijdrage. Van deze categorie vrouwen mag worden verwacht dat ze in de toekomst in toenemende getale zullen streven naar een zelfstandiger positie in het bedrijf, waarbij wederzijdse rechten en plichten duidelijker omschreven zijn en in formele regelingen vastgelegd. Het ontwikkelen van een samenhangend pakket van regelingen op juridisch, fiscaal en financieel terrein en met betrekking tot de rechtszekerheid en de sociale zekerheid, lijkt daarbij een eerste vereiste. Hier ligt een belangrijke taak voor de betrokken organisaties en voorlichtingsinstanties.

Naast de vrouwen die kiezen voor een van de twee hiervoor genoemde mogelijkheden, zal een toenemend aantal vrouwen zelfstandige beroepsuitoefening in de landbouw ambiëren, d.w.z. niet via of in samenwerking met hun partner. Dit betekent dat men mag verwachten dat de traditionele bedrijfsopvolging via de mannelijke lijn in de toekomst in toenemende mate onder druk zal komen te staan. Overheidsinstanties en bedrijfsleven zullen rekening moeten gaan houden met een toenemend aantal vrouwelijke bedrijfshoofden en hun dienstverlening zal hier op afgestemd moeten worden.

In alle drie de situaties die hier aan de orde zijn geweest is de plaats van de vrouw in het agrarisch bedrijf een andere. Niettemin mag, ongeacht de precieze relatie van de vrouw tot het bedrijf, worden verwacht dat die verhouding in de toekomst in toenemende mate problematisch zal zijn. Het is

daarom van belang, zowel voor de relatie tussen de betrokkenen als voor het bedrijf, dat men ^a zich rekenschap geeft van de wisselwerking tussen beide sferen. Tevens is het van belang dat men zich realiseert dat de ^bprecieze vormgeving van die verstrengeling zich tot op zekere hoogte laat regelen. Het is met andere woorden van belang dat agrarische (echt)paren de zakelijke kanten van hun relatie onder ogen zien en duidelijke regelingen treffen met betrekking tot de wederzijdse rechten en plichten inzake bedrijf, inkomensverwerving, huishouding en kinderopvoeding. Een hulpmiddel hierbij zou kunnen zijn het opstellen van een toekomstplan met betrekking tot bedrijf en huishouden. Daarin kan voor de verschillende huishoudensfasen worden vastgelegd, welke de plaats van beide partners in het bedrijf zal zijn, hoe beider inbreng in termen van arbeid en kapitaal er ongeveer uit zal zien en op welke wijze de revenuen zullen worden verdeeld. Zo'n plan kan dan van tijd tot tijd worden geëvalueerd en eventueel bijgesteld of herzien. Ook op dit terrein ligt er voor de voorlichting via vrouwen- en standsorganisaties een belangrijke taak.

Dit advies zal wellicht op nogal wat weerstand stuiten; het maken van zakelijke afspraken druist in tegen het dominante romantische huwelijksideaal, waarbij liefde en gevoel tegenover geld en zakelijke afspraken lijken te staan. Het lijkt te veel op datgene wat men zich voorstelt van het vroegere verstandshuwelijk, waarbij zakelijke overwegingen voorop stonden. Afgaande op datgene wat ik hiervoor te berde heb gebracht houd ik het er echter op dat het maken van een aantal afspraken met een zeker zakelijk karakter -het verstandshuwelijk in een nieuwe gedaante- zowel voor de relatie tussen de partners als voor het bedrijf, uiteindelijk een positieve uitwerking zal hebben.

NOTEN

Hoofdstuk 1

1. Uiteraard zijn er meerdere factoren te noemen die invloed uitoefenen op het doen en laten van agrarische huishoudens. Ik beoog hier niet een uitputtende opsomming te geven maar heb me beperkt tot het noemen van de processen die in dit onderzoek centraal staan. In dit verband kan bijvoorbeeld nog gewezen worden op veranderingsprocessen op economisch terrein zoals toenemende marktintegratie, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, veranderingen in de verhouding tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten, de samenstelling van de werkende bevolking, lonen en prijzen. Al deze factoren doen hun invloed gelden op de bedrijfsvoering.
2. Ik volsta hier met het noemen van: Stork-v.d. Kuyl 1952 en 1966 over respectievelijk de Drentse en de Groningse boerin en een studie van het Nederlandse boeregezin van Saal (1958) waarin de plaats van de vrouw in het agrarisch bedrijf uitgangspunt is bij de door hem ontworpen typologie. Een overzicht van de literatuur met betrekking tot boerinnen in Nederland, waarin tevens een aantal gezinssociologische studies worden vermeld wordt gegeven in Hobbelink & Spijkers 1986. Een daarbij behorende bibliografie is, te zamen met een eerdere versie van dit artikel gepubliceerd in Lover 1986 nr 1, pp.47-50.
3. Zie o.a.: Buttel & Gillespie 1984, Wilkening 1981, Coughenour & Swanson 1983, Salomon & Markan 1984, Haney 1983, Barthez 1982, Friedman 1986, Bouquet & de Haan 1987, Gasson et. al. 1988.
4. Op de vraag naar het voortbestaan van agrarische gezinsbedrijven in een kapitalistische economie ga ik in dit onderzoek niet in. Voor een overzicht van de discussie over deze thematiek verwijs ik o.a. naar: Koning 1982, Friedman 1978, Long 1984 en Long e.a. 1986.
5. Deze cijfers zijn sterk afhankelijk van de definitie en interpretatie van termen als 'regelmatig meewerken' en als 'bedrijfsarbeid'. Zie hierover o.a. Litjens e.a. 1979. Als basis voor een globale vergelijking van verschillende jaren zijn ze echter wel bruikbaar.
6. Voor alle volledigheid: ik ga uit van de definitie van het gezin zoals die door Kooy(1977) werd geformuleerd:
"Het gezin is een door huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid met specifieke structuur en functie, hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde jongeren, jegens wie dit echtpaar de ouderlijke rol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn **veelal** op dezelfde plaats gevestigd." (Kooy 1977)
Het gezin wordt door Kooy opgevat als een sociaal systeem dat een bepaalde plaats inneemt tussen andere sociale verbanden en zich daartoe op een bepaalde wijze verhoudt. Het kenmerkt zich door een specifieke structuur en een specifieke functie en een bepaald psychologisch klimaat. Met dat laatste wordt verwezen naar de betekenis-toekenning: het gezin als de door z'n leden beleefde werkelijkheid. Aan de hand van deze elementen zullen de eerder in het kort aangegeven veranderingen worden beschreven.

7. Saal noemt in dit verband Ariès (1960), Shorter (1975), Stone (1977), Flandrin (1976) en Haks (1982).
8. Een enkele opmerking met betrekking tot de laatste tegenstelling is hier op zijn plaats: in de Noord-Westelijke provincies heeft het moderne gezin zich veel eerder ontwikkeld dan dat op de zandgronden in het Oosten, Midden en Zuiden van ons land het geval was. Haks (1982) stelt dat deze ontwikkeling samenhangt met de groei en ontwikkeling van de markteconomie, die in de Westelijke provincies veel eerder optrad (al in de 16e en 17e eeuw) en met het specialisatieproces in de samenleving. Zie in dit verband o.a. ook: v.d. Woude 1970 en Schama 1987.
9. Voor deze samenvatting van demografische gegevens baseer ik mij voornamelijk op Kooy (1985b).
10. Deze door Kooy gebruikte term is afkomstig van Vierkandt en wordt gebruikt in tegenstelling tot het begrip 'Situationsehe'.
11. Zoals reeds eerder vermeld, volg ik hier Kooy (1985b) die in dat verband maatschappelijke differentiatie en integratie op hoger niveau, toenemende natuurbeheersing, secularisatie en individuatie noemt als de 'achterliggende basisfactoren' die de samenleving tot verandering aanzetten.
12. Zie ook Verrips-Roukens (1982) en Douma (1975).
13. Zie hierover o.a.: Hofstee 1981, Kooy & Weeda 1975, en Frinking & v. Poppel 1979.
14. Dit kan worden geconcludeerd op grond van niet gepubliceerde cijfers uit de arbeidskrachtentelling 1985.

Hoofdstuk 2

1. De begrippen huishouden en gezin worden hier, hoewel ze niet identiek zijn, afwisselend gebruikt. Losweg geformuleerd kan onder de term huishouden worden verstaan het primaire leefverband waarbinnen de dagelijkse verzorging van de leden vorm krijgt. De term gezin wordt hier opgevat als bestaande uit een echtpaar met inwonende kinderen (Voor een volledige definitie zie noot 6 bij Hoofdstuk 1. Zo gedefinieerd valt een gezin dus binnen de ruimere categorie huishouden. De belangrijkste verschillen tussen beide begrippen zijn:
 - Een huishouden bestaat niet noodzakelijkerwijs uit personen die door huwelijk of verwantschap met elkaar verbonden zijn. Een gezin is dat wel, als we geadopteerde en stiefkinderen even buiten beschouwing laten.
 - Het begrip huishouden verwijst in de eerste plaats naar de economische samenwerking en de gezamenlijke dagelijkse verzorging. Met de term gezin wordt in de eerste plaats gerefereerd aan de huwelijks- en verwantschapsrelaties.
 In dit onderzoek en met het oog op de specifieke Winterswijkse situatie is dit afwisselend gebruik van beide termen op z'n plaats. In de eerste plaats omdat de familiale samenwoning hier nog relatief veelvuldig

voorkomt. In de tweede plaats omdat het onderzoek voor een belangrijk gedeelte het agrarisch bedrijf en de dagelijkse verzorging betreft.

2. De definities van het begrip gezinsbedrijf, die in de literatuur worden aangetroffen, verschillen al naar gelang meer nadruk wordt gelegd op de produktie-eenheid of juist meer op de familiale aspecten en ook al naar gelang er een politiek-economische of een sociologische invalshoek wordt gekozen en of daarbij arbeid, inkomen, bedrijfsleiding of juist kapitaal en eigendom als centraal criterium wordt gehanteerd. Ik heb hier niet gestreefd naar een sluitende definitie maar volsta met het aangeven van de elementen die voor een brede definitie essentieel zijn.
3. König (1934) noemt drie kernfuncties van het gezin: 1) voorzien in materiële behoeften, 2) overdracht van sociaal-culturele verworvenheden en 3) voorzien in psychisch-emotionele behoeften. Kooy (1977) onderscheidt in navolging van Murdock vijf grond- of kernfuncties: 1) de sexuele, 2) de procreatieve, 3) de opvoedkundige, 4) de economische en 5) de koesterende.
4. Hiermee wil ik niet zeggen dat een dergelijke vervlechting van de sfeer van het gezin met die van het beroep niet in alle huishoudens bestaat. Beide sferen zijn niet hermetisch van elkaar afgesloten. Er vindt altijd wel een wederzijdse beïnvloeding plaats. Problemen thuis werken veelal door in de werksituatie en vice versa. De tijdsplanning in de huishouding is in zekere mate altijd toegesneden op tijdsschema's in de werksituatie (zie hierover o.a. Berk & Berk 1979, Grumbkow & Godschalk 1984, Kanter 1977, Pleck 1985). Een sprekend voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de ploegendienst en de gevolgen daarvan voor betrokken huishoudens. De verwevenheid is in het agrarisch bedrijf echter sterker, doet zich op meer terreinen voor dan bij de meeste Nederlandse huishoudens het geval is.
5. Met het voorgaande heb ik niet willen zeggen dat de verstrengeling van huishouding en bedrijf slechts een potentiële bron van spanning en conflict is. Het gezinsbedrijf, het hebben van een gemeenschappelijk doel, verschaft het boerengezin ook een mogelijkheid voor identificatie en solidariteit (Buunk & Weeda, 1981) die de groepsintegratie versterkt. Kooy (1981) adstrueert dit door te verwijzen naar het relatief lage echtscheidingsniveau binnen de groep gezinnen van agrarische zelfstandigen.
6. Gezien het grote aantal, meer dan 100, heb ik er van af gezien een volledige lijst van getoetste hypothesen op te nemen. Uit de uitgewerkte probleemstelling en datgene wat er in deze en de volgende paragraaf vermeld is komt de gevolgde werkwijze duidelijk naar voren.
7. Kort aangeduid zijn dit de volgende methodes: 1) Vragen naar de verantwoordelijkheid voor allerlei taken en beslissingen. 2) Idem, maar dan worden aan de taken gewichten toegekend al naar gelang de frequentie waarmee ze worden uitgevoerd. 3) Idem, maar de hoeveelheid tijd die aan de verschillende taken wordt besteed bepaalt het gewicht. 4) De taakverdeling wordt vastgesteld aan de hand van de reconstructie van één week tijd. 5) De taakverdeling wordt vastgesteld aan de hand van de

tijdsbesteding zoals die naar voren komt via het bijhouden van een dagboek.

8. De vrouwen werden ondervraagd over de eerste vijf terreinen, de mannen over de laatste twee. Zowel de vrouwen als de mannen treden daarbij dus op als proxy-respondenten. De kans bestaat derhalve dat men de eigen inbreng overschat en die van de ander onderschat. Er kan evenwel op een aantal studies worden gewezen waaruit blijkt dat er grote overeenstemming bestaat in de antwoorden wanneer man en vrouw onafhankelijk gegevens verstrekken (zie o.a. Tavecchio & Van Ijzendoorn 1982).
9. De economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen binnen een bedrijf kan worden uitgedrukt in sbe (standaard bedrijfs eenheden). Een sbe is een eenheid gestandaardiseerde toegevoegde waarde; d.w.z. berekend in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Periodiek wordt het aantal eenheden per hectare gewas of per dier aangepast aan gewijzigde technische en economische verhoudingen.
10. Dit bezwaar bleek in de praktijk vrijwel geheel te vervallen omdat de toenmalige Districtsbureauhouder mij die informatie grotendeels kon verstrekken.
11. Zie Bijlage 1.
12. Een exemplaar van beide vragenlijsten is op aanvraag beschikbaar.

Hoofdstuk 3

1. Zie p. 53 voor een korte uiteenzetting van de term scholte.
2. Over de Winterswijkse scholten is onder meer gepubliceerd door: Heeringa 1934, Stegeman 1952 en Wildenbeest 1984.
3. Terwille van de leesbaarheid heb ik in deze paragraaf afgezien van een volledige literatuurvermelding. Wel is gestreefd naar verantwoording van de gepresenteerde cijfers. Voor het overige heb ik mij gebaseerd op de volgende publikaties en bronnen: Benvenuti 1961, van Berkel & de Rijk 1977, Craandijk 1882, Van Es 1983, De Hoogh 1932, Houwers 1984a en b, Kneppelhout 1953, Kooy 1964 en 1966, Korteweg 1943, Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling 1976, Rimmelink 1954, Roerdinkholder 1966, Sissingh 1954, Sloet 1855, Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland 1890, Verslagen van de Gemeente Winterswijk 1851-1901, Verslagen van de hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengsten van de ongebouwde eigendommen 1890, Wildenbeest 1984b.
4. Kotters of ongewaarden waren de kleine boeren die geen rechten hadden op de gemeenschappelijke markegronden. Zij waren naast de geringe opbrengsten van de grond aangewezen op het werken in loondienst als boerenknecht en uit de thuisweverij (Wildenbeest 1984b).
5. Het geven van een realistisch beeld van het gemiddelde Winterswijkse boerenbedrijf rond 1850 levert nogal wat problemen op door de aanwe-

zigheid van de scholtenerven. Deze vertekenen het beeld omdat deze bedrijven in grootte betreft ver uitsteken boven die van de eigen-geërfde boer; in een aantal gevallen bezaten de scholten bedrijven van meer dan 100 ha. Ook de bedrijfsvoering van de scholten verschilde van die van de andere boeren; de bosbouw speelde daarbij een belangrijke rol. Verder maakten de scholten voor de arbeidsvoorziening aanspraak op de diensten van de onderwoners (pachters) en is pas tegen het eind van de vorige eeuw de geldpacht in de plaats gekomen van de garvenpacht. Hierdoor werd de bedrijfsvoering van de pachters sterk beïnvloed (Wildenbeest 1984b).

6. Bij de vergelijking van deze percentages dient men overigens wel te bedenken dat het al dan niet samenwonen van de verschillende generaties in hoge mate een functie is van de gezins/huishoudenscyclus. Zie hierover o.m. Janssens 1986.
7. Zie over dit fenomeen o.a. Vanek 1974, Cowan 1983 en Thomas & Zmroczek 1985.

Hoofdstuk 4

1. Een aantal van de in deze paragraaf behandelde huishoudenskarakteristieken is weergegeven in tabel 6 van Bijlage 2.
2. Een aantal gegevens met betrekking tot de huishoudelijke arbeid van de boerinnen is weergegeven in tabel 7 van Bijlage 2.
3. Zie ook paragraaf 4.4 en Hoofdstuk 5.
4. Terwille van het efficiënte gebruik van de bladspiegel is deze tabel anders opgezet dan gebruikelijk, in die zin dat de onafhankelijke variabelen (kenmerken van de huishoudenscyclus) voor de rijen staan en de afhankelijke variabelen (aant. uur huishoudelijke arbeid) boven de kolommen.
5. Aantal kinderen jonger dan 15 jaar gedeeld door totale huishoudens-grootte.
6. Zie o.a. De Groot 1989.
7. Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond.
8. Christelijke Boeren- en Tuindersbond.
9. Rijks Landbouw Voorlichtingsdienst.
10. Een aantal van de in deze paragraaf behandelde bedrijfskarakteristieken is weergegeven in tabel 8 van Bijlage 2.
11. In de praktijk echter zal de vrouw haar deel slechts in zeer uitzonderlijke omstandigheden opeisen. Als ze dat namelijk doet dan zal dat immers vaak het einde van het bedrijf betekenen.

12. Het volgende staatje geeft een indruk van de concrete betekenis van de standaard bedrijfseenheid:

90 S.B.E.	5.00 ha (sniijmais verkoop)-	75 fokzeugen of 500 mestvarkens
	10.00 ha -	20 melkkoeien + jongvee - 130 mestvarkens
	10.00 ha -	26 melkkoeien + jongvee
150 S.B.E.	20.00 ha -	45 melkkoeien + jongvee
	10.00 ha -	20 melkkoeien + jongvee - 530 mestvarkens
	5.00 ha (sniijmais verkoop)-	115 fokzeugen of 925 mestvarkens

Bron: Stichting verbetering agrarische structuur Winterswijk 1987.

13. Deze indeling werd ontleend aan Belt 1984.
14. Zie tabel 9 in Bijlage 2.
15. Zie paragraaf 4.1.
16. In een tweetal scripties werden soortgelijke conclusies getrokken (Van der Graaf & Haenen 1984 en Overbeek 1984).
17. Het thema arbeid van de vrouw wordt hier niet besproken. Dit thema is in de vorige paragraaf al uitgebreid aan de orde geweest, bovendien speelt het in de verdere uitwerking van het verstrengelingsconcept geen rol van betekenis.
18. De methode, die werd ontworpen door McQuitty, is beschreven door Swanborn (1975).
19. Oorspronkelijk is deze schaal afkomstig van Weeda (1983).
20. Deze relaties hebben betrekking op de hypothesen die werden opgeworpen in verband met lid 4 van de probleemstelling (zie p.41). Sexe-rolopvattingen van mannen en vrouwen nemen in het onderzoeksschema (zie p. 39) de plaats van intermediaire variabelen in. Het leek zinvol om de hypothesen waarbij de sexe-rolopvattingen de afhankelijke variabelen zijn, op deze plaats te bespreken. In hoofdstuk vijf komen de hypothesen waarbij de sexe-rolopvattingen onafhankelijke variabelen zijn, aan de orde.
21. Zie tabel 10 van Bijlage 2.
22. Zie tabel 11 van Bijlage 2.
23. Zie tabellen 10 en 11 in Bijlage 2.
24. Ten aanzien van het begrip rol volg ik hier Nye & Gecas (1976) die een synthese voorstellen tussen de structuralistische opvatting van het rolconcept -een normatief culturelement- en de interactionistische opvatting -waarbij het accent meer ligt op regelmatigheden in het gedrag-. Het begrip rol verwijst dan naar 'een geheel van culturele verwachtingen m.b.t. gedrag, attitudes en waarden'. Met concepten als rolgedrag, rolvertolking, etc. kan dan worden verwezen naar de uitvoering, het dynamische aspect.

25. De antwoordcategorie, man en vrouw samen (6) werd bij het merendeel van de verdere bewerkingen gevoegd bij de antwoordcategorie man en vrouw even vaak (3).
26. De berekening van de beschreven maten is grotendeels ontleend aan Blood & Wolfe (1960). De berekening van de stereotypie wijkt echter af van die van genoemde auteurs. In dit onderzoek is er voor gekozen om niet a priori te bepalen welke taken en beslissingen stereotiep vrouwelijk, resp. mannelijk zijn. Juist omdat er over deze patronen in agrarische gezinnen weinig bekend is, leek het verstandiger om één en ander uit het materiaal naar voren te laten komen.
27. Inzicht in de tijdsbesteding van mannen en vrouwen werd verkregen uit Knulst & Schoonderwoerd (1983) en Aldershoff c.s. (1983).
28. Bij vergelijking van de uitvoering van taken en het nemen van beslissingen dient overigens wel de nodige voorzichtigheid betracht te worden, aangezien er t.a.v. de taken en de beslissingen niet met dezelfde items is gewerkt.
29. Zie o.a. Blood & Wolfe 1960, Lepplae 1968, Loosveldt 1983, Stafford c.s. 1977, Tavecchio & Van IJzendoorn 1982.
30. Vanwege de kleine aantallen zijn de vragen met betrekking tot de pluimveehouderij hier niet verwerkt.

Hoofdstuk 5

1. De gevonden samenhangen die in deze paragraaf aan de orde komen zijn weergegeven in figuur 5.1 op p. 141.
2. Zie tabel 12 van Bijlage 2.
3. Zie pagina 35 en schema op pagina 36.
4. In tabel 12 van Bijlage 2 zijn er drie verbanden die in tegengestelde richting wijzen: bij een hogere opleiding van de vrouw is er minder vaak sprake van een bijzondere juridische bedrijfsvorm. Wanneer de vrouw lid is van een plattelandsvrouwenorganisatie en wanneer de man meer geïntegreerd is in een standsorganisatie werkt men minder vaak met gescheiden rekeningen voor huishouding en bedrijf.
5. Zie tabel 13 van Bijlage 2.
6. Hier is een driedeling gemaakt waarbij de volgende categorieën zijn onderscheiden: 1) man en vrouw hebben beide een relatief traditionele sexe-roloppvatting, 2) man en vrouw hebben beide een opvatting die ligt tussen traditioneel en modern in, ofwel er is sprake van verschil in opvatting tussen de echtgenoten, 3) man en vrouw hebben beide een relatief moderne sexe-roloppvatting.
7. Zie pagina 36.
8. Zie tabel 13 van Bijlage 2.

9. Zie tabel 14 van Bijlage 2.
10. Een uitzondering betreft de onverklaarbare negatieve relatie tussen het oordeel over de mechanisatie van de varkenshouderij en het werken met aparte rekeningen voor huishouding en bedrijf.
11. Zie tabel 16 van Bijlage 2.
12. De significante samenhangen die in deze paragraaf aan de orde komen zijn weergegeven in figuur 5.2, op p. 152.
13. Zie tabellen 17 en 18 van Bijlage 2.
14. Zie de tabellen 19 en 20 van Bijlage 2.
15. Zie de tabellen 19 en 20 van Bijlage 2.
16. Zie tabel 21 in Bijlage 2.
17. Zie tabel 22 in Bijlage 2.
18. Zie tabel 22 in Bijlage 2.
19. Zie tabel 23 in Bijlage 2.
20. Zie de tabellen 24 en 25 van Bijlage 2.
21. Overigens is het hier wel van belang op te merken dat de associatie tussen de flexibiliteit van de taakverdeling, bezien over alle taken en beslissingen enerzijds en de gemiddelde verstrengeling anderzijds in de verwachte richting wijst en 'net niet' significant is (p .053).

Hoofdstuk 6

1. Een kernachtige samenvatting van het denken over de processen van structurele differentiatie en culturele generalisatie, waarbij hij zich baseert op Durkheim, Weber en Parsons wordt gegeven door Zijdeveld (1987, p. 185). In zijn visie is modernisering:

 "...een proces dat op sociaal-structureel (organisationeel) niveau een toenemende specialisering van de arbeid en de maatschappelijke sectoren te zien geeft -een uitwaaiing van functies en structuren-, terwijl tegelijkertijd op cultureel (institutioneel) niveau waarden, normen en betekenissen toenemend algemeen en abstract worden."
2. Evenmin als dat in de eerste hoofdstukken van deze studie het geval was ga ik in dit laatste hoofdstuk daarom in op de vraag naar het voortbestaan en het toekomstperspectief van het agrarisch gezinsbedrijf in zich wijzigende politiek-economische verhoudingen. Het is hier niet de juiste plaats om in te gaan op de vraag of huidige ontwikkelingen gezien dienen te worden als de voorbodes van het einde van het gezinsbedrijf of juist de uitdrukking vormen van hun grote vitaliteit en aanpassingsvermogen aan zich wijzigende economische verhoudingen. In

deze studie ligt de nadruk niet zozeer op de externe condities zoals die worden bepaald door de politiek-economische context als wel op de problemen en mogelijkheden van agrarische huishoudens gezien vanuit het perspectief van de primaire sociale relaties, in het bijzonder die met betrekking tot familie, huwelijk en gezin.

3. Daarnaast spelen ook andere, niet zuiver economische doelstellingen en waarden, die in deze studie niet direct aan de orde zijn gekomen, een rol. Te denken valt bijvoorbeeld aan waarden in relatie tot: het in de familie houden van het bedrijf, het wonen en werken in een plattelandsomgeving, het werken met dieren en/of gewassen en het zelfstandig ondernemerschap.
4. Zie hierover bijvoorbeeld ook Bennet & Kohl 1982 en Reinhardt & Barlett 1989.
5. Als perspectief van waaruit agrarische verandering zou kunnen worden bestudeerd valt bijvoorbeeld te denken aan processen als de institutionele incorporatie (zie o.a. Benvenuti 1975, Benvenuti & Mommaas 1985) of 'commoditization' (Long c.s.1986). Daarnaast zou het de moeite waard zijn om te bestuderen hoe de wijze waarop gezin en bedrijf met elkaar verstrengeld zijn, gezien als strategie om het hoofd te bieden aan veranderingen in de samenleving, zich verhouden tot de stijlen van boeren zoals beschreven door Van der Ploeg (Bolhuis & v.d. Ploeg 1985).
6. Zie over dit proces in algemene zin o.a. De Regt 1984 en in het bijzonder met betrekking tot boerinnen Knook 1982, Hobbelink & Spijkers 1986, Van der Burg 1988 en De Groot 1989.
7. De term 'functionele elasticiteit van het boerengezin' die Saal (1958) in dit verband hanteerde, verwijst naar een soortgelijk verschijnsel waarbij destijds dan ook nog de dochters een rol speelden.
8. Zie onder andere Tober 1988.
9. Zie o.a. Jansen e.a. 1985 en Van Wijk 1986.

LITERATUUR

Aldershoff, D.E., A.C.L. Zuidberg & W. Baak 1983; Huishoudelijke productie in 1980. Interimrapporten, SWOKA, Den Haag.

Arensberg, C.M. & S.T. Kimball 1940; Family and community in Ireland. Harvard University Press, Cambridge Mass.

Aukema, S. e.a. 1981; De financiering van landbouw, tuinbouw en visserij. In: LEI, Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid. LEI, 's Gravenhage.

Avort, A.J.P.M. van der 1988; Vrijzinnigheid in relaties; hedendaagse attitudes in de primaire levenssfeer. ITS, Nijmegen.

Baanders, A.N. 1987; De uitvliegfase; huisverlatingsgedrag bij jongeren. Doctoraalscriptie, Vakgroep huishoudkunde, Landbouwniversiteit, Wageningen.

Barthez, A. 1982; Famille, travail et agriculture. Economica, Paris.

Beit, A.H.M. 1984; Een verkennend onderzoek naar de mentale belasting in de melkveehouderij. IMAG, Wageningen.

Bennet, J.W. & S.B. Kohl 1982; The agrifamily system. In: Bennet, J.W. (ed.) Of time and the enterprise. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Benvenuti, B. 1961; Farming in cultural change. Van Gorcum, Assen.

Benvenuti, B. 1975; General systems theory and entrepreneurial autonomy in farming: towards a new feudalism or towards democratic planning. Sociologia Ruralis, 15 (1/2), pp. 47-62.

Benvenuti, B. & H. Mommaas 1985; De technologisch-administratieve taakomgeving van landbouwbedrijven. Vakgroep sociologie van de Westerse gebieden, Wageningen.

Berk, S.F. & R.A. Berk 1979; Labor and leisure at home: content and organization of the household day. Sage, Beverly Hills.

Berkel, Th.L. van & J. de Rijk 1977; Winterswijk-West; Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in de Achterhoek. LEI, Den Haag.

Bernard, J. 1979; Policy and women's time. In: Lipman-Blumen, J. & J. Bernard (eds.); Sex roles and social policy. Sage, Beverly Hills/London.

Blood, R.O. & D.M. Wolfe 1960; Husbands and wives; the dynamics of married living. The Free Press, Glencoe.

Bokemeyer, J. & L. Garkovich 1987; Assessing the influence of farm women's self-identity on task allocation and decisionmaking. Rural Sociology 52 (1), pp. 13-36.

Bolhuis, E.E. & J.D. van der Ploeg 1985; Boerenarbeid en stijlen van landbouwbeoefening. Dissertatie, Leiden.

Bouquet, M. 1982; Production and reproduction on family farms in South West England. Sociologia Ruralis 22 (3/4), pp. 227-239.

Bouquet, M. & H. de Haan 1987; Kinship as an analytical category in rural sociology: an introduction. Sociologia Ruralis, 27 (4), pp. 243-262.

Burg, M. van der 1988; Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909. De Voorstad, Heerlen.

Buttel, F.H. & G.W. Gillespie Jr. 1984; The sexual division of farm household labor: an exploratory study of the structure of on-farm and off-farm labor allocation among farm men and women. Rural Sociology 49 (2), pp. 183-209.

Buunk, B. & I. Weeda 1981; Andere leefvormen in een veranderende samenleving. In: Buunk, B. (red.) Andere leefvormen. Van Loghum Slaterus, Deventer.

CBS; Landbouwcijfers, diverse jaren.

CBS; Statistical Yearbook of the Netherlands, diverse jaren.

CBS; Statistisch zakboek, diverse jaren.

CBS 1982; Onderzoek gezinsvorming 1977. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Chayanov, A.V. The theory of peasant economy. 1925 (1966 edition) D. Thorner, R.E.F. Smith and B. Kerblay (eds.) Irvin, London.

Clason, C.E. 1977; Beroepsarbeid door gehuwde vrouwen; de betekenis van het verrichten van beroepsarbeid door gehuwde vrouwen in de rolverdeling tussen man en vrouw. Proefschrift, Groningen.

Coughenour, C.M. & L. Swanson 1983; Work statuses and occupations of men and women in farm families and the structure of farms. Rural Sociology 48 (1), pp. 23-43.

Cowan, R. Schwartz 1983; More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave. Basic Books, New York.

Craandijk, J. 1882; Wandelingen door Nederland, Gelderland I. Oorspronkelijk verschenen bij Tjeenk Willink, Haarlem. Herdruk 1968, Europese bibliotheek, Zaltbommel.

Dijk, R. van z.j.; Mens en medemens. Zomer & Keuning, Wageningen.

Douma, W.H. 1975; Het gezin tussen verleden en toekomst. Proefschrift, Wageningen.

Ehmer, J. & M. Mitterauer 1986; Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften. Böhlau, Wien.

Es, P. van 1983; Landschap en grondgebruik ten tijde van het leven van J.D. te Winkel. In: Doedens, A. (red.); De strijd om het bestaan; bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. VU Uitgeverij, Amsterdam.

Friedman, H. 1978; World market, state and family farm: social bases of household production in the era of wage labour. Comparative studies in Society and History 20 (3), pp. 548-586.

Friedman, H. 1986; Family enterprises in agriculture; structural limits and political possibilities. In: Lowe, Ph. & M. Winter; Agriculture: people and policies. Allen & Unwin, London.

Frijling, B.W. & R. Zandanel 1978; Geboorte-intervallen. Monografieën Volkstelling 1971 nr. 2. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Frinking, G.A.B. & F.W.A. van Poppel 1979; Een sociaal- demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland. Monografieën Volkstelling 1971 nr. 6. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Garkovich, L. & J. Bokemeier 1988; Agricultural mechanization and American farm women's economic roles. In: Haney, W.G. & J.B. Knowles (eds.) Women and farming. Westview Press, Boulder/London.

Gasson, R. 1980; Roles of farm women in England. Sociologia Ruralis, 20, (3), pp. 165-180.

Gasson, R., G. Crow, A. Errington, J. Hutson, T. Marsden & D.M. Winter 1988; The farm as a family business: a review. Journal of Agricultural Economics, 39 (1), pp. 1-41.

Graaf, M. v.d. & G. Haenen 1984; Licht op boerinnen in de varkenshouderij. Doctoraalscriptie Agrarische Sociologie, Landbouwhogeschool, Wageningen.

Groot, E.J.M. de 1989; Boerinnen in beeld; veranderende opvattingen over boerinnen na de Tweede Wereldoorlog. Landbouwuniversiteit, vakgroep Huishoudkunde, Wageningen.

Glick, P.C. 1947; The family life cycle. American Sociological Review, 12. pp. 164-174.

Grumbkow, J. von & J.J. Godschalk (red.) 1984; Sociale aspecten van arbeidstijdverkorting. Swets en Zeitlinger, Lisse.

Hagens, H. 1966; Het boerenhuis in de gemeente Winterswijk. In: Honderd jaar Gelderse Maatschappij van Landbouw, afdeling Winterswijk. Winterswijk.

Haks, D. 1982; Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw; processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de-eeuwse gezinsleven. Van Gorcum, Assen.

Haney, W.G. 1982; Farm family and the role of women. In: Summers, G.F. (ed.) Technology and social change in rural areas. A festschrift for Eugene A. Wilkening. Westview Press, Boulder, pp 179-193.

Hannan, D.F. & L.A. Katsiaouni 1977; Traditional families? From culturally prescribed to negotiated roles in farm families. The economic and social research institute, Dublin.

Heeringa, T. 1934; De Graafschap; een bijdrage tot de kennis van het cultuurlandschap en van het scholtenprobleem. Thieme & Cie, Zutphen.

Hekker, R.C. 1957; De ontwikkeling van de boerderijvorm in Nederland. In: Fockema Andreae, J.A. (red.) Duizend jaar bouwen in Nederland. Albert de Lange, Amsterdam.

Hobbelink, A. 1982; Je trouwt niet alleen met een boer..... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt: een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente, 1950-1980. Scriptie, KUN, Nijmegen.

Hobbelink, A. & S.I. Spijkers 1986; Boerinnenstudies; naar meer zicht op de verhoudingen tussen de seksen in de landbouw. Spil 53-54, pp. 41-51.

Hofstee, E.W. 1981; Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden. Fibula - Van Dishoeck, Haarlem.

Hoog, C. de 1982; Partnerselectie bij huwelijkssluiting in Nederland. Proefschrift, Wageningen.

Hoog, C. de e.a. 1987; Posities van vrouwen en meisjes op het platteland. Vakgroep Huishoudkunde, Landbouwniversiteit, Wageningen.

Hoog, C. de 1988; Boer en huwelijksmarkt. Tijdschrift voor Huishoudkunde. 9(2) pp. 33-37.

Hoogh, B. de 1932; De economische betekenis der ontginningen. Proefschrift, Wageningen.

Hoogh, J. de 1985; Landbouw en landbouwpolitiek na 1945. In: Landbouw en milieu, SG paper 69, LH, Wageningen.

Houwers, J.D. 1984a; Enkele aspecten uit de sociaal-economische geschiedenis van de gemeente Winterswijk 1830-1880. Scriptie Interstudies, Arnhem.

Houwers, J.D. 1984b; Grondbezit en grondgebruik in Ratum en het Woold. 1830-1880. Scriptie Interstudies, Arnhem.

Huber, G. & G. Spitze 1983; Sex stratification: children, housework and jobs. Academic Press, New York.

Huet, I. van 1988; Tussen traditie en modernisering. Agrarisch bedrijf, boerinnentaak en landbouwhuishoudonderwijs in verandering, Winterswijk (Achterhoek) 1900-1940. Scriptie KUN, Nijmegen.

Jansen, M. 1978; Veranderingen in het werk van de boerin in de Achterhoek en Twente. Scriptie, KUN, Nijmegen.

Jansen, M., T. Lodder & G. Overbeek 1985; Landbouwbeleid voor vrouwen; geen rek maar plek. Boerinnengroep, Wageningen.

Janssens, A.A.P.O. 1986; Gezin en sociale verandering. Het uitgebreide gezin en de family life cycle, Tilburg 1880-1920. Bevolking en Gezin 3, pp.25-50.

Kanter, R.M. 1977; Work and family in the United States. A critical review and agenda for research and policy. Russel Sage Foundation, New York.

Klooster-van Wingerden, C.M. van't 1979; Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen. Monografieën volkstelling 1971 nr.11. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Kneppelhout, W.J. 1953; Enkele aspecten ten aanzien van de bedrijfsvoering in de landbouw te Winterswijk. Scriptie Landbouwhogeschool, Wageningen.

Knook, T. 1982; De boerderij wat ziet een boerin erin..... Scriptie Historische opvoedkunde, Amsterdam.

Knulst, W. & L. Schoonderwoerd 1983; Waar blijft de tijd; onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders. Sociale en culturele studies nr.4. Staatsuitgeverij, Den Haag.

König, R. 1934; Materialien zur Soziologie der Familie. Regio, Bern. (geciteerd in Van Dijk z.j.).

Koning, N. 1983; Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme. Tijdschrift voor politieke economie, 6 (1), pp. 34-64.

Kooy, G.A. 1959; De oude samenleving op het nieuwe platteland. Van Gorcum, Assen.

Kooy, G.A. 1964; Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945. Van Gorcum, Assen.

Kooy, G.A. 1966; Voltooid verleden en tegenwoordige tijd. In: Honderd jaar Gelderse maatschappij van landbouw, afdeling Winterswijk.

Kooy, G.A. 1977; Het modern-westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing. Van Loghum Slaterus, Deventer.

Kooy, G.A. 1979; De Nederlandse vrouw anno 1978. Bevolking en gezin 1, pp. 85-98.

Kooy, G.A. 1981; Het Nederlandse boerengezin anno 1980. Landbouwkundig Tijdschrift 93 (3), pp. 59-66.

Kooy, G.A. 1983; Ten besluite. In: G.A. Kooy e.a; Sex in Nederland, het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking. Spectrum, Utrecht/Antwerpen.

Kooy, G.A. 1985a; Seksualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland. In: G.A. Kooy e.a. 1985; De toekomst van het Westers gezin. Noord Hollandse Uitgeversmaatschappij, Amsterdam.

Kooy, G.A. 1985b; Vier eeuwen ontwikkeling vanuit brede gezinssociologische optiek. In: Kooy, G.A. (red.) 1985; Gezinsgeschiedenis; vier eeuwen gezin in Nederland. Van Gorcum, Assen.

Kooy, G.A. & I. Cramwinkel-Weeda 1975; Forced marriages in The Netherlands. Journal of Marriage and the Family 37 (4), pp. 954-965.

Kooy, G.A. & J.H.H. Hasenack 1961; De echtscheiding in het agrarisch milieu. Bulletin afdelingen voor sociale wetenschappen aan de landbouwhogeschool nr. 33, Wageningen.

Kooy, G.A. & L.C. Maas 1988; Meer en minder moderne huwelijksopvattingen in de jaren tachtig. Bevolking en gezin 2. pp. 19-43.

Korteweg, S. 1943; De landbouw op den zandgrond. In: Sneller, Z.W. (red.); Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940. Wolters, Groningen.

Langeveld, H.M. 1985; Binding in vrijheid. Sociale en culturele studies nr. 6. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Leeuwen, L.Th. van 1980; Ontwikkelingsfasen van het gezin. Monografieën Volkstelling 1971, nr. 9. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Leeuwen, L.Th. van 1986; Veranderende leefvormen en individuele levensloop

in sociaal demografisch perspectief. Paper gepresenteerd tijdens de sociologedagen. Amsterdam/Wageningen.

LEI, Landbouw economisch bericht, diverse jaren.

Leplae, C. 1968; Structuur van de taakverdeling en van de machtsverdeling bij het echtpaar. In: Bie, P. de (red.) Het echtpaar. Standaard, Antwerpen.

Levi-Strauss, C. 1983; Het gezin. SUN, Nijmegen. Vertaling (P.Ph.J. Klinkenberg) van: 'La famille' in: Claude Levi-Strauss. Textes de et sur Claude Levi-Strauss, réunis par Raymond Bellour et Catherine Clément. Parijs (Gallimard) 1979, pp. 93-131.

Litjens, M., T. Loeffen & C. Valkhoff 1979; Achter gaat voor. Scriptie Agrarische Sociologie van de westerse gebieden, Wageningen.

Loeffen, G.M.J. 1984; Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland. LEI, 's Gravenhage.

Long, N. 1984; Introduction. In: Long, N. (ed.) Family and work in rural societies. Perspectives on non-wage labour. Tavistock Publications, London.

Long, N., J.D. v.d. Ploeg, C.Curtin & L. Box 1986; The commoditization debate: labour process, strategy and social network. Papers of the departments of sociology 17, Agricultural University, Wageningen.

Loosveldt, G. 1983; Het meten van (on)gelijkheid in de taakverdeling binnen het gezin; een toepassing. Bevolking en gezin, 1, pp. 27-43.

Maele, C. van 1982; De taakverdeling in het gezin, spiegel voor de emancipatie? Onderzoeksresultaten Nego III, 1975-1976. CBGS Rapport 55, Brussel.

Meissner, M., E.W. Humphreys, S.M. Meiss & W.J. Scheu 1988; No exit for wives: sexual division of labour and the cumulation of household demands in Canada. In: Pahl, R.E. (ed.) On work. Historical and theoretical approaches. Basil Blackwell, Oxford/New York.

Newby, H. 1982; Rural sociology and its relevance to the agricultural economist. A review. Journal of Agricultural Economics, 33, pp. 125-165.

Niphuis-Nell, M. 1978; Veranderingen in de duur van de gezinsfasen. In: Corver, C.J.M., A.M. van der Heiden, C. de Hoog & L.Th. van Leeuwen, Gezin en samenleving. Van Gorcum, Assen.

Noordegraaf, L. (red.) 1986; Agrarische geschiedenis van Nederland; van prehistorie tot heden. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Nye, F.I. & V. Gecas 1976; The Role concept; review and delineation. In: Nye, F.I. (ed.). Role structure and analysis of the family. Sage, Beverly Hills.

Oudijk, C. 1983; Sociale atlas van de vrouw. Sociale en Culturele Studies 3, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Overbeek, G. 1984; De gevolgen van de marktintegratie voor boeren en boerinnen; een onderzoek naar de bedrijfs- en arbeidssituatie. Doctoraalscriptie Agrarische Sociologie, Landbouwhogeschool, Wageningen.

Pahl, R.E. 1984; Divisions of labour. Basil Blackwell, Oxford.

Peys, R. 1986; Van schaalvergroting tot overschot; de landbouw in het recente verleden. In: Noordegraaf, L. (red.) 1986; Agrarische geschiedenis van Nederland; van prehistorie tot heden. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Planck, U. & J. Ziche 1979; Land- und Agrarsoziologie, Ulmer, Stuttgart.

Pleck, J.H. 1985; Working wives/working husbands. Sage, Beverly Hills.

Ploeg, J.D. van der & J. Nieuwenhuize 1986; Contingentering en corporatisme; de dubbele crisis in de Nederlandse melkveehouderij. Spij 53-54, pp. 13-25.

Popenoe, D. 1988; Disturbing the nest: family change and decline in modern societies. Aldline de Gruyter, New York.

Prins, C.J.M. 1988; Gezinnen naar ontwikkelingsfase, 1 januari 1987.
Maandstatistiek van de bevolking 36 (7), pp. 12-19.

Provinciale Raad voor de bedrijfsontwikkeling in de landbouw in Gelderland
1976; Landbouwontwikkelingsplan voor de gemeente Winterswijk. PRBL, Arnhem.

Provinciale Raad voor de bedrijfsontwikkeling in de landbouw in Gelderland.
1987; Land- en tuinbouw in Gelderland. PRBL, Arnhem.

Regt, A. de 1984; Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in
Nederland 1870-1940. Boom, Meppel.

Regt, A. de 1987; Geld en gevoel. Enkele opmerkingen over financiële
afhankelijkheden tussen familieleden. Sociologisch Tijdschrift, 13, (4), pp.
796-818.

Reinhardt, N. & P. Barlett 1989; The persistence of family farms in United
States agriculture. Sociologia Ruralis, 29 (3/4), pp. 203-225.

Rommelink, D.J.W. 1954; De landbouw gedurende de laatste 75 jaar. In: 75
jaren de Graafschapsbode. Misset, Doetinchem.

Rijpma, S. 1973; Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische
gemeenschap. Proefschrift Wageningen.

Rijpma, S. 1981; Jong voor oud, oud voor jong. De Tijdstroom, Lochem.

Rijpma, S. 1985; 1984: The extended family revisited. In: Hoog, C. de e.a.
(red.); Tussen empirie en reflectie. Verzamelde opstellen voor G.A. Kooy.
Landbouwhogeschool, Wageningen.

Roerdinkholder, J.W.G. 1966; 100 jaar Geldersche maatschappij van landbouw
afdeling Winterswijk. In: Honderd jaar Gelderse maatschappij van landbouw,
afdeling Winterswijk, Winterswijk.

Saal, C.D. 1958; Het boeregezin in Nederland. Van Gorcum, Assen.

Saal, C.D. 1985; Huwelijk en gezin: historisch en aktueel. In: Saal, C.D. (red.) Gezin: ideaal of alternatief? Nederlands Gesprek Centrum Publicatie-nr. 65. Bosch & Keuning, Baarn.

Sachs, C.E. 1983; The invisible farmers. Women in agricultural production. Rowan & Allanheld, Totowa.

Salamon, S. & K.K. Markan 1984; Incorporation and the farm family. Journal of Marriage and the Family, 46 (1), pp. 167-178.

Sanders, I.T. 1977; Rural society. Prentice Hall, Englewood Cliffs NY.

Scanzoni, J. 1978; Sex roles, women's work and marital conflict. D.C. Heath, Lexington.

Scanzoni, J. 1983; Shaping tomorrow's family. Sage Publications, Beverly Hills.

Schama, S. 1987; The embarrassment of riches. Knopf, New York.

Schilstra, W.N. 1940; Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw. Reprint 1976, SUN, Nijmegen.

Schuurman, A.J. 1987; De studie van woonculturen in het verleden als sociaal economische geschiedenis. In: Klep, P.M.M. e.a. (red.) Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw. NEHA, Amsterdam.

Segalen, M. 1984; Nuclear is not independent; organization of the household in the Pays Bigouden Sud in the nineteenth and twentieth centuries. In: Netting, R.McC., R.R. Wilk & E.J. Arnould 1984 (eds.); Households. Comparative and historical studies of the domestic group. University of California Press, Berkeley.

Segalen, M. 1987; Families in the culture of western European countries. Paper presented at the International Conference on Families and Cultures. UNESCO/IUFO, Paris.

Setten, H. van 1987; In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw. SUN, Nijmegen.

Shorter, E. 1975; The making of the modern family. Basic Books, New York.

Sissingh, G. 1954; Het landschap en de bossen. In: 75 jaren de Graafschapsbode. Misset, Doetinchem.

Slicher van Bath, B.H. 1976; De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850). Spectrum, Utrecht.

Sloet, L.A.J.W. 1852-1855; Bijdragen tot de kennis van Gelderland. Nijhoff, Arnhem.

Sneller, Z.W. (red.) 1943; Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940. Wolters, Groningen.

Stafford, R., E. Backman & P. Dibona 1977; The division of labor among cohabiting and married couples, Journal of Marriage and the Family, 39 (1), pp. 43-57.

Stegeman, B. 1952; Een en ander over de historische achtergrond der Achterhoekse Scholtengoederen. Misset, Doetinchem.

Stichting verbetering agrarische structuur Winterswijk 1987; Landbouwonwikkelingsplan Winterswijk.

Stork-v.d. Kuyl D.M.E.A.J. 1952; De Drentse boerin; haar plaats in de samenleving. Van Gorcum, Assen.

Stork-v.d. Kuyl D.M.E.A.J. 1966; De boerin van nu en straks. Van Gorcum, Assen.

Swaan, A. de 1982; Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In: Swaan A. de, De mens is de mens een zorg. Meulenhoff, Amsterdam.

Swanborn, P.G. 1975; Aspecten van sociologisch onderzoek. Boom, Meppel.

Swanborn, P.G. 1981; Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek; inleiding in ontwerpstrategieën. Boom, Meppel.

Symes, D.G. & T.K. Marsden 1983; Complementary roles and asymmetrical lives; farmers' wives in a large farm environment. Sociologia Ruralis. 23 (3/4), pp. 229-241.

Tavecchio, L.W.C. en M.H. Van IJzendoorn 1982; Taakverdeling bij ouders van jonge kinderen, Bevolking en Gezin, 1, pp.19-48.

Thomas, G. & C. Zmroczek 1985; Household technology: The 'liberation' of women from the home? In: Close, P. & R. Collins (eds.) Family and economy in modern society. Macmillan, London.

Titulaer, G.H.J. 1983; Boer blijven; plaats en toekomst van de Nederlandse landbouw. NAJK, Den Haag.

Tober, G. 1988; Besparen of verdienen, agrarische vrouwen maken hun werk zichtbaar. Werkboek politieke vorming van vrouwen. Stichting burgerschapskunde/Nederlands centrum voor politieke vorming, Leiden.

Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij Koninklijk besluit van 18 september 1886 no 28. 1890.

Vanek, J. 1980; Time spent in housework. In: Amsden, A. (ed.) The economics of women and work. Penguin, Harmondsworth.

Vernooy, C. 1988; Boerengezinnen in beweging. Proefschrift, Utrecht.

Verrips-Roukens, K. 1982; Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977. Nijhoff, 's Gravenhage.

Verslagen van de hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen 1890.

Walker, K. & M. Woods 1976; Time use: a measure of household production of family goods and services. American Home Economics Association, Washington D.C.

Warner, R.L. 1986; Alternative strategies for measuring household division of labor. Journal of Family Issues, 7 (2), pp. 179-195.

Weeda, C.J. 1981; Ontwikkelingen in huwelijk en gezin. In: Weeda, C.J. (red.); Huwelijk, gezin en samenleving. Van Gorcum, Assen.

Weeda, I. 1982; Ideaalbeelden rond leefvormen. Variatie in denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen. Van Loghum, Slaterus, Deventer.

Weeda, I. 1983; Van huwelijk tot echtscheiding; een regenboog van ervaringen. Landbouwhogeschool, Wageningen.

Welles, H. & P.B. Defares 1983; Psychische belasting melkveehouders. Landbouwhogeschool, Wageningen.

Werff, C. v.d. & C. Cozijn 1983; Opvattingen over alimentatieduur. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum. Ministerie van Justitie. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Weyden, W.J. v.d., H.J. v.d. Wal & H.J. de Graaf 1984; Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw. WRR Voorstudies en achtergronden. nr. V44. Staatsuitgeverij, 's Gravenhage.

Wijk, A. van 1986; Boerinnengroepen werken zo! Over jonge agrarische vrouwen en boerinnengroepen in Gelderland. Wetenschapswinkel, Wageningen.

Wijk, P.A.M. van (red.) 1985; Boerderijen bekijken. Historisch boerderijonderzoek in Nederland. Stichting historisch boerderij-onderzoek, Arnhem.

Wijnen, C.J.M. 1987; Problemen en perspectieven van kleine land- en tuinbouwbedrijven. LEI, 'sGravenhage.

Wildenbeest, G.W.F. 1984a; In de kluisters van het landschap; Winterswijkse boeren eeuwig slachtoffer van elites. Intermediar, 20 (7), pp. 25-33.

Wildenbeest, G.W.F. 1984b; De Winterswijkse scholten: opkomst, bloei en neergang. Vrije Universiteit, Amsterdam.

Wildenbeest, G. 1987; Boerenvrijheid: een illusie? Landbouwkundig Tijdschrift 99 (4), pp. 6-10.

Wilk, R.R. & R. McC. Netting 1984; Households; changing forms and functions. In: Netting, R.McC., R.R. Wilk & E.J. Arnould (eds); Households. Comparative and historical studies of the domestic group. University of California Press, Berkeley.

Wilkening, E.A. 1981; Farm families and family farming. In: Coward, R.T. & W.M. Smith, (eds.), The family in rural society. Westview Press, Boulder.

Wilkening, E.A. & E. Lupri 1965; Decision making in German and American farm families: a cross cultural comparison. Sociologia Ruralis 5 (4) pp. 366-386.

Winterswijk; Verslagen der gemeente Winterswijk 1851-1901.

Winterswijk, Gemeente 1981; Landbouw in Winterswijk.

Winterswijk, Gemeente 1982; De bevolking van Winterswijk 1982.

Woude, A.M. van der 1970; De omvang en samenstelling der huishouding in Nederland in het verleden. A.A.G. Bijdragen 15, Wageningen.

Yanagisako, S.J. 1984; Explicating residence: a cultural analysis of changing households among Japanese-Americans. In: Netting, R.McC., R.R. Wilk and E.J. Arnould (eds); Households. Comparative and historical studies of the domestic group. University of California Press, Berkeley.

Young, M. and P. Willmott 1973; The symmetrical family; a study of work and leisure in the London region. Routledge and Kegan Paul, London.

Zanden, J.L. van 1985; De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914. A.A.G. Bijdragen 25, Wageningen.

Zijderveld, A. C. 1987; De samenleving als schouwspel. VUGA, Den Haag.

BIJLAGE I.

DE STEEKPROEF

Teneinde na te gaan of de verdelingen van de uiteindelijk geïnterviewde echtparen over de leeftijds- en bedrijfsgrootteklassen gelijk zijn aan die van de steekproef, werden de chi-kwadraten berekend.

1. Berekening van de chi-kwadraat uitgaande van de leeftijdsverdeling van de steekproef

leeftijd	<u>steekproef</u>		<u>interviews</u>	
	reëel	%	reëel	verwacht
tot 35 jr	40	24	17	22.1
35-44	35	21	22	19.3
45-54	35	21	19	19.3
55 jr en ouder	57	34	34	31.3
Totaal	167		92	chi-kwadraat = 1.79

Een grote chi-kwadraat wijst op grote verschillen en dus op ongelijke verdelingen die niet aan het toeval toegeschreven mogen worden. De nul hypothese luidt dat de verdelingen niet van elkaar verschillen. Volgens de tabel is de waarde van chi-kwadraat bij een 5% overschrijdingskans en drie vrijheidsgraden 5.99. Onze waarde ligt niet in het significantiegebied, dus kan de nul hypothese niet worden verworpen zodat aangenomen moet worden dat de twee verdelingen niet significant van elkaar verschillen.

Vervolgens werden dezelfde berekeningen uitgevoerd voor de verdeling van de bedrijven over de verschillende grootte-klassen.

2. Berekening van de chi-kwadraat uitgaande van de bedrijfsgrootteverdeling van de steekproef

grootte(ha)	<u>steekproef</u>		<u>interviews</u>	
	reëel	%	reëel	verwacht
5- 9 ha	38	22.8	11	21.0
10-14 ha	49	29.3	24	27.0
15-19 ha	36	21.6	22	19.9
20 ha of meer	44	26.3	35	24.2
Totaal	167	100	92	chi-kwadraat = 10.17

Bij een overschrijdingskans van 5% wordt de nulhypothese verworpen, hetgeen betekent dat de verdelingen niet gelijk zijn. Bij een overschrijdingskans van 1% wordt de nulhypothese niet verworpen en kan dus worden aangenomen dat de verdelingen niet significant van elkaar verschillen.

Op grond van deze twee tabellen kunnen we weliswaar niet concluderen dat de geïnterviewde echtparen in alle opzichten overeenkomen met die uit de oorspronkelijke steekproef, maar wel dat ze in twee belangrijke opzichten niet significant van elkaar afwijken.

BIJLAGE 2 .

TABELLEN *)

Tabel 1. De ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven in de gemeente Winterswijk. 1910-1985

jaar:	alle bedrijven:	bedrijven > 1ha	bron:
1910	1149	1045	De Hoogh 1932
1921	1322	1183	idem
1930	1346	1269	Kooy 1964
1950	1723	1362	Kneppelhout 1953
1964	1280		Kooy 1966

De volgende cijfers hebben betrekking op alle bedrijven groter dan 10 sbe

1970	1033	1001	CBS, Landbouwtellingen
1975	912	862	idem
1980	809	773	idem
1985	753	705	idem

*) Een groot aantal van de tabellen in deze bijlage is, tegen de gangbare praktijk in, zodanig van opzet dat de afhankelijke variabele(n) boven de kolommen staan en de onafhankelijke variabele(n) voor de rijen. Deze afwijkende systematiek werd gehanteerd om tot een zo efficiënt mogelijke benutting van de bladspiegel te komen. Voor alle duidelijkheid verwijs ik de lezer nog eens naar het analyseschema op p. 36 waaruit moge blijken welke de afhankelijke en de onafhankelijke variabelen zijn.

Tabel 2. De verdeling van de Winterswijkse agrarische bedrijven over de verschillende grootte-categorieën, 1910-1985 *)

Jaar:	Aantallen bedrijven Grootte in ha:				Tot.	Bron:
	1-5	5-10	10-20	≥ 20		
1910	622	294	113	16	1149	De Hoogh 1932
1921	619	421	128	15	1322	idem
1930	466	586	194	22	1346	Kooy 1964
1950	437	638	248	39	1514	Kneppelhout 1953
1970	207	414	317	63	1039	CBS
1975	166	313	283	100	912	CBS Landbouwtellingen
1980	135	258	267	113	809	CBS
1985	122	215	239	129	753	CBS

Tabel 3. De oppervlaktes cultuurgrond, bos en woeste grond en het % weiland, 1828-1985

Jaar:	Cultuur- grond (ha)	Weiland als % van opp.cult. grond	Opp. bos	Opp.woeste grond	Bron:
1828	4624	37	1051	7649	Sloet, 1855
1886	5324	48	2097	5423	Verslagen, etc., 1890
1896	5497	49			Benvenuti, 1961
1910	5855	52	2111	4741	idem
1920	6635	58	2008	3855	idem
1930	7612	62			idem
1939	10067	65			idem
1945	9954	53			idem
1954	10146	66			idem
1960	10100	79			Landb.in Winterswijk
1970	9598	76			CBS, Landbouwtellingen
1985	9286	72	471	308	CBS, Landbouwtellingen

*) Teneinde een vergelijking tussen de verschillende jaren mogelijk te maken werden in tabel 2 de bedrijven kleiner dan 1 hectare buiten beschouwing gelaten. Voor de kolom totaal was het echter niet mogelijk om die bedrijven buiten de beschouwing te laten; dat is dan ook de reden waarom het aantal in de totaal kolom niet gelijk is aan de som van de categorie-kolommen.

Tabel 4. Het totale aantal runderen in relatie tot de totale oppervlakte cultuurgrond. Winterswijk 1886-1984

Jaar:	Tot. opp. cultuur- grond	Bron:	Tot. aant. runderen	Bron:	Runderen/ hectare
1886	5324	Gem.Versl.	5029	Gem.Verslag 1886	0,9
1953	10067	Benvenuti, 1961	13164	Kneppelhout 1953	1,3
1984	9286	CBS	34305	CBS, Landb.tellingen	3,7

Tabel 5. Aantal ligboxenstallen per bedrijfsgrootte-categorie; melkveehouders in 1983 (Landbouwtellingen 1983)

Bedrijfs- grootte	Aantal bedrijven	% bedrijven met ligboxen- stal
< 10 ha	102	7
10-20 ha	184	45
20-30 ha	64	70
≥ 30 ha	31	90

Tabel 6. Overzicht van een aantal karakteristieken van huishoudens, vrouwen en mannen

	<u>Aantallen</u>		
	vrouwen N	huishoudens N	mannen N
Geen familiale samenwoning		47	
Inwoning		10	
Samenwoning onder zelfde dak/op zelfde erf		37	
Geboren in zelfde buurt- schap	21		61
Boerendochter	78		
Opleidingsniveau:			
- lager	60		52
- middelbaar	18		38
- hoger	14		2
Vroeger buitenshuis gewerkt	72		47
Nu buitenshuis werkzaam	10		8
Lid plattelandsvrouwen organisatie	42		
Lid standsorganisatie			88
Gemiddelde leeftijd	45		48
Gem. huwelijksduur		21	
Gem. huishoudensgrootte		3,9	
Gem. aant. uur huishoudelijke arbeid	43,3		2,8

Tabel 7. Aantal uren huishoudelijke arbeid per week van de vrouw, naar een aantal huishoudens- en sociaal-demografische kenmerken

	Aantal uur huishoudelijke arbeid per week		
	t/m 30 N	31-50 N	meer dan 50 N
Bedrijfsarbeid vrouw			
- t/m 15 uur/week	9	11	13
- 16 t/m 25 u/week	3	15	10
- 26 uur of meer	9	18	4
		(n.s.)	
Type verwarming			
- cv	15	26	18
- anders	6	18	8
		(n.s.)	
Afwasmachine?			
- nee	18	29	19
- ja	3	15	9
		(n.s.)	
Leeftijd vrouw			
- t/m 40 jaar	10	11	16
- ouder dan 40 jaar	11	33	11
		(n.s.)	
Opleiding vrouw			
- lager	14	30	16
- middelb. en hoger	7	14	11
		(n.s.)	
Samenwoning?			
- nee	9	24	14
- ja	12	20	13
		(n.s.)	
Aantal kinderen < 15 j.			
- geen	15	26	10
- één	5	8	3
- twee of meer	1	10	14
	tau c 0.27 p < 0.01		
Huishoudensgrootte			
- twee	7	13	0
- 3 of 4	11	17	13
- 5 of meer	3	14	14
	tau c 0.30 p < 0.01		
Verzorgingsratio *)			
- 0	15	26	10
- 0,17 - 0,33	5	10	4
- 0,34 - 0,71	1	8	13
	tau c 0.27 p < 0.01		

*) Aantal kinderen jonger dan 15 jaar : totale huishoudensgrootte.

Tabel 8. Overzicht van de verdeling van een aantal bedrijfskarakteristieken

	N		N
Bedrijf overgenomen van:		Bedrijfshoofd:	
- ouders man	67	- man	70
- ouders vrouw	14	- vrouw	1
- overige familie	2	- anders	21
- anders	9		
Juridische bedrijfsvorm:		Wie is de opvolger:	
- persoonlijke onderneming	71	- zoon(s)	38
- maatschap	19	- dochter/schoonzoon	4
- vennootschap onder firma	1	- (nog) geen opvolger	50
- b.v.	1		
Uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het bedrijf:		Oordeel bedrijfsopvolging kinderen:	
- man	53	- positief	57
- man+vrouw	19	- indifferent	16
- man+anderen	10	- negatief	3
- anders	10	- anders/n.v.t.	16
Huwelijksvorm:		Bedrijfs grootte:	
- huwelijkse voorwaarden	12	- aantal ha (mediaan)	17
- gemeenschap v. goederen	80	- aantal sbe (mediaan)	178
Gem. melkproductie/koe: 5500-6000 kg/jaar		Bedrijfstype:	
		- melkveehouderij	66
		- vetweiderij	3
		- intensieve veehouderij	12
		- gemengd	11
Staltype:		Bedrijf de laatste tijd ingekrompen of uitgebreid:	
- grupstal	25	- ingekrompen/gelijkgebl.	37
- ligboxenstal	54	- uitgebreid	55
- n.v.t.	13		
Bruto bedrijfsinkomen:		Oordeel over inkomen (man):	
- < f.30.000	10	- onvoldoende	7
- f.30.000-50.000	39	- krap voldoende	20
- f.50.000-70.000	20	- ruim voldoende	63
- ≥ f.70.000	17	- wisselend	2
- geen antwoord	6		
Bedrijfseconomische boekhouding:		Aantal regelmatig werkzame pers.:	
- nee	53	- één	17
- ja	38	- twee	54
- geen antwoord	1	- drie	16
		- vier	5
Gem.aantal uren bedrijfsarbeid:		Bedrijfstype naar arbeidsbezetting:	
N	aant. uur	- éénpersoons	7
- man	90	- gezins	30
- vrouw	89	- tweepersoons	45
- dochters	4	- meerpersoons	9
- zoons	22	- geen antwoord	1

Tabel 9. Aantal uren bedrijfsarbeid van de vrouw en haar arbeidsbijdrage aan het bedrijf in % naar een aantal sociaal-demografische- en bedrijfskenmerken *)

	Uren bedrijfsarbeid		Percentage bedrijfsarbeid			
	t/m 20	> 20	t/m 15	15 t/m 25	>25	
Leeftijd vrouw						
- t/m 40 jaar	26	11 (tau 0.26)	14	10	11 (n.s.)	
- > 40 jaar	24	31 (p < 0.01)	13	16	22	
Geboorteplaats vrouw						
- zelfde buurtschap	7	14 (tau -0.19)	1	7	10 (tau -0.23)	
- elders	43	28 (p < 0.05)	26	19	23 (p < 0.01)	
Vrouw boerendochter?						
- nee	10	4 (n.s.)	8	3	3 (tau -0.18)	
- ja	40	38	19	23	30 (p < 0.05)	
Opleiding vrouw						
- laag	25	35 (tau -0.33)	15	14	26 (tau -0.22)	
- middel/hoog	25	7 (p < 0.01)	12	12	7 (p < 0.05)	
Frequentie kerkgang						
- zelden/nooit	10	12	8	3	10	
- weinig	16	13 (n.s.)	9	9	9 (n.s.)	
- veel	24	17	10	14	14	
Aantal naobers						
- 3 t/m 7	13	11	6	8	9	
- 8 t/m 10	20	16 (n.s.)	14	9	10 (n.s.)	
- 11 t/m 30	16	15	7	9	13	
Enigerlei vorm van samenwoning?						
- nee	23	24 (n.s.)	9	14	21 (tau -0.27)	
- ja	27	18	18	12	12 (p < 0.05)	
Leeftijd jongste kind						
- t/m 5 jaar	13	6	9	3	5	
- 6 t/m 14 jaar	12	10 (n.s.)	3	10	9 (n.s.)	
- 15 jaar of ouder	14	16	9	8	10	
- geen kinderen	11	10	6	5	9	
Aantal kinderen < 15 jr.						
- 0	25	26	15	13	19	
- 1	9	7 (n.s.)	4	4	7 (n.s.)	
- 2 of meer	16	9	8	9	7	
Huishoudensgrootte						
- 2	11	9	6	5	8	
- 3 of 4	22	19 (n.s.)	13	9	15 (n.s.)	
- 5 of meer	17	14	8	12	10	
Verzorgingsratio						
- 0	25	26	15	13	19	
- 0,17 t/m 0,33	10	9 (n.s.)	4	7	7 (n.s.)	
- 0,40 t/m 0,71	15	7	8	6	7	

*) Als associatiemaat werd bij deze kruistabellen de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$). Omwille van de ruimte zijn in deze tabellen de ontbrekende waarnemingen niet opgenomen; in de berekeningen zijn ze buiten beschouwing gelaten.

Vervolg tabel 9

Bedrijfstype						
- melkveehouderij	31	35	tau -0.20	18	19	24
- vetweiderij	2	1	(p < 0.05)	1	-	2 (n.s.)
- intensieve veeh.	10	2		4	4	4
- gemengd	7	4		4	3	3
Bruto inkomen						
- <30.000	5	5		3	2	4
- 30.000-50.000	25	14		12	12	12
- 50.000-70.000	10	10	(n.s.)	6	6	6 (n.s.)
- >70.000	7	10		4	6	7
- weet niet/g.a.	3	3		2	-	4
Mate van specialisatie in het bedrijf						
- sterk	19	12		9	8	11
- matig	21	15	(n.s.)	13	11	10 (n.s.)
- gering	10	15		5	7	12
Bedrijfsoppervlak (ha)						
- t/m 10 ha	8	6		3	4	6
- 11 t/m 21 ha	24	24	(n.s.)	13	12	20 (n.s.)
- 22 t/m 58 ha	18	12		11	10	7
Bedrijfsomvang						
- t/m 150 sbe	18	16		8	5	20 (tau -0.25)
- 151 t/m 200 sbe	13	12	(n.s.)	7	10	6 (p < 0.01)
- 201 sbe of meer	19	14		12	11	7
Vergelijking melkproductie/koe met omringende bedrijven						
- lager	7	7		4	3	6
- gelijk	21	18	(n.s.)	12	14	11 (n.s.)
- hoger	9	13		6	5	8
Vergelijking resultaten varkenshouderij met omringende bedrijven						
- lager	4	1		3	-	2
- gelijk	8	14	(n.s.)	5	4	10 (n.s.)
- hoger	12	8		6	8	6
Vergelijking melkveestatal met omringende bedrijven						
- slecht	1	-		1	-	-
- redelijk	8	10	(n.s.)	1	9	7 (n.s.)
- goed	30	30		22	13	20
Vergelijking varkensstal met omringende bedrijven						
- slecht	1	4		1	1	2
- redelijk	12	14	(tau -0.25)	4	5	15 (tau -0.27)
- goed	15	9	(p < 0.05)	10	7	6 (p < 0.01)
Vergelijking mechanisatie melkveehouderij met omr. bedr.						
- slecht	6	7		3	5	3
- redelijk	26	24	(n.s.)	15	15	19 (n.s.)
- goed	5	9		5	1	5
Vergelijking mechanisatie varkenshouderij met omr. bedr.						
- slecht	6	9		4	2	8
- redelijk	16	14	(tau -0.22)	10	7	12 (n.s.)
- goed	3	-	(p < 0.05)	1	1	1
Ligging en bereikbaarheid van de percelen						
- slecht	5	6		2	5	3
- redelijk	14	13	(n.s.)	11	4	10 (n.s.)
- goed	31	21		14	17	20

Vervolg tabel 9

Aantal sbe/ha					
- < 8	18	12	11	9	8
- 8 t/m 10,75	14	18 (n.s.)	5	11	15 (n.s.)
- > 10,75	18	14	11	6	10
Aantal sbe/uur					
- 0,31 t/m 1,36	9	19	7	6	13
- 1,38 t/m 1,81	18	14 (tau -0.37)	11	9	10 (n.s.)
- > 1,83	23	8 (p < 0.01)	9	11	10

Tabel 10. Sexe-rolopvattingen van de vrouwen en de mannen en een aantal sociaal-demografische en participatie variabelen: *)

sociaal-demografische en participatie variabelen:	sexe-rolopvattingsscore	
	vrouw	man
Leeftijd	-0.35	-0.24
Geboorteplaats vrouw	n.s.	n.s.
Boerenafkomst vrouw	-0.14	n.s.
Opleidingsniveau	0.36	0.36
Kerksheid	n.s.	n.s.
Aantal naobers	n.s.	n.s.
Enigerlei vorm van samenwoning	0.21	n.s.
Buitenshuis gewerkt?	0.19	n.s.
Vrouw lid platte-landsvrouwenorganisatie	n.s.	-
Vrouw lid platte-landsjongerenorganisatie	0.21	-
Bezoekfrequentie vergaderingen standsorganisatie	n.s.	n.s.
Aantal contacten met voorlichting	0.23	0.20
Bestuurlijke functies man	-	n.s.

*) Als associatiemaat werd hier de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 11. Stepwise multiple regressieanalyse van verklarende variabelen van de sexe-rolopvattingen van vrouwen en mannen

Significante voorspellers

	r	Beta	R ²	R ² change
sexe-rolopvatting vrouw:				
leeftijd	-.44	-.40	.19	.19
opleiding	.36	.24	.26	.07
aantal contacten met de voorlichting	.23	.23	.31	.05
sexe-rolopvatting man:				
leeftijd	-.37	-.35	.13	.13
opleiding	.36	.31	.21	.07
kerksheid	.04	.21	.25	.04

Tabel 12. Verstrengeling van gezin en bedrijf en een aantal sociaal-demografische en participatievariabelen *)

sociaal-demografische en participatie variabelen:	verstrengeling						
	vs1	vs3	vs4	vs5	vs7	vs8	vergem34
Leeftijd vrouw	-.20	-	-	-.33	-	-	-.21
Geboorteplaats vrouw	-	-	-	.19	-	-	-
Boerenafkomst vrouw	-	-	-	-.22	-	-	-
Opleiding vrouw	-	-	-	-	.19	-.18	-
Opleiding man	-	-	-	.20	.25	.20	.17
Kerksheid vrouw	-	-	-	-.31	-	-	-
Aantal naobers	-	-	-	-	-	-	-
Enigerlei vorm van samenwoning	.22	-	-	.28	-	.30	.26
Vrouw buitenshuis gewerkt	-	-	-	-	-	-	-
Vrouw lid plattelands- vrouwenorganisatie	-	-	-	-.24	-	-	-
Vrouw lid plattelands- jongerenorganisatie	-	-	-	-	-	-	-
Bezoek vergaderingen standsorganisatie vrouw	-	-	-	-	-	-	-
Aantal contacten met voorlichting	.18	-	-	-	-	-	-
Bezoek vergaderingen standsorganisatie man	.20	.22	-	-.18	-	-	-
Bestuurlijke func- ties man	-	-	-	-	-	-	-
Man buitenshuis gewerkt?	-	-	-	-	-	-	-

vs1= situering woning t.o.v. bedrijf

vs3= verkoop produkten aan huis

vs4= vast huishoudgeld

vergem34= gem. verstrengeling

vs5= aparte rekeningen

vs7= huwelijkse voorwaarden

vs8= bijzondere jur. bedrijfsvorm

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 13. Verstremgeling van gezin en bedrijf en de sexe-rolopvattingen van vrouwen en mannen en een aantal kenmerken van de huishoudenscyclus. *)

Sexe-rolopvatting en huishoudenscyclus	verstremgeling						
	vs1	vs3	vs4	vs5	vs7	vs8	vergem34
sexe-rolopvatting vrouw	.24	-	-	-	-	-	.14
sexe-rolopvatting man	.22	-	-	-	.21	-	.19
sexe-rolopvatting echtp.	.34	-	-	-	-	-	.23
verzorgingsratio **)	-	-	-	.18	-	-	.15
aantal kinderen <15jaar	-	-	-	-	-	-	.14
leeft. jongste kind	-.17	-	-	-.25	-	-	-.18
huishoudensgrootte	.16	-	-	-	-	-	-

vs1= situering woning t.o.v.bedrijf

vs3= verkoop produkten aan huis

vs4= vast huishoudgeld

vs8= bijzondere juridische bedrijfsvorm

vergem34= gemiddelde verstremgeling

vs5= aparte rekeningen huish. en bedrijf

vs7= huwelijks voorwaarden

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

**) Het aantal kinderen jonger dan 15 jaar gedeeld door de totale huishoudensgrootte.

Tabel 14. Verstregeling van gezin en bedrijf en een aantal bedrijfskarakteristieken. *)

Bedr.karakteristieken	verstregeling						
	vs1	vs3	vs4	vs5	vs7	vs8	vergem34
Bruto inkomen	.18	-	-	-	.20	.20	.22
Mate van specialisatie	-	-	-	-.18	-	-.19	-
Bedrijfsoppervlak	-	-	-	.16	.20	-	.14
Bedrijfsomvang	.31	-	.24	-	.17	.23	.32
Aantal sbe/ha	.15	-	.15	-	-	-	.13
Aantal sbe/uur	.34	-	.15	-	-	-	.21
Aantal uur bedrijfs- arbeid vrouw	-	-	-	-.22	-	-.17	-
Relatieve arbeids- bijdrage vrouw	-	-.15	-	-.20	-	-.32	-.19
<u>Vergelijking van aspecten van het eigen bedrijf met omringende bedrijven:</u>							
Melkproductie/koe	.23	-	-	-	-	.30	.29
Varkenshouderij	.30	-	-	-	-	-	.29
Melkveestaf	.25	-	-	.27	.22	-	.27
Varkensstaf	-	-	-	-	-	-	-
Mechanisatie melkvee- houderij	-	-	-	-	-	.28	.27
Mechanisatie varkens- houderij	-	-	-	-.30	-	-	-
Ligging en bereikbaar- heid van de percelen	-	-	-	-	-	-	-
Uitgebreid/ingekrompen?	-	.19	-	-	-	.34	.18
vs1= situering woning t.o.v.bedrijf vs3= verkoop produkten aan huis vs4= vast huishoudgeld vs8= bijzondere juridische bedrijfsvorm vergem34=gemiddelde verstregeling vs5= aparte rekeningen huish. en bedrijf vs7= huwelijkse voorwaarden							

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 15. Samenwoning en een aantal bedrijfskarakteristieken (%)

	<u>Aanwezigheid samenwoning</u>	
	nee	ja
Bedrijfsomvang		
- 1 t/m 150 sbe	45	29
- 151 t/m 200 sbe	23	31 (n.s.)
- 201 sbe of meer	32	40
Vergelijking melkproductie/koe met omringende bedrijven		
- lager	26	11
- gelijk	61	43 (tau 0.38)
- hoger	13	46 (p < 0.01)
Vergelijking resultaten varkenshouderij met omr. bedr.		
- lager	11	10
- gelijk	44,5	50 (n.s.)
- hoger	44,5	40
Vergelijking melkveestall met omringende bedrijven		
- slecht	2,5	-
- redelijk	37,5	8 (tau 0.32)
- goed	60	92 (p < 0.01)
Vergelijking varkensstall met omringende bedrijven		
- slecht	3	17
- redelijk	58	33 (n.s.)
- goed	39	50
Vergelijking mechanisatie melkveehouderij met omr. bedr.		
- slecht	25	8
- redelijk	67,5	62 (tau 0.32)
- goed	7,5	30 (p < 0.01)
Vergelijking mechanisatie varkenshouderij met omr. bedr.		
- slecht	34	26
- redelijk	59	69 (n.s.)
- goed	7	5
Gemiddelde melkproductie per koe per jaar		
- t/m 5500 kg	46	24
- 5500 t/m 6000 kg	36	24 (tau 0.36)
- meer dan 6000 kg	18	52 (p < 0.01)
Bedrijfsoppervlak(ha)		
- t/m 10 ha	21	9
- 11 t/m 21 ha	58	47 (tau 0.28)
- 22 t/m 58 ha	21	44 (p < 0.01)
Ingekrompen/uitgebreid		
- ingekr./gelijkgebl.	49	31 (tau 0.18)
- uitgebreid	51	69 (p < 0.05)

Tabel 16. Stepwise multiple regressieanalyse van verklarende variabelen van de gemiddelde verstrengeling van huishouden en bedrijf

Significante voorspellers	r	Beta	R ²	R ² change
gemiddelde verstrengeling:				
bedrijfsomvang	.47	.37	.22	.22
samenwoningsvorm	.38	.29	.31	.09
rolopvatting echtpaar	.35	.27	.38	.07

Tabel 17. De relatieve aandelen van vrouwen en mannen in alle taken en beslissingen en een aantal sociaal-demografische en participatievariabelen. *)

<u>Gemiddelde participatie op de terreinen:</u>										
	HT	HB	ST	SB	EE	BTM	BTZ	BB	TOTM	TOTZ
<u>Demografische variabelen:</u>										
leeftijd vrouw	-	-	-	.13	-.19	-	-	-	-	-
geb. plaats vrouw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
boerendochter	-	-.17	-	-	-	-	-	-	-	-
opleiding vrouw	.19	-	-.15	-	-	-	-	-	-.15	-.16
opleiding man	.18	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kerksheid vrouw	-	-	-	-	-	-	-	-.19	-.19	-.19
aantal naobers	-	-.19	-	-	-	-	-	-	-	-
samenwoning ?	-	-	-	-	.15	.17	-	.20	.16	.15
vrouw buitenshuis gewerkt ?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
man buitenshuis gewerkt?	.17	-	.18	-	-	-	-	-	-	-
<u>Participatie:</u>										
vr. lid plattelands-vrouwenorganisatie	-	-	-.18	-	-	-	-	-	-	-
vr. lid plattelands-jongerenorganisatie	-	-	-.16	-.24	-	-	-	-	-	-
bezoek vergadering standsorg. vrouw	-	-	-	-	.18	-	-	-	-	-
aantal contacten met voorlichting	.16	-	-	-	-	-	-	-	-.14	-.13
bezoek vergadering standsorg. man	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bestuurlijke functies man	-	-	.19	-	-	-	-	-	-	-

HT= Huishoudelijke taken

HB= Huishoudelijke beslissingen

ST= Activiteiten op sociaal-recreatief terrein

SB= Beslissingen op sociaal-recreatief terrein

EE= Emotioneel-expressieve aspecten

BTM= Bedrijfstakingen, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BTZ= Bedrijfstakingen, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BB= Bedrijfsbeslissingen

TOTM= Alle items, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

TOTZ= Alle items, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 18. De mate van specialisatie en stereotypie van de taakverdeling en een aantal sociaal- demografische en participatie variabelen*)

	<u>stereo- typie-</u>	specialisatie op de terreinen:									
		HT	HB	ST	SB	EE	BTM	BTZ	BB	TOTM	TOTZ
<u>Demografische variabelen:</u>											
leeftijd vr.	.18	-	-	-	-	.21	-	-	-	.13	-
vr.geboren in buurtschap?	-	-	-	-	-	-	.19	-	-	-	-
boerendochter	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
opleiding vr.	-.19	-.20	-	-	-	-	-	-	-	-.26	-.25
opleiding m.	-	-	-	-.17	-	-	-	-	-	-	-
kerksheid vr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-.21	-	-
aant.naobers	-	-	-	.17	-	-	-	-	-	-	-
samenwoning?	-.28	-	-	-	-	-	-	-	.17	-	-
vr.buitens- huis gewerkt?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-.15	-
m.buitens- huis gewerkt?	-	-.15	-	-	-	-	-	.20	-	-	-
<u>Participatie:</u>											
lid plattel.											
vrouwenorg.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
lid plattel.											
jongerenorg.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bezoek verg.											
standsorg.vr.	-	-	-	-	-	-	-.23	-	-	-.17	-
aantal con- tacten met											
voorlichting	-	-.20	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bezoek verg.											
standsorg. m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bestuurl.											
functies m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

STER=stereotypie-score berekend op basis van 8 stereotype items, zoals beschreven in paragraaf 4.5

HT= Huishoudelijke taken

HB= Huishoudelijke beslissingen

ST= Activiteiten op sociaal-recreatief terrein

SB= Beslissingen op sociaal-recreatief terrein

EE= Emotioneel-expressieve aspecten

BTM= Bedrijfstaken, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BTZ= Bedrijfstaken, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BB= Bedrijfsbeslissingen

TOTM= Alle items, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

TOTZ= Alle items, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 19. De relatieve participatie van vrouwen en mannen in alle taken en beslissingen, hun sexe-rolopvattingen en een aantal kenmerken van de huishoudenscyclus *)

	Gemiddelde participatie op de terreinen:									
	HT	HB	ST	SB	EE	BTM	BTZ	BB	TOTM	TOTZ
<u>Sexe-rolopvatting</u>										
vrouw	.31	.14	-	-	-	-	-	-	-	-
man	-	-	-	-	-	-	-	-	-.15	-.16
echtpaar	.21	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<u>Huishoudenscyclus</u>										
Leeftijd jongste kind	-	-	-	-	-.23	-	-	-	-	-
Aantal kinderen < 15jaar										
in huishouden	-	-	-	-	.16	-	-	-	-	-
verzorgingsratio										
huishouden **)	-	-	-	-	.17	-	-	-	-	-
verzorgingsratio										
totaal ***)	-	-	-	-	.14	-	-	-	-	-
man/vrouw ratio										
huishouden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
man/vrouw ratio										
totaal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
huishoudensgrootte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

HT= Huishoudelijke taken

HB= Huishoudelijke beslissingen

ST= Activiteiten op sociaal-recreatief terrein

SB= Beslissingen op sociaal-recreatief terrein

EE= Emotioneel-expressieve aspecten

BTM= Bedrijfstakingen, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BTZ= Bedrijfstakingen, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BB= Bedrijfsbeslissingen

TOTM= Alle items, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

TOTZ= Alle items, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

**) Aantal kinderen < 15 jaar : huishoudensgrootte.

***) Totaal aantal kinderen < 15 jaar dat onder hetzelfde dak of op hetzelfde erf woont : totaal aantal personen dat daar woont.

Tabel 20. De mate van specialisatie en stereotypie van de taakverdeling en de sexe-roloppvattingen van vrouwen en mannen en een aantal kenmerken van de huishoudenscyclus *)

	<u>stereo- typie-</u>	<u>specialisatie op de terreinen:</u>									
		HT	HB	ST	SB	EE	BTM	BTZ	BB	TOTM	TOTZ
<u>Sexe-roloppvatting</u>											
vrouw	-	-.35	-.16	-.18	-.24	-.16	-	-	-	-.27	-.26
man	-	-	-	-.16	-	-	-	-	-	-.13	-
echtpaar	-	-.25	-.17	-.21	-.20	-.15	-	-	-	-.26	-.25
<u>Huishoudenscyclus</u>											
Leeftijd jongste kind	.19	-	-	-	-	.24	-	-	-	.18	.16
Aant. kinderen<15jaar in huishouden	-.20	-	-.18	-	-	-.21	-	-	-	-.16	-.14
verzorgingsratio huishouden **)	-.22	-	-.17	-	-	-.22	-	-	-	-.16	-.15
verzorgingsratio totaal ***)	-.21	-	-.18	-	-	-.22	-	-	-	-.15	-.14
man/vrouw ratio huishouden	-	-	-	-	-.15	-	-	-	-	-	-
man/vrouw ratio totaal	-	-	-	-	-	-	-.17	-	-	-	-
huishoudensgrootte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

STER= stereotypie-score berekend op basis van 8 stereotype items, zoals beschreven in paragraaf 4.5

HT= Huishoudelijke taken

HB= Huishoudelijke beslissingen

ST= Activiteiten op sociaal-recreatief terrein

SB= Beslissingen op sociaal-recreatief terrein

EE= Emotioneel-expressieve aspecten

BTM= Bedrijfstakingen, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BTZ= Bedrijfstakingen, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BB= Bedrijfsbeslissingen

TOTM= Alle items, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

TOTZ= Alle items, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

**) Aantal kinderen < 15 jaar : huishoudensgrootte.

***) Totaal aantal kinderen < 15 jaar dat onder hetzelfde dak of op hetzelfde erf woont : totaal aantal personen dat daar woont.

Tabel 21. De relatieve aandelen van vrouwen en mannen in alle taken en beslissingen en een aantal bedrijfskarakteristieken *)

	Gemiddelde participatie op de terreinen:									
	HT	HB	ST	SB	EE	BTM	BTZ	BB	TOTM	TOTZ
<u>Bedrijfskarakteristieken:</u>										
Mate van specialisatie	-	.20	-	-	-.18	-	-	-	-	-
Bedrijfsoppervlak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bedrijfsomvang	-	-	-.18	-	-	-	-	-	-	-
Aantal sbe/ha	-.20	-	-	-	-	-	.25	-	-	-
Aantal sbe/uur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aantal uur bedrijfs- arbeid vrouw	-.21	-	-	-	-	-.46	-.43	-.29	-.26	-.20
Relatieve arbeids- bijdrage vrouw	-	-	-	-	-	-.59	-.51	-.38	-	-
<u>Vergelijking van aspecten van het eigen bedrijf met omringende bedrijven:</u>										
Melkproductie/koe	-	.29	-	-	-	-	.26	-	-	-
Varkenshouderij	-	-	-	-	-	-	-	.29	-	-
Melkveestail	-	-	-	-	.24	-	-	-	-	-
Varkensstal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mechanisatie melkvee- houderij	.24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mechanisatie varkens- houderij	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ligging en bereikbaar- heid van de percelen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uitgebreid/ingekrompen?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

HT= Huishoudelijke taken

HB= Huishoudelijke beslissingen

ST= Activiteiten op sociaal-recreatief terrein

SB= Beslissingen op sociaal-recreatief terrein

EE= Emotioneel-expressieve aspecten

BTM= Bedrijfstakingen, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BTZ= Bedrijfstakingen, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BB= Bedrijfsbeslissingen

TOTM= Alle items, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

TOTZ= Alle items, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 22. De mate van specialisatie en stereotypie van de taakverdeling en een aantal bedrijfskarakteristieken *)

<u>stereo- typie-</u>	<u>specialisatie op de terreinen:</u>									
	HT	HB	ST	SB	EE	BTM	BTZ	BB	TOTM	TOTZ
<u>Bedrijfskarakteristieken:</u>										
Mate van specialisatie	-	-	-	-	.18	-	-	-	-	-
Bedrijfsoppervlak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bedrijfsomvang	-	-	-	-	-.19	-	-	-	-	-
Aantal sbe/ha	-	-	-	-	-.20	-	-	-	-	-
Aantal sbe/uur	-	-	-	-	-.21	-.19	-	-	-.28	-.24
Aantal uur bedrijfs- arbeid vrouw	.26	-	-	-	.18	-	-.22	-.24	-.24	-
Relatieve arbeids- bijdrage vrouw	.53	-	-	-	-	-	-.27	-.32	-.34	-
<u>Vergelijking van aspecten van het eigen bedrijf met omringende bedrijven:</u>										
Melkproductie/koe	-	-	-.27	-.27	-.28	-	-	-	-.23	-
Varkenshouderij	-	-	-	-	-	-	-	.28	-	-
Melkveestall	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Varkensstall	-	-	-	-	-	-	-	-	-	.24
Mechanisatie melkvee- houderij	-	-	-	-	-.26	-	-	-	-.22	-
Mechanisatie varkens- houderij	.34	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ligging en bereikbaar- heid van de percelen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uitgebreid/ingekrompen?	-	-	-	-	-.19	-	-	.19	-	-

STER= stereotypie-score berekend op basis van 8 stereotype items, zoals beschreven in paragraaf 4.5

HT= Huishoudelijke taken

HB= Huishoudelijke beslissingen

ST= Activiteiten op sociaal-recreatief terrein

SB= Beslissingen op sociaal-recreatief terrein

EE= Emotioneel-expressieve aspecten

BTM= Bedrijfstaken, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BTZ= Bedrijfstaken, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

BB= Bedrijfsbeslissingen

TOTM= Alle items, inclusief die m.b.t. de varkenshouderij

TOTZ= Alle items, exclusief die m.b.t. de varkenshouderij

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 23. Stepwise multiple regressieanalyse van verklarende variabelen van de relatieve aandelen van mannen en vrouwen en de mate van specialisatie van de taakverdeling gezien over alle terreinen en de stereotypie van de taakverdeling

Significante voorspellers	r	Beta	R ²	R ² change
Relatieve participatie:				
Rolopvatting man	-.25	-.24	.06	.06
Kerksheid	-.25	-.24	.12	.06
Flexibiliteit:				
vergelijking melkproductie	-.36	-.38	.13	.13
opleiding vrouw	-.27	-.30	.22	.09
Stereotypie:				
vergelijking mechanisatie				
varkenshouderij	.39	.39	.15	.15

Tabel 24. Verstrengeling van gezin en bedrijf en de relatieve participatie van vrouwen en mannen in alle taken en beslissingen *)

Gemiddelde participatie op de terreinen:	Verstrengeling						
	vs1	vs3	vs4	vs5	vs7	vs8	vergem34
Huishoudelijke taken	.15	-	-.21	-	-	-	-
Huish. beslissingen	-	-	-	-	-	-	-
Soc. recr. taken	-	-	-	-	-	-	-
Soc. recr. beslissingen	-	.21	-	.23	-	-	-
Emotioneel-expr. aspecten	-	-	-	-	-	-	-
Bedrijfstaken (incl. die m.b.t. de varkenshouderij)	-	-	-	.21	-	.41	.15
Bedrijfstaken (excl. die m.b.t. de varkenshouderij)	-	-	-	-	-	.42	.16
Bedrijfsbeslissingen	-	.20	-	-	-	.38	-
Alle taken en beslissingen, incl. die m.b.t. de varkenshouderij	-	.22	-	-	-	.19	-
Alle taken en beslissingen, excl. die m.b.t. de varkenshouderij	-	.20	-	-	-	.20	-

vs1= situering woning t.o.v.bedrijf

vs3= verkoop produkten aan huis

vs4= vast huishoudgeld

vs8= bijzondere juridische bedrijfsvorm?

vergem34=gemiddelde verstrengeling

vs5= aparte rekeningen

huish. en bedrijf

vs7= huwelijkse voorwaarden

*) Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

Tabel 25. Verstrengeling van gezin en bedrijf en de mate van specialisatie en stereotypie van de taakverdeling ^{*)}

<u>Specialisatie op de terreinen:</u>	<u>Verstrengeling</u>						
	vs1	vs3	vs4	vs5	vs7	vs8	vergem34
Huishoudelijke taken	-.20	-	.24	-	-	-	-
Huish. beslissingen	-	-	-	-	-	-	-
Soc. recr. taken	-	-	-	-	-	-	-
Soc. recr. beslissingen	-.20	-	-	-	-	-	-
Emotioneel-expr. aspecten	-	-	-	-	-	-	-
Bedrijfstaken (incl. die m.b.t. de varkenshouderij)	-.19	-	-	.19	-	-	-
Bedrijfstaken (excl. die m.b.t. de varkenshouderij)	-	-	.20	.18	-	.21	-
Bedrijfsbeslissingen	-	.20	-	-	-	.39	-
Alle taken en beslissingen, incl. die m.b.t. de varkenshouderij	-.28	-	-	-	-	-	-
Alle taken en beslissingen, excl. die m.b.t. de varkenshouderij	-.25	-	-	-	-	.15	-
<u>Stereotypie:</u>	-	-	-	-.20	-	-	-

vs1= situering woning t.o.v.bedrijf
vs3= verkoop produkten aan huis
vs4= vast huishoudgeld
vs8= bijzondere juridische bedrijfsvorm?
vergem34=gemiddelde verstrengeling

vs5= aparte rekeningen huish. en bedrijf
vs7= huwelijkse voorwaarden

^{*)} Als associatiemaat werd de tau-c berekend en vermeld indien significant ($p < 0.05$).

SUMMARY

H1 This study of farm family households in the east of The Netherlands is based on a field survey carried out in spring 1984. Rapid changes in the structure and processes of agriculture in the Netherlands since the 1950's and radical change in the family, notably with relation to sex roles, have caused increasing political and academic concern for the future and the viability of family farming. This has also led to women's position in agriculture being subjected to much discussion and increasing scholarly interest. These, the most important motives for initiating this study, are outlined in the first chapter, together with the most important post-war changes in Dutch agriculture. This chapter also includes a review of the literature on the changing forms and functions of family and marriage and of women's position in family and society and it ends by discussing the implications of these changes for farm families and farm women.

H2 The second chapter presents a detailed description of the study. It includes a definition of the research problem, a description of its theoretical basis, concepts and hypotheses, an explanation of the design of the study and finally a description of the construction of the questionnaires and the sampling and data collection methods.

Farm family households are social institutions composed of complex networks of interwoven and mutually dependent roles. The family and the farm enterprise are thus seen as interdependent social subsystems. This view of the farm family household yields the first main theme of this study: how family and farm are intertwined. The way in which this interconnectedness is shaped, its specific form, is subject to change because it is linked to the particular historical, social and cultural environment in which it is situated.

This view of the farm family household leads on to an elaboration of the second main theme of this study: the sexual division of labour and decisions. The way in which husband and wife divide or share labour and decisions in various domains is not an isolated phenomenon. In this study it is interpreted as an aspect of family structure. Until recently the way in

which families divided work and decisions was subject to traditional sex role ideology. Husband and wife, father and mother, farmer and farmer's wife were roles with relatively well defined rights and obligations. But during the last 30 years this normative structure has been weakening and other factors are becoming more important in determining how marital roles take shape.

By placing the two main themes of this study (the way in which family and farm are intertwined and the sexual division of labour and decisions) within the context of societal change, the differences found in farm couples in these two respects can be interpreted as ultimately resulting from general processes of change as they relate to agriculture and marriage and the family. For theoretical as well as for common sense reasons four complexes of factors were selected for this study: ① factors related to farm characteristics and agricultural change; ② sex role ideologies; ③ the household cycle; and ④ socio-demographic characteristics. Consequently an eclectic research model emerged, and the following basic research questions were formulated.

- 1) Are there differences between farm family households in the way family and farm are intertwined? And, if so, which variables cause these differences?
- 2) Are there differences between farm family households in the way husband and wife divide labour and decisions in various domains? And, if so, which variables cause these differences?
- 3) What is the relationship between the way family and farm are intertwined and the way in which husband and wife divide labour and decisions?

The fieldwork for this study was carried out in Winterswijk local government area, situated in the east of the province of Gelderland. This particular local government area was chosen because several studies were done in the fifties, describing its agriculture and its farm family households, and these provided valuable baseline data. A stratified sample of 92 farm couples younger than 65 years on farms larger than 5 ha was drawn, evenly divided over various ages. Husband and wife were interviewed at the same time but independently from each other, using two partly overlapping, partly different standardized questionnaires.

H2

In chapter three a brief history of the community of Winterswijk is given. Various characteristic features of the region are outlined and the correspondence between Winterswijk and other regions in the Netherlands in terms of agriculture, farms, families and households is discussed. The farms and farming do not differ greatly from those elsewhere in the country. Until recently, traditional multigeneration family households were relatively numerous in this region, whereas in most other regions in The Netherlands the nuclear family household was the dominant pattern. In the fifties about half of Winterswijk's farm households consisted of members of three or four generations living communally in the same house.

geen vers.
vest NL
verschij
vest NL

H4

In chapter four a descriptive analysis of the farm family households and their farms is presented. The first section deals with socio-demographic characteristics and household features such as age, education, religious affiliation, household composition, life cycle, neighbourhood bonds, and participation in professional and social organizations. Since the fifties, nuclear families have gradually loosened the close ties with their relatives, the church and the neighbourhood in a process which is generally described as family nuclearization and individualization. Nuclear families of successive generations nowadays have their separate living arrangements, even though they remain working together on the same farm. Families have closed, in the sense that they tolerate less interference in family matters from relatives, neighbours and church. Farmers and farmers' wives are more strongly oriented toward the world beyond their own community than their counterparts 30 years ago. For instance the strong preference for a marriage partner from the same neighbourhood, the same church and the same socio-economic background that was typical in the older generation seems to be gradually diminishing with the younger.

The sex role ideologies of the farm couple are also discussed. Opinions on women's place in family and society were measured on an attitudinal scale. It seems that women hold more modern sex role orientations than men. Moreover, younger women and those with a better education have more modern sex role orientations; to a lesser degree so do women who have more contact with agricultural extension officers. For the farmers, age and education

were the most important determinants of their sex role orientations, and their religious affiliation was slightly less important.

Next, the farms and the changes that have occurred in the 1950's are discussed. On average the farms have a cultivated area of 17 ha. The larger holdings generally specialize in dairy farming, the smaller ones often specialize in pigs or combine the two. Since the fifties considerable specialization, intensification, mechanization, and economies of scale have taken place and the influence of agro-industry and banking has increased. Consequently, rational economic considerations have assumed increasing importance in farming. Nevertheless the family is still central to the continuity of the farm enterprise.

The farmers and their wives were asked how these changes of the last 40 years affected their satisfaction with their lives and their work. Men and women agreed on the most important aspects. Although farmwork is less physically demanding nowadays, the psychological pressure under which they have to work is greater. Both women and men experience more personal freedom and less control from the social environment. On the other hand, life moves at a faster pace and there is little time and very little opportunity for relaxed social contacts. The men in particular relatively frequently expressed feelings of social isolation. In contrast, women seemed to have gained more freedom for social participation and for orientation on the outside world, e.g. for further education and training and for joining clubs and organizations. The evaluations of the men and the women also differ. Women in particular experienced living with the older generation as an intrusion on their privacy and consequently as a heavy burden. Separating the households of the younger and the older generations and converting the farmhouse into separate dwellings for each family contributed greatly to their feeling of personal freedom. For the men the traditional living arrangements (generally with their own parents) carried less weight. Furthermore, it is noteworthy that the farmers more often referred to the higher standard of living but also to financial problems. Although some women did mention economic pressures such as rising costs and taxes, in general the financial problems of the farm signified less of a burden to them than for their husbands. All in all the data suggest that according to

their own evaluations, the women benefited more than did the men from the changes that have taken place since the fifties.

Chapter four goes on to deal with the way family and farm are interwoven, by examining which aspects form a coherent and consistent pattern. These were: the spatial arrangements (i.e. the layout of the house and farm buildings) on-farm sale of products (retail), the use of a fixed household budget, separate bank accounts for household and farm enterprise, marriage settlements, and the legal form of the farm enterprise. Based on the aspects as mentioned, a mean interweave score was computed, which was used in the further analyses.

The last section of this chapter describes farm couples' division of labour and decisions in a number of domains and also deals with the number of hours both spouses spend on household chores and farm work. The women do by far the larger share of the housework. On average farmers' wives spend 43 hours weekly on household chores including childcare; they get little help from others. The farmers spend an average of 1.7 hours per week on housework. On average, farmers spend 60 hours weekly on farm work, doing by far the largest share. All the women interviewed work on the farm for a number of hours per week, for an average of 20 hours per week. So, husband and wife have more or less equally long working days. Sons who will eventually succeed their fathers on the farm, also contribute considerably to the farm work. Daughters rarely do farm work, and the contributions of other family members are also negligible. Most of the farmers' wives have one or more fixed chores; typically these are feeding the calves and pigs, cleaning the sheds, milking parlour and milking equipment and, less frequently, milking. Other fixed chores women frequently perform and assume responsibility for are record keeping, financial administration, receiving telephone calls and running errands. Seen from the angle of the woman's life cycle, the following work pattern emerges. During the first years of marriage (or from the moment the couple starts cohabitating) before children are born, the young woman remains working in her original job. (Most of the women worked in the service sector and had not had any training in agriculture.) In many cases the woman's father-in-law, and sometimes also her mother in law, is still working along with the woman's husband. During the stage when children are born, the woman quits her off-farm job and gradually takes on a

few farm chores. Sometimes she tries to catch up on her technical agricultural knowledge of agriculture by following training courses. When the children reach primary school age her share in the farm work increases considerably as her father-in-law gradually withdraws. Her share in the farm work is reduced again when one of her children who will eventually take over the farm starts working with the father.

In this study the farm couples' division of labour and decisions is envisaged as role enactment in various domains, i.e. the household, the social and recreational domain, emotional and expressive domain and the farm. The tasks and decisions relating to childcare were not treated as a separate domain but were divided between the other domains. Three dimensions of the division of labour and decisions were distinguished. As well as studying the relative participation of husband and wife in the tasks of the domains mentioned above, the role specialization versus role flexibility and the stereotypy of the role performance were dealt with. Starting from these domains and dimensions, the division of tasks and decisions among farm couples can be outlined as follows. The overall picture has a certain symmetry. Both the farmer and his wife operate in a more or less autonomous fashion in one domain, the women performing most of the household chores and the farmers most of the farm work, more or less along the lines of the traditional indoor/outdoor pattern. In contrast, the other domains are characterized much more by working together, sharing, flexibility and exchange, although traces of a traditional pattern remain here too, notably so in the emotional expressive domain. Decision making is shared to a larger extent. In the household domain the woman usually makes the decisions on daily matters that do not have major financial consequences, and the farmer makes the decisions on daily affairs concerning the farm. Typically major decisions within both domains are made jointly. At first sight this pattern corresponds with the traditional division of labour among urban middle-class married couples in the fifties. The highly specialized indoor/outdoor, housewife/breadwinner division of labour and joint decision making was typical of this pattern. In the farm households studied, I found a similar balance, although women seem to wield more control in farm matters than the farmers exercise over the household. Some of the women were visibly active in farm matters, doing fixed chores on a daily basis. In contrast, the farmers tend to help their wives with household chores, without assuming

responsibilities of their own. On the other hand the data suggest that a certain degree of mutual adjustment between family and farm does indeed occur, but that it is the women who do most of the adjusting, adapting themselves to the demands of the farm.

45 In the fifth chapter the hypotheses that were formulated at the outset of the study are explored and tested. In accordance with the design of the study, it explores the way sex role attitudes, farm characteristics, household cycle and social-demographic and participation variables explain the variation in how the spheres of family and farm are intertwined and how labour and decisions are divided between the farm couples. Finally the relationships between the two dependent variables are examined. It turned out that the way in which family and farm are intertwined is especially is connected with the economic importance (Dutch farm size unit) of the farm enterprise. In the larger farms the delimitations in all aspects of both spheres were much sharper. Also, the intergenerational transfer of the farm and the ways the generations overlap, i.e. the ways in which they organize their living and housing arrangements and cooperate at the various stages of the life cycle, are very important to the concept of intertwining of family and farm. However this concept cannot be understood in terms of economic and socio-structural factors only, but is also connected with cultural values. The nature of the interconnection between family sphere and farm aspects is shaped, is also connected to the couple's sex role ideologies. Couples with more egalitarian attitudes delineated sharper boundaries between family and farm.

As regards the division of labour and decisions it first appeared that every dimension considered in this study has a specific pattern of relationships with the explanatory variables. The same holds true for the different domains. Each of the domains identified in the design of the study has its own dynamics and rules. So, even though there is in a sense, a certain spatial fusion of farm and household tasks in farm family households, especially as far as women's work is concerned, these tasks cannot be regarded as a homogeneous continuum divided between farmer and wife according to the same logic. In the household domain as well as in the social and recreational and emotional-expressive domains, sex role ideologies are important determinants for the way tasks and decisions are divided.

Concomitantly, the results of the survey indicate that a change toward a more symmetrical, flexible and non-stereotyped pattern is gradually taking place, with the younger and better educated couples showing a more modern pattern in all three dimensions. Relationships are not as clear cut for the farm tasks and decisions. Sex role attitudes play an important part here too, as becomes clear from the fact that women's work is largely restricted to chores in and around the farm buildings. However, no clearcut trend is discernable. The division of farm labour and decisions is strongly connected with the stage that has been reached in the intergenerational transfer of the farm, and on how the generations work and live together and on the corresponding characteristics of the farm. On farms where men of two generations (father and son) work together, the women play less active roles in farm affairs. In addition, the greater efficiency of the farm production process also fits in with a pattern of division of farm labour and decisions in which women tend to participate less.

When the tasks and decisions of all the domains are considered, it appears that the woman's level of education and the efficiency of the organization of the production process both for milk and pigs, best predict an egalitarian, flexible and non-stereotyped way of dividing tasks and decisions. In other words, role enactment in farm family households can be understood from the way the farm production process is organized as well as from the age of the farm couple, which is an important indicator of peoples' sex role attitudes.

As regards the relationship between the way family and farm are intertwined and the role enactment of farm couples, it is suggested that the processes of change taking place in both phenomena are part of a more comprehensive process of change and modernization in which attitudes towards farm organization and farm management probably also play a part.

116 In chapter six the most important conclusions are summarized and reviewed in the light of the future of farm family households and women's position on the farm and in agriculture in the Netherlands. A number of theoretical aspects are questioned and some recommendations for agricultural and social policy are made.

The problems and opportunities facing farm households in the Netherlands in the future, and the viability of the family farm are discussed within the context of how family and farm are intertwined. It is pointed out that farm family households should be viewed as dynamically adapting themselves to changing agriculture and society at large. Many failed to keep their place in agriculture in the post-war period. Those that succeeded transformed the traditional family patterns, modernized their farms and farm management and were able to adjust the two spheres in such a fashion that vital, contemporary units emerged, able to cope with the current situation and its problems. This vitality augurs well for the survival of the family farm. In the long term farm family households may be confronted with an increasing number of difficulties, and as a consequence they may find it increasingly difficult to redefine the relationships and the intertwinement of farm and family spheres. The future of family farming not only depends on current problems in agriculture and on its political, economic and technological conditions, but also on processes of change affecting marriage and the family, which can form a potential threat to the family farm. Phenomena like individualization, the loosening of family ties and increasing instability in marital relations may put the family farm under serious pressure in the future.

To date, policymakers and extension officers have neglected the family context of agricultural enterprises, focusing instead on the model of a rational economic enterprise. Family matters are treated as separate, private aspects that are only indirectly related to the business enterprise. Family issues are not generally an object of agricultural policy, and policy makers tend to see marriage and the family in terms of traditional stereotypes. A better understanding of the interconnectedness of family and farm, as described in this study, promotes a realistic vision of family farming and benefits scholars, agricultural extension agencies and policy makers.

The changes that have taken place in farm family households in the Netherlands since the fifties largely conform with the process of family nuclearization or individualization as outlined in mainstream family sociology. However, farm family households differ from the general picture in two respects. In the first place, in about half the families surveyed strong bonds exist between the generations, both spatially as well as in terms of

intergenerational cooperation. Secondly, the farm family household can be conceived of as a multifunctional institution, which is a unit of consumption as well as a unit of production. In the context of mainstream family sociology these phenomena should be conceived of as a cultural lag, as somewhat archaic traits that will disappear in due course. However, this study suggests that family relationships in farm family households are in essence not traditional phenomena at all but should rather be viewed as idiosyncratic relations and functions. The way in which the intertwinement between family and farm is shaped in the farm family household, can be viewed as a dynamic answer to societal change. Consequently, the standard sociological view of farm families as essentially traditional is too narrow and needs to be revised.

The position of the majority of women in Dutch agriculture is to a considerable degree defined by their marriage. As long as the family farm remains the dominant social context for agricultural production and as long as farms continue to be passed on from father to son, women's place in agriculture will remain primarily a derived one, embedded as it is in the family context. Farm women do not have an occupational status of their own. As well as pointing at this fundamental constant, this study highlights some of the marked changes that have taken place in the lives of farmers' wives. Some of these changes are connected with agricultural change, but others are related to women's position in family and society. These changes have had farreaching consequences on the type and the amount of farm work done by the women and on their household work, as well as on the general context of their everyday life.

No major discontent with this situation was observed in this study. But future developments may bring some change to this situation. An increasing number of farmers' wives may continue their own career, but those who opt for a place on their husband's farm will increasingly claim better defined positions, with mutual rights and obligations delimited and accounted for formally. Also, an increasing number of women will want to farm in their own right, that is independent of their family and/or husband. Although in each of these three situations the woman's relationship to the farm is different, her position can be expected to become more problematic in the future. Therefore it is important for farm couples to face up to the formal

material, economic and legal aspects of their relationship. Future farm couples would be well advised to agree formally on their mutual rights and obligations, not only regarding the farm but also regarding income-earning activities, and the household and childrearing. Although this advice conflicts with romantic values like unity and harmony, this study has made clear that both the couple's relationship and the farm business will benefit from this modern 'marriage de raison'.

CURRICULUM VITAE

Saakje Idske Zwart werd geboren op 10 juni 1941 te Warga (Fr.). In 1959 behaalde zij aan de Rijks Hogere Burgerschool te Leeuwarden het HBS-b diploma. Sindsdien studeerde zij aan de Landbouwhogeschool in Wageningen waar zij in 1969 het ingenieursdiploma studierichting Landbouwhuishoudwetenschappen behaalde met als afstudeervakken onder andere de gezinssociologie en de sociale psychologie. Daarna volgde een periode waarin zij zich vooral aan haar gezin wijdde, een groot deel daarvan werd in Zuid-Amerika doorgebracht. Daarnaast vervulde zij een uiteenlopend aantal functies in kort verband. Sinds 1978 is zij, aanvankelijk op projectbasis, als universitair docent verbonden aan de Vakgroep Huishoudstudies van de Landbouwuniversiteit. Zij publiceerde over huishoudsociologische onderwerpen.